

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, археології та етнології.

Для викладачів, наукових співробітників, аспірантів і студентів.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, archaeology and ethnical studies are examined.

For scientists, professors, aspirants and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секр.); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, академік НАН України, д-р іст. наук, проф.; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, академік АПН України, д-р іст. наук, проф.; В.В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 17.03.11 (протокол № 6)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/8 від 22.12.10
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Адамська І.	
Створення та розвиток транспортної медицини УСРР в 1920-х рр.....	4
Вахонєєв В.	
Історіографія грецької колонізації Боспору Кіммерійського 1930–1950-х рр.: марризм і "Емпоріальна" теорія	7
Гончар Б., Гончар Ю.	
Геостратегічний "порядок денний" для НАТО: точка зору З.Бжезинського	11
Городня Н.	
Цивілізаційні чинники сучасного розвитку країн Східної Азії	14
Гребенюк М.	
Британська історіографія війни в Перській затоці 1990-1991 років	17
Костючок О.	
Діяльність Київської міської управи у сфері забезпечення санітарної очистки міста Києва (1941–1942 рр.)	21
Купріяничук О.	
Організаційні форми українського національного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: новітня історіографія.....	24
Купчик О.	
Організаційно-правові засади функціонування управління уповноваженого НКЗТ РСФРР при РНК УСРР (1922–1924 рр.)	27
Луняк Є.	
Еволюція образу Анни Ярославни у французькій та вітчизняній історіографіях.....	30
Медведська Л.	
Вплив гендерного чинника на механізм здобуття імператорського престолу Єлизаветою Петрівною в російській історіографії	33
Ніколаєць К.	
Формування інтернаціональних поглядів в українському суспільстві другої половини 1960-х – на початку 1990-х років: історіографія	37
Орлова Т.	
Особливості дорадянського, радянського і пострадянського історіографічних періодів у дослідженні ролі жінок в історії України.....	40
Папенко Н.	
Політика уряду Г.Брюнінга та позиція соціал-демократів Пруссії упродовж 30-х років ХХ ст.	43
Пижик А.	
Ідеологічна основа більшовицької політики українізації.....	47
Полова Ю.	
Ліквідація Дунаєвського надрайонного проводу ОУН(б) (1951 р.).....	50
Таборанський С.	
Міжнародні конгреси історичних наук: зміни в організації та структурі роботи у другій половині ХХ ст.	54
Фільваркова А.	
Більшовицький режим і українське село (1928–1933 рр.)	57
Хомутенко А.	
Вплив творчості Тараса Шевченка на формування світогляду Бориса Грінченка	60

CONTENTS

Adamska I.	
The creating and development of Ukrainian SSR transport medicine in 1920 TM	4
Vakhoniiev V.	
The Historiography of Greek Colonization of Cimmerian Bosphorus In 1930–1950-s: Marryzm and "Emporiyms" Theory	7
Gonchar B., Gonchar U.	
Geostrategic "agenda" for the NATO: Z.Brzezinski's standpoint.....	11
Gorodnia N.	
Civilizations Influence on East Asian States Contemporary Development	14
Hrebeniuk M.	
British historiography of the Gulf war in 1990–1991	17
Kostiuchok O.	
The Activity of the Kyiv City Municipality in Sanitary Purification of Kyiv (1941–1942)	21
Kupriyanchuk O.	
The organization forms of the Ukaraine National Movement at the second part of the XIX – beginning of XX centuries	24
Kupchyk O.	
Organizational-law basis of Administration and Agent of Foreign Trade of USSR's functioning in 1922–1924's.	27
Lunyak Y.	
Evolution of Anna Yaroslavna's image in the french historical research and historiography of our country	30
Medvedska L.	
The influence of the gender factor on the mechanism of the reaching the emperor throne by Elizaveta Petrovna in the Russian historiography	33
Nikolaec' K.	
Forming of international looks in Ukrainian society of the second half of 1960th – at the beginning of 1990th: historiography	37
Orlova T.	
The specifics of pre-soviet, soviet and post-soviet historiographical periods in the studies of the role of women in the history of Ukraine.....	40
Papenko N.	
The policy of Bruening government and the position of Social-democracy of Prussia during the 30-ies of XX century	43
Pytyk A.	
An ideological basis of Bolshevik's policy of ukrainization	47
Polova Y.	
The delation of Dunayevets'kyi nadrayonnogo provody OUN(b) (1951)	50
Taborskiy S.	
International congresses of historical sciences: changes in organization and structure of work in the second half of the 20 th century.....	54
Fil'varkova A.	
Bolshevist mode and Ukrainian village (1928-1933).....	57
Khomutenko A.	
Influence of creation of Tarasa Shevchenko on forming of world view Boris Grinchenko	60

СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК ТРАНСПОРТНОЇ МЕДИЦИНИ УСРР В 1920-Х рр.

У статті розглянуто формування центральних та місцевих органів управління охорони здоров'я шляхів сполучення УСРР в перше десятиліття радянської влади.

The article deals with forming of central and regional public health governmental organs of Ukrainian SSR in the first decade of soviet power.

На момент приходу більшовиків до влади, українські території знаходилися в катастрофічному стані. Перша світова війна, дії якої з 1914 р. відбувалися на цьому просторі, та громадянська війна, яка почалася з 1917 р., призвели до людських втрат, руйнації господарства, погіршення санітарного стану та, як наслідок, поширення епідемій. Перехід до мирного життя вимагав від більшовиків розбудови державного апарату. Враховуючи ситуацію в країні, радянська влада вимушена була звертати увагу не тільки на економічні, але й на соціальні аспекти буття. Налагодження функціонування системи охорони здоров'я, з діяльністю якою зіткнулися мільйони людей, допомогло б поліпшити загальну ситуацію в країні, і більшовики це розуміли. Транспортна медицина була важливою її складовою, що обслуговувала пасажирів, працівників галузі та їх сім'ї. Сформувавшись ще у XIX ст., вона продовжувала свій розвиток у радянські часи. Як вся галузь охорони здоров'я, транспортна медицина в 1920-х роках проходила фазу реформування. В першу чергу це торкнулося її управління.

Серед дослідників, які займалися історією української залізниці, необхідно виділити Ангеленко В. та Слєпихіна С. [1, 28], які одні з перших звернулися до даної проблеми. Вивчали згадану тему, але лише до 1917 р., Кірта Г., Пшінько О. й Агієнко І. [7]. Бородій М. розглянув дорадянський період розвитку медичної служби залізниць [2]. В основному ж про транспортну систему УСРР згадували в працях, присвячених РСФРР або навіть РСФРР, що пов'язано з особливостями її функціонування. При цьому питаннями охорони здоров'я на транспорті майже не займалися. Загальна інформація подається в книзі "Історія залізничного транспорту Росії і Радянського Союзу" [5]. Про фармацевтичну справу на залізницях РСРП писав Кучеренко В. [8], іноді згадуючи про стан справ в УСРР. Комплексного вивчення охорони здоров'я шляхів сполучення УСРР досі не проводилося.

Метою роботи є дослідження системи управління транспортної медицини УСРР в 1920-х роках, що передбачає вивчення створення та реорганізації центральних і місцевих органів охорони здоров'я шляхів сполучення.

У Російській імперії робота медичної служби транспорту контролювалася лікарсько-санітарною частиною Міністерства шляхів сполучення [2, с. 6]. В 1917 р. більшовики ще зберігали цю схему. Проте під час організації Народного комісаріату охорони здоров'я (далі НКОЗ, Наркомздрав) РСФРР у 1918р., йому була передана вся лікарська служба Народного комісаріату шляхів сполучення (далі НКШС) [8, с. 30].

У січні 1919 р. при Тимчасовому робітничо-селянському уряді України створили відділ народної охорони здоров'я, в основу діяльності якого поклали положення про НКОЗ РСФРР. З реорганізацією 29 січня 1919 р. Тимчасового уряду та створенням Ради народних комісарів (далі РНК) УСРР, всі відділи перейменовували на наркомати. Відповідно з'являється Народний комісаріат охорони здоров'я. 27 лютого 1919 р. НКОЗ УСРР видав розпорядження, яке передбачало створення при головних ревкомах шляхів підвідділів охорони здоров'я. 12 березня 1919 р. з'явилося положення Народних комісаріатів охорони здоров'я, шляхів сполу-

чення та Ради народного господарства України "Про організацію медико-санітарних частин на шляхах сполучення УСРР" [16]. Поряд з регулюванням організації та діяльності відділу при НКОЗ, затверджувалося існування відділів охорони здоров'я (далі здороввідділів) при ревкомах шляхів або інших органах, що їх заміняли. Лікарсько-санітарні служби при управліннях залізницями ліквідовувалися. Місцеві дорожні відділи охорони здоров'я відповідно до документу мали санітарно-гігієнічний, лікарняно-медичний, фармацевтичний та господарський підвідділи.

У 1920 р., після відновлення радянської влади, на території УСРР виконувалися розпорядження НКОЗ РСФРР щодо транспортної медицини. За НКОЗ УСРР залишалося лише право видавати розпорядження місцевого характеру та вирішувати питання, пов'язані з ліквідацією епідемій [9, арк. 18]. На чолі відділів стояли завідувачі лікарі, затверджені НКОЗ РСФРР з числа кандидатів, представлених Управлінням шляхів та узгоджених з виробничим союзом залізничників і конференцією лікарів. Співробітники відділів охорони здоров'я користувалися правами залізничних службовців. Фінансове забезпечення здійснювалося за рахунок кредитів НКОЗ РСФРР, які надавалися відповідно до поданих кошторисів [13 арк. 1-2].

Отже, наприкінці 1920 р. на території УСРР транспортна медицина підпорядковувалася НКОЗ РСФРР. Народний комісар охорони здоров'я М. Гуревич наголошував на неможливості координування медико-санітарної справи в таких умовах [10, арк. 103]. 19 березня 1921 р. РНК УСРР постановила згуртувати в НКОЗ залізничну та водну медицину у зв'язку з ліквідацією фронтів [27, с. 23].

25 травня 1921 р. відповідно до постанови Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету (далі ВУЦВК) при НКОЗ УСРР було відновлено відділ шляхів сполучення [13, арк. 53]. 15 червня 1921 р. НКОЗ УСРР оголосив угоду між НКОЗ РСФРР та НКОЗ УСРР про утворення в складі останнього відділу шляхів сполучення, положення про нього та штати [13, арк. 6-7]. Після підписання документу фінансування та постачання здороввідділів УСРР продовжувало проходити за кошторисом НКОЗ РСФРР, але через НКОЗ УСРР. В адміністративно-господарському відношенні здороввідділи доріг та обласні управління водних шляхів підпорядковувалися НКОЗ УСРР [13, арк. 8].

Підрозділ НКОЗ УСРР, який відповідав за транспортну медицину, організовувалася відповідно до положення про відділ шляхів сполучення НКОЗ РСФРР [13, арк. 10]. Згідно документу, він вважався центральним органом з управління всією, лікарсько-санітарною частиною на залізницях, що експлуатувалися та будувалися, водних та шосейних шляхах в межах Південного округу шляхів сполучення. Відділ складався з лікувального, санітарно-епідемічного, адміністративно-господарського та загального підвідділів та трьох секцій – ізоляційно-пропускних пунктів, дезінфекційної та водного транспорту. Очолював його начальник, який призначався НКОЗ УСРР по узгодженню з НКОЗ РСФРР. На чолі кожного підвідділу стояли завідувачі,

призначені наркомздравом за поданням начальника відділу шляхів сполучення.

Робота лікувального та санітарно-епідемічного підвідділів провадилася у повному зв'язку з відповідними відділами НКОЗ згідно з загальною санітарною політикою республіки. Організація допомоги робітникам залізниць з тих питань, якими займалися інші відділи НКОЗ, такі як санаторно-курортна справа, охорона материнства й дитинства тощо, провадилася узгоджено з ними, а також робітничими та політичними організаціями [13, арк. 83в]. Відділи медичного та загального постачання, фінансовий та інші відділи НКОЗ першочергово задовольняли потреби відділу шляхів сполучення, який класифікувався як "ударна група". На вимогу відділу, НКШС обслуговував його нарівні з іншими своїми службами [13, арк. 6 зв].

На відділ шляхів сполучення покладалася захист республіки від розповсюдження транспортом заразних хвороб організація швидкої медичної допомоги пасажирам та всебічна робота з охорони здоров'я робітників галузі й членів їхніх сімей. Розпорядження НКОЗ РСФРР та НКШС, які стосувалися всіх шляхів сполучення, віддавалися безпосередньо здороввідділам доріг та обласним управлінням водних шляхів з копією відділу шляхів сполучення НКОЗ УСРР. Про виконання цих розпоряджень НКОЗ УСРР звітувався перед відповідним відділом НКОЗ РСФРР. Відділ шляхів сполучення НКОЗ УСРР про усі свої розпорядження підвідомчим органам копією повідомляв відділ НКОЗ РСФРР. При цьому всі постанови НКОЗ УСРР, що стосувалися принципів питань, повинні були узгоджуватися з НКОЗ РСФРР [13, арк. 8].

В момент організації відділу шляхів сполучення та розробки його штатів не була врахована програма робіт санітарно-дезінфекційної секції (далі сандезсекція). У 1921 р. всі пересувні санітарно-дезінфекційні установи передавалися відділу [32, арк. 3]. Враховуючи це, НКОЗ УСРР наказом від 11 серпня 1921 р. ввів при Відділі шляхів сполучення сандезсекцію з розширеним складом. Одночасно затверджувалася нова конструкція і штати відділу охорони здоров'я залізниць [32, арк. 5-6]. Він складався з чотирьох підвідділів: лікувально-медичного з 5 секціями, санітарно-епідемічного з 6 секціями, господарсько-фінансового з 2 секціями та загального (канцелярії). Ухвалювалося також 18 пунктів розташування евакуаційних приймальників, які обслуговували хворих на курортах або розподіляли їх поміж лікувальними закладами УСРР, займалися транспортуванням і санітарною обробкою пацієнтів. При цьому згідно з наказом НКОЗ РСФРР залишалися функціонувати евакуаційні пункти (далі евакопункти) в Харкові, Одесі, Києві та Катеринославі, яким підпорядковувалися всі ізоляційно-пропускні пункти на шляхах сполучення УСРР. Після скорочення мережі останніх, 21 грудня 1922 р. НКОЗ УСРР, на підставі наказу НКОЗ РСФРР, розпорядився розформувати евакопункти, а ізоляційно-пропускні пункти передати у відання здороввідділів, що було здійснено за січень 1923 р. [30, арк. 6], [32, арк. 6 зв].

На фоні загальної децентралізації на початку 1920-х років в діяльності НКШС почала проявлятися тенденція до повернення медико-санітарної справи у своє підпорядкування. Створювалися навіть проекти положень про центральний лікарський орган ("Лікарсько-санітарне управління НКШС") [3]. Але успіху вони не мали. 3 серпня 1922 р. на з'їзді наркомздравів федеративних, автономних та союзних республік була затверджена однакова структура відділів охорони здоров'я доріг. Вони мали по 7 підвідділів: санітарно-епідемічний з пересувною лабораторією, лікувально-медичний, гос-

подарський, рахунково-фінансовий, загально-адміністративний, фармацевтичний та охорони материнства й дитинства. Додатково створювався при відділах охорони здоров'я Центральні аптечні склади, а у Києві та Харкові – дві вузлові лабораторії [32, арк. 2-23в]. Згідно з договором НКОЗ РСФРР та НКОЗ УСРР від 10 серпня 1922 р. введення в УСРР загальної структури обласних відділів охорони здоров'я відкладалося на три місяці. До червня 1923 р. ситуація з цим питанням не змінилася, а на українській території продовжували діяти всі попередні договори та розпорядження про охорону здоров'я на шляхах сполучення [13, арк. 53].

На 1923 р. у віданні відділу шляхів сполучення НКОЗ УСРР знаходилися відділи охорони здоров'я Південних, Донецьких, Південно-Західних, Катеринославських, Одеських і Кримських залізниць та Верхньодніпровського і Нижньодніпровського водного транспорту, а також як безпосередньо підпорядкована відділу установа дезінфекційна база з дезінфекційними загонами Харківського вузла. Додатково існував відділ на залізничних лініях, що будувалися, Гришино-Рівно та Мерефа-Херсон (далі будздрав) [13 арк. 69]. На початку 1920 р. кожна залізниця мали свій відділ, які підпорядковувалися, як і всі здороввідділи залізниць, НКОЗ РСФРР а влітку 1920р. налагодили зв'язок із НКОЗ УСРР [14, арк. 3-11]. Лінія Мерефа-Херсон знаходилася на завершальній стадії будівництва, у зв'язку з чим нею частково здійснювалися пересування. Враховуючи це, 30 березня 1920 р. Всеукраїнський надзвичайний санітарний комітет видав циркуляр про створення на ній додаткової організації – Надзвичайного санітарного комітету [12, арк. 14]. 20 жовтня 1924 р. відповідно до постанови штатної комісії НКОЗ будздрав з нового бюджетного року отримував назву медико-санітарного управління залізничних ліній, що будувалися, Гришино-Рівно та Мерефа-Херсон [11, арк. 59]. Але вже наприкінці 1924 р. НКОЗ виніс рішення про ліквідацію будздраву та його об'єднання з відділом охорони здоров'я Катеринославської залізниці [11, арк. 61-62]. 9 березня 1925 р. РНК УСРР затвердив нові штати медико-санітарних відділів НКОЗ на Південній, Південно-Західній, Донецькій та Катеринославській залізницях, а також водних шляхах сполучення "Київ-ріка" та "Херсон-ріка", в яких відобразилися всі зміни [23].

Навесні 1925р. радянська влада зробила ще декілька дій для формування системи охорони здоров'я шляхів сполучення. Згідно з постановою РНК УСРР від 31 березня 1925р. створювалися спеціальні лабораторії [22]. Центральні лабораторії знаходилися в Харкові, Києві, Катеринославі та Одесі. Всі інші поділялися на постійні та рухомі. П'ять постійних знаходилися: у Гомелі, яка одночасно обслуговувала й "Київ-ріку", Миколаєві – обслуговувала також "Херсон-ріку", Херсоні, Дебальцеві та Харкові. П'ять рухомих діяли по одній на Донецькій, Катеринославській, Південній залізницях та дві на Південно-Західній з центрами у Києві та Одесі. Формувалися також дезінфікаційні загони. В залежності від кількості посад існувало 4 типи загонів. Найбільше існувало загонів четвертого типу, який складався лише з дезінфектора – 115 зі 128 [31]. На кожній залізниці та водних шляхах організовувався спеціальний санітарний нагляд з харчовим санітарним лікарем. Південна, Південно-Західна та Катеринославська залізниці додатково мали лікарських помічників наглядового пункту [25]. Під керівництвом медико-санітарних відділів залізниць та водних шляхів знаходилися санітарні райони двох типів, які різнилися структурою штатів. До першого, який мав розширений склад працівників, відносилися Харків, Сімферополь, Полтава, Лозова, Запоріжжя, Біл-

город, Одеса, Київ, Казатин, Бобринська, Знам'янка, Херсон. Катеринослав, Луганськ. Дебальцеве. Інші 24 райони належали до другого типу [33, арк. 113-18].

Впродовж 1923-24 років вирішувалося питання щодо приналежності Чорноморського відділу охорони здоров'я. До 1925 р. питання вирішили таким чином, що кримські порти залишилися у віданні НКОЗ РСФРР, а українські відійшли до НКОЗ УСРР. Після розв'язання даної проблеми, керівні органи УСРР перейшли до вивчення мережі та штату установ, які їм тепер підпорядковувалися. Штати, затверджені раніше, вважалися неефективними, тому почався процес розробки нових, які могли б належним чином забезпечити санітарну охорону морських кордонів республіки [33, арк. 35]. 31 березня 1925 р. затвердили новий склад медико-санітарного відділу на Чорноморському водному транспорті [33, арк. 36]. При відділі створювалися допоміжні установи, а саме лікарсько-наглядові пункти – у Херсоні, Миколаєві, Скадовську, Маріуполі та Бердянську, лабораторія санітарного нагляду в Одесі, загони для ловлі пацюків в Одесі та Миколаєві та пересувна малярійна станція [33, арк. 39-40]. Додатково в м. Одеса сформували лікарсько-наглядову станцію з катером, дезінфікуючою баржею та лазнею, ізолятором-обсерватором [33, арк. 38]. Під керівництвом медико-санітарного відділу Чорноморського водного транспорту діяло 8 водно-санітарних дільниць [33, арк. 37].

У 1926 р. РНК продовжила реформування системи транспортної медицини. В березні обслуговування "Київ-ріки" передали відділу Південно-Західної залізниці. Одночасно відбулося скорочення штатів медичних відомств всіх 4-х залізниць [24]. Медико-санітарний відділ Чорноморського водного транспорту замінили на відділ охорони здоров'я НКОЗ на Чорноморському водному транспорті, Нижньому Дніпрі та Бузі [20]. Відповідно РНК затвердила й нову структуру та штати санітарно-карантинних установ, йому підпорядкованих [19]. Згідно з постановою від 31 березня 1923 р. Одеську морську лікарсько-наглядову станцію, зберігаючи її функції, перейменували в управління санітарно-карантинної служби Чорноморського узбережжя, Нижнього Дніпра та Бугу з морською лікарсько-наглядовою станцією. Під його керівництвом діяло шість санітарних районів та 2 санітарні дільниці. Управлінню підпорядковувалися санітарно-карантинні установи, які існували раніше – 3 лікарсько-наглядові пункти, лабораторія в Одесі, пересувна малярійна станція, спеціальний санітарний нагляд, та новостворені – 2 лікарсько-наглядові пункти та санітарно-освітня частина. Реорганізація призвела до здешевлення апарату, ліквідації паралелізму в роботі залізничних та водних медико-санітарних організацій [29]. Тоді ж відбувся перерозподіл санітарних районів на шляхах сполучення та розширився склад посадових осіб санітарного нагляду [26]. Одночасно зменшилася кількість дезінфекційних загонів [21].

Не пройшов без змін й наступний рік. На засіданні Колегії НКОЗ, яке відбулося 30 серпня 1927 р., прийняли постанову про реорганізацію медико-санітарних управлінь (далі МСУ) Південних та Донецьких залізниць шляхом їх злиття в єдине об'єднане медико-санітарне управління під назвою "Медико-санітарне управління Донецьких і Південних, Південно-Західних та Катеринославських залізниць" [6]. В тому ж році увійшла а експлуатацію лінія Мерефа-Херсон, обслуговування якої почало здійснювати МСУ Донецьких і Південних залізниць [4, арк. 1]. У зв'язку з об'єднанням в єдиному керівному апараті медико-санітарної мережі

двох доріг зі значною кількістю установ та їх територіальним розширенням, з'явилася необхідність реорганізації управління за функціональною ознакою. Максимальної самостійності надали адміністраторам медико-санітарних установ на місцях [4, арк. 6].

Підсумком діяльності радянської влади в галузі охорони здоров'я в другій половині 1920-х років стало затвердження на засіданні Президії ВУЦВК 3 квітня 1929 р. нового положення про НКОЗ УСРР [17, арк. 23-27]. Наслідком для охорони здоров'я шляхів сполучення стала офіційна ліквідація її виокремленого керівництва, що відтоді почали здійснювати інші відділи. 25 жовтня 1929 р. ВУЦВК вирішив відновити діяльність при НКОЗ УСРР відділу транспортної медицини [18], але проіснував він недовго. 18 грудня 1929р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову "Про медичне обслуговування робітників і селян", яка вимагала перебудови роботи органів охорони здоров'я. Постановою ради праці і оборони СРСР від 3 квітня 1931 р. та РИК СРСР від 28 квітня 1931 р. медико-санітарну організацію залізниць виділили з загальної системи народних комісаріатів охорони здоров'я та включили до загальної системи шляхів сполучення, для чого при НКШС було створено Центральне транспортне медико-ветеринарно-санітарне управління, невдовзі перейменоване на Головне лікарсько-санітарне управління [8, с.42].

Таким чином, враховуючи необхідність поліпшення епідемічної ситуації в країні та налагодження медико-санітарного обслуговування населення, радянська влада впродовж 1920-х років значну увагу приділяла відновленню та підвищенню ефективності діяльності транспортної медицини. Впродовж першого десятиліття перебування при владі більшовиків відбувався процес реформування управління транспортною медициною. Робилися спроби зміни її підпорядкування – з юрисдикції НКШС охорону здоров'я шляхів сполучення передавали до НКОЗ. При цьому на початку 1920-х років відповідний підрозділ було створено при українському Наркомздраві, який хоч і тісно співпрацював з російським, але все ж сформувався як незалежний. Проте, після 10-річного експерименту, більшовики повернулися до початкового варіанту. Зміни торкалися й місцевих органів. Окрім реорганізації системи охорони здоров'я залізничного та водного транспорту, пов'язаної з розробкою нових структури та штатів, відбувалася її перебудова у зв'язку з розширенням мережі залізниць та перепідпорядкуванням українським органам російських установ.

1. Ангеленко В.І. Залізниці України в 1865-1965 рр. // Нариси з історії техніки і природознавства. – К., 1962. – С. 3-16.
2. Бородин Н.К. Медицинская служба железнодорожников накануне революции 1905-1907 гг. и участие медицинских работников железнодорожного транспорта в первой русской революции: автореф. дис. канд. мед. наук: 07.00.10. 14.00.33 / Минский ордена трудового красного знамени государственный медицинский институт. – Минск, 1973. – 22 с.
3. Ефимов А.И. За кем быть транспортной медицине? // Профилактическая медицина. – 1922. № 2-3. – С. 111-120.
4. Звіти та доповіді про діяльність медико-санітарних управлінь транспорту за 1928/29 р. // ЦДАВО України. – Ф.Р-342. – Оп. 3т. 1. – Спр. 615. – 32 арк.
5. История железнодорожного транспорта России и Советского союза. В 2-х томах. – Т.2. 1917-1945. – СПб-М., 1997. – С. 227-229.
6. Кархова Е.А. Деятельность коллегий Наркомздрова УССР (с 30 августа по 1 ноября 1927 г.). // Профилактическая медицина. – 1927. – №12. – С. 139-140.
7. Кірта Г.М., Пішнік О.М., Агієнко І.В. Українські залізниці. Історичний нарис. – Д., 2001 – 326 с.
8. Кучеренко В.Д. Организация лекарственной помощи на железнодорожном транспорте СССР. – М., 1969. – 132 с.
9. Листування з Наркоматом охорони здоров'я УСРР про відрядження медичного персоналу для роботи в амбулаторії ВУЦВКу та про направлення відповідальних робітників на лікування. // ЦДАВО України. – Ф.Р-1. – Оп. 1. – Спр. 63. – 71 арк.
10. Листування з Наркомздрова УСРР про організацію лікарських санітарно-профілактичних та санітарно-освітніх установ на Україні. // ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – Оп. 1. – Спр. 840. – 108 арк.
11. Листування про злиття відділів охорони здоров'я будівництва залізниць відділом охорони здоров'я Катеринославської залізниці та надання меддопомоги застрахованим. // ЦДАВО України. – Ф.Р-342. – Оп. 2. –

Спр.83. – 65 арк. 12. Матеріали про постановку медико-санітарної справи на будівництві залізниці Мерефа-Херсон. // ЦДАВО України. – Ф.Р-342. – Оп. 1. – Спр. 308. – 67 арк. 13. Матеріали про постановку медико-санітарної справи на транспорті. // ЦДАВО України. – Ф.Р-342. – Оп.1. – Спр.1784. – 697 арк. 14. Матеріали про стан медико-санітарної справи на будівництві залізниці Гошино-Ровно. // ЦДАВО України. – Ф.Р-342. – Оп. 1. – Спр. 307. – 30 арк. 15. О деятельности Наркомздрава. // Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1920. – № 4. – С. 126-127. 16. Об организации медико-санитарной части на путях сообщения УССР (положение). // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – № 26. – С. 390-391. 17. Положення про Наркомздорів'я УСРР і постанови ВУЦВК про його затвердження. // ЦДАВО України. – Ф.Р-342. Оп. 3т.1. – Спр. 98. – 33 арк. 18. Про організацію у складі Народного комісаріату охорони здоров'я УСРР відділу транспортної медицини. // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1929. – № 29. – С.1091-1093. 19. Про структуру і штати санітарно-карантинних установ Народного Комісаріату Охорони Здоров'я на Чорноморському надбережжі, Нижньому Дніпрі та Бугові. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1926. – № 19. – С.313-314. 20. Про штати Відділу Охорони Здоров'я Народного Комісаріату Охорони Здоров'я на Чорноморському водному транспорті. Нижньому Дніпрі та Бугові // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1926. – № 19. – С.309. 21. Про штати дезінфекційних загонів медично-санітарних відділів Народного Комісаріату Охорони Здоров'я на комунікаційних шляхах УСРР. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1926. – № 19. – С.310-311. 22. Про штати лабораторій на залізницях. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1925. – № 20. – С.367. 23. Про штати

медико-санітарних відділів Народного Комісаріату Охорони Здоров'я на залізницях. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1925. – № 11. – С.179-182. 24. Про штати медично-санітарних відділів Народного Комісаріату Охорони Здоров'я на залізницях і водному транспорті Верхнього Дніпра. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1926. – № 19. – С.315-316. 25. Про штати санітарних районів і спеціального санітарного догляду медично-санітарних відділів на залізничних і водних шляхах УСРР. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1925. – № 20. – С.383. 26. Про штати санітарних районів і спеціального санітарного догляду медично-санітарних відділів Народного Комісаріату Охорони Здоров'я на комунікаційних шляхах УСРР. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1926. – № 19. – С.307-308. 27. Рапорт С.Г., Сокольский С.Л. Сборник действующего законодательства по медико-санитарному и аптечному делу. – Х., 1926. – С.23. 28. Слепухин С.М. Краткая история строительства и развития Сталинской ж.д. 1884-1948 гг. – Д., 1949. – 196 с. 29. Хармандарьян Г.И. Медико-санитарное дело на транспорте УССР и перспективы его дальнейшего развития. // Профилактическая медицина. – 1927. – № 5. – С. 135. 30. Цирюляри і розпорядження відділам охорони здоров'я Південного округу шляхів сполучення. // ЦДАВО України. – Ф.Р-342. – Оп. 1. – Спр. 1353. – 53 арк. 31. Штати дезінфекційних загонів медично-санітарних відділів на залізницях і водних шляхах УСРР. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1925. – №20. – С.370-371. 32. Штатні розписи відділів охорони здоров'я шляхів сполучення. // ЦДАВО України. – Ф.Р-342. – Оп.1. – Спр.1022. – 7 арк. 33. Штатні розписи відділів охорони здоров'я шляхів сполучення. // ЦДАВО України. – Ф.Р-342. – Оп.2. – Спр.545. – 136 арк.

Надійшла до редколегії 26.01.11

В. Вахонсєв, асп.

ІСТОРІОГРАФІЯ ГРЕЦЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ БОСПОРУ КІММЕРІЙСЬКОГО 1930–1950-х рр.: МАРРИЗМ І "ЕМПОРІАЛЬНА" ТЕОРІЯ

В статті проаналізовано вітчизняну радянську історіографію колонізації Боспора Кімерійського періоду панування в радянській історичній науці "нового вчення", яфетичної теорії М.Я. Марра. Зроблено детальний аналіз зовнішніх соціальних чинників, що вплинули на характер гіпотез, що розроблювалися в цей період.

The article analyzes the domestic Soviet historiography of colonization of Cimmerian Bosphorus during the period of the "new doctrine" of yafetic theory of M. Marr in the Soviet historical science. Detailed analysis of external social factors that influenced on the character of hypotheses that have developed in this period was made.

Тенденція до марксистсько-більшовистських перетворень в археологічній науці почала проявлятися ще до 1929 р., "року великого перелому". Ще в резолюції, що була прийнята на конференції, присвяченій 100-річчю Керченського музею, йшлося про необхідність розробки "єдиного производственного плана" у вивченні давніх культур Криму, а також вказувалося на важливість найтіснішого співробітництва археологів із сусідніми дисциплінами, "особенно с яфетическим языкознанием" [33, с. 285]. Яфетична теорія М.Я. Марра на довгий час стала фундаментом радянської історичної науки, знаряддям революційного перевороту в археології, по аналогії з соціальним переворотом 1917 р.: "это всё раскрытие или дальнейшее развертывание Октябрьской революции на ниве научно-исследовательской работы с помощью новых сил и новых приёмов, скажу более – новых методов, общественно вызванных к жизни Октябрьской революцией" [30, с. 246]. Використовується навіть твердження, що "новое учение о языке по яфетической теории есть на данном этапе нашей жизни весьма существенное орудие классовой борьбы в пользу социалистического строительства" [8, с. 109; 30, с. 277].

Яфетична теорія чи "новое учение о языке", як відомо, вимагало вивчати стадії розвитку суспільства з революційними переходами від однієї стадії, нижчої, до другої, вищої, що проходять у зв'язку з цими змінами у всій культурі. Міграціям, із зрозумілих причин, цей стадіальний підхід не приділяв майже жодного уваги. Концепції М.І. Ростовцева та Ю.В. Готьє в зв'язку з цим визначалися реакційними [37, с. 33, 52, 82; 47, с. 96]. Незабаром навіть у вузівських підручниках погляди М.І. Ростовцева стали називатися не інакше як фаши-

стськими [22, с. 256]. Потужній критиці були піддані багато вчених (серед яких – і Ю.В. Готьє), які, як уявлялося їхнім опонентам, "выступают ... идеологами интервенции против СССР". За висловленням М.Г. Худякова, міграційна теорія підводить "наукову" базу під практику колоніальних захоплень, "таким образом археология содействует укреплению классовых позиций капитализма" [47, с. 98]. Очевидно, що археологи-антикозновці та скіфологи, які вимушені були слідувати таким теоретичним установам, у своїй практичній діяльності зіткнулися з величезними труднощами [8, с. 109]. Фактично не можна було досліджувати грецьку колонізацію, щоб не стати прибічником класового ворогу чи попросту "вредителем", до пошуку яких у науковому середовищі закликав навіть редакторський колектив "Советской археологии".

В працях самого творця "нового учения о языке" феномен грецької колонізації набув вельми своєрідного окрасу. Міська цивілізація в Північному Причорномор'ї, на думку М.Я. Марра, склалася в результаті руху західних яфетидів, етрусків, з Апеннінського півострова: "С IX века и раньше это является лишь развитием торговых предприятий этрусков, основывающих, следовательно, свои фактории по всему Черноморью, в первую очередь Ольвию..." [32, с. 209]. В інших роботах М.Я. Марр називав найбільш активними будівельниками міст "кімерів". Греки ж в Північному Причорномор'ї не засновували міст, вони переселялися на готові місця, влаштовуючись в місцевих кімерійських містах: "города, построенные кимерами, следующие: Ольвия, собственно Olibe, Pantikarea, означающие "пантийский город" или "пантийская гавань"...". [30, с. 242]. Порою навіть ставилося питання про те, що "архаическая эллинская культура есть дело скифских колоний в Гре-

ции" [29, с. 41]. Очевидно, в даному випадку мова йшла про рух на схід через територію Греції західних яфетидів, до яких, на думку Марра, належали скіфи [31, с. 27].

Насадження яфетичної теорії означало розрив зі всією попередньої науковою традицією, але це цілком кореспондувалося з революційним духом епохи. Наукові роботи в області вивчення старожитностей Північного Причорномор'я відтепер велися шляхами, вказаними М.Я. Марром [26, с. 232].

Безумовно, 1920-1930-ті рр. були чи не найсуперечливішим часом в СРСР. Це був час боротьби партійного керівництва країни з політичним інакомисленням шляхом репресій. Страждала філософія, соціально-економічні науки, репресії торкалися і етнографії, і сходознавства, і історії з археологією включно. З цих позицій М.Я. Марр висунув на перший план в ДАІМКУ науки про давнє минуле, усіляко намагаючись уникати хоч якогось конфлікту з офіційним марксизмом. Добре відчувачи загострення атмосфери, він висунув на перший план, здавалося б, нейтральний феномен для загального об'єднання гуманітарних кадрів і збереження їх в країні – мову. Але, як виявилось згодом, цей феномен спочатку заповнив науку у всіх аспектах, а потім так же стрімко пішов у небуття [40, с. 516]. Хоча задля справедливості, слід відмітити, що, не вдаючись в деталі та тонкощі спору мовознавців навколо яфетидології і так званого "марризму", все ж таки це питання потребує більш уважного і неупередженого дослідження сьогорні, і не лише в якості історіографічного казусу. Окремо, напевно, слід зауважити, що створення М.Я. Марром ДАІМКУ, де були зібрані в найскладніші для СРСР роки практично всі гуманітарії, які до того ж активно працювали, було величезним його досягненням, і він цю установу захищав від репресій, використовуючи свій політичний вплив і авторитет.

Теоретиком вчення про стадіальність в радянській археології став В.І. Равдонікас – хоч він і визнавав, що "суть дела не в голом отрицании миграций", а в соціально-господарчій підоснові міграційних схрещень [35, с. 227; 38, с. 88]. Першою стадією в історії давніх племен Північного Причорномор'я В.І. Равдонікас визнавав "кімерську", яка з розвитком виробництва, ростом поголів'я стад і переходом до кочівництва трансформуються в "скіфську". На його думку, навіть боротьба скіфів з кіммерійцями, "героически отраженная в греческих источниках, есть борьба нового, кочевого уклада со старым земледельческо-пастушеским" [38, с. 62].

Таким чином, археологи-антикознавці, які на практиці повинні реалізовувати ці теоретичні положення, виявилися в дуже складній ситуації. Для того щоб уникнути звинувачень і доказати вірність ідеям нового вчення треба було, в першу чергу, відкрити рештки догрецьких кіммерійських міст, які так красномовно описував М.Я. Марр. Показово, що саме тоді і почалося масштабне вивчення боспорських міст, на необхідність планомірних досліджень яких вказували ще М.І. Ростовцев [39, с. 28] та Ю.В. Готьє [14, с. 187]. З 1932 р. почала систематичні роботи Боспорська експедиція ІІМК АН СРСР під керівництвом В.Ф. Гайдукевича, що зосередила увагу на вивченні т. зв. "малих" міст – Мірмекія, Тірітаки, пізніше Порфмія та Ілурата [19, с. 18]. З 1939 р. на Німфеї розпочала свої дослідження експедиція Державного Ермітажу під керівництвом М.М. Худяка [46, с. 5]. Пантікапей почав планомірно досліджуватися з 1945 р. [6], а Фанагорія на 10 років раніше, з 1936 р. [28, с. 15].

Безумовно, при проведенні археологічних розкопок величезна увага приділялася догрецьким матеріалам, що виявлялися в більшій чи меншій мірі майже на всіх

великих поселеннях. Однак, не дивлячись на всі зусилля, віднайти кіммерійські міста не вдалося. В Ольвії, щоправда, С.І. Капошина з великим ентузіазмом спробувала реалізувати ідею М.Я. Марра [25]. На Боспорі ж далі поодинокі спроби знайти кіммерійський Пантікапей [1] справа не пішла. Безперечно, догрецькі культурні нашарування археологами відкривалися і ретельно фіксувалися, а найбільш показові знахідки, що відносяться до бронзової доби, – публікувалися [4, с. 46-47; 11, с. 20-23], проте вони аж ніяк не свідчили на користь того, що греки поселилися у вже існуючих містах. Ці знахідки дозволяли припускати, що грецькі колонії виводилися на місця невеликих варварських поселень, про що також свідчать і негрецькі назви деяких грецьких міст (Тірітака, Корокондама тощо). Проте про міську цивілізацію Північного Причорномор'я доби, що передувала грекам, говорити не доводилося [8, с. 110].

Виходило, що єдино вірна марксистська яфетична теорія аж ніяк не узгоджувалася з археологічними реаліями. Державне ж замовлення вимагало її підтвердження.

На початку 1930-х рр., тобто в час відвертого насадження марксизму в радянській науці, С.О. Жебельов, один з небагатьох представників старої школи, що залишалися в живих, змушений був засвідчити свою лояльність комуністичній владі та публічно відмовитися від старих друзів, передо всім від М.І. Ростовцева. В 1933 р. була опублікована стаття, в якій він погоджувався з ідеєю М.Я. Марра про те, що Ольвія виникла на місці скіфського поселення, що називалося просто "Ольба", тобто "поселення" [17]. Проте навіряд чи можна засуджувати цього видатного антикознавця, який глибоко переживав своє вимушене відречення, визнаючи цей факт своєї біографії одним із найпохмуріших моментів життя [20, с. 177].

Не дивлячись ні на що, опублікована в 1930 році стаття академіка С.О. Жебельова, в якій детально розглядалася історія колонізації греками території Боспору [16, с. 799-820; 18, с. 48-73; 23, с. 169] є однією з найважливіших в принциповому плані. Автор відзначав, що грецькі мореплавці-торгівці відвідували цей регіон задовго до початку його колонізації і завезли сюди керамічну продукцію, що датується кінцем VII ст. до н.е. Грецької апойкії іноді засновувалися там, де в результаті діяльності грецьких торговців виникали факторії. Природно, що новозасновані апойкії створювалися не в безлюдних місцях, і частина місцевого населення мала можливість вливатися в склад їх населення. Найдавнішими грецькими містами на цій території були Пантікапей та Фанагорія, що виникли в 40-ві роки VI ст. до н.е.

Цікаво, що автор розглядає хронологію виникнення найвідоміших причорноморських колоній, приходячи до висновку про неможливість використання короткого шляху через Понт. В Мілеті, метрополії Пантікапея, причиною виведення колонії стала гостра внутрішня суспільно-політична боротьба, в Теосі, метрополії Фанагорії, – перська навала. Дещо пізніше були засновані також Феодосія, Гермонаса, Кепи.

Показово, що С.О. Жебельов прагнув обґрунтувати свої висновки саме співставленням даних археології та письмової традиції, причому останню він розумів подвійно: як письмову традицію відносно проникнення греків на Боспор, так і відносно подій, що проходили в метрополіях (тобто в Малій Азії, в першу чергу в Мілеті) [44, с. 165].

Але повернемося до залишків "кіммерійських" міст. Невідповідність даних археології та пануючої теорії цілком могла компенсуватися принципом "видати бажане за дійсне". В певному сенсі, так і поступив В.Д. Блаватський, який вважав, що на Боспорі знаходилися кіммерійські міста та укріплення, будувалися цик-

лопічні стіни (передовсім – крепіда Золотого кургану) і, можливо, "даже каменные жилища" [1, с. 17]. Кіммерійські традиції, таким чином, довго зберігалися в Пантікапеї та інших боспорських містах, та й сама Боспорська держава, на його думку, склалася як об'єднання греків та нащадків давніх мешканців цього регіону, тобто кіммерійців, які колись володіли обома берегами протоки [1, с. 17-18].

Проте був і інший вихід – не вступати в диспут з да-ним археології, а, визнаючи вірність яфетичної теорії, боротися з ідеями М.І. Ростовцева щодо існування кіммерійської держави на Боспорі. Вони в чомусь перекликалися з поглядами Н.Я. Марра, проте, безперечно, не були марристськими. І саме такий метод критики вибрав для публікації результатів свого дослідження О.О. Ієсен.

В 1947 році вийшла в світ його книга [21], в якій особлива увага приділялася аналізу негрецького археологічного матеріалу з розкопок античних центрів Північного Причорномор'я. Автор доводив, що грецькі міста засновувалися на території місцевих поселень. Він виступав з ідеєю "двобічного" характеру колонізації, стверджуючи, що в створенні грецьких апойкій були однаково зацікавлені як греки, так і місцеве населення: греки намагалися налагодити торгівлю з місцевими племенами, а останні були готові для торговельних контактів і мали достатній соціально-економічний рівень розвитку. При цьому О.О. Ієсен різко виступив проти концепції М.І. Ростовцева про існування кіммерійської держави на Боспорі Кіммерійському [21, с. 64]. Цікаво, що ніхто йому критику Ростовцева-Марра не поставив у вину, він був звинувачений в іншому, а саме в тому, що недостатньо розкрив "эксплуататорскую роль греческих колонизаторов" [27, с. 120; 45, с. 261].

Як вірно зауважує Ю.О. Виноградов, археологія в той час могла вижити лише при використанні марристської термінології, засудженні М.І. Ростовцева та інших відомих попередників. Лише таким чином радянські археологи мали змогу продовжувати жити й працювати, зосередившись на дослідженні давньогрецьких міст та некрополів, вивченні культури рядового населення, впливу на них місцевих елементів [8, с. 111].

Дещо пізніше з'явилися ще три праці, в яких також спеціально розглядалося питання грецької колонізації району Північного Причорномор'я і Боспору зокрема. Їх автори розвивали доволі близькі концепції, хоча і сперечаючись в деталях.

В 1949 році вийшло одразу дві великі монографії. Перша з них була написана Д.П. Каллістовим і містила розділ "Колонизация побережий Боспора" [24, с. 43-80]. Автор доводив, що епізодичне перебування грецьких кораблів в районах майбутніх апойкій проходило в ранні часи. Це знайшло своє відображення в міфологічних сюжетах. Пізніше, приблизно в VII ст. до н.е., у зв'язку з розвитком торгівлі почали створюватися факторії, з яких потім утворювалися грецькі міста. Таким чином, грецька "колонізація" Північного Причорномор'я (в тому числі й Боспору) мала переважно торгівельний характер. Час заснування перших грецьких міст на території Боспору Д.П. Каллістов відносив до середини VI ст. до н.е. В аналізі письмової традиції про заснування грецьких міст він цілком наслідує С.О. Жебелюва.

В цьому ж 1949 році публікується і капітальна праця В.Ф. Гайдукевича [10]. Він також вважав, що окремі купці-мореплавці проникали в басейн Чорного моря вже в середині II тисячоліття до н.е. В перші століття I тисячоліття до н.е. основна роль в торгівлі з Північним Причорномор'ям належала карійцям. Починаючи з VII ст. до н.е. по слідах карійців рушили і греки. Найдавнішими

поселеннями греків були торгівельні факторії та рибно-промислові сезонні стоянки. В.Ф. Гайдукевич намагався підкріпити тезу про існування на місці грецьких міст місцевих поселень новим археологічним матеріалом (який, зрештою, виявився хронологічно відірваним від античних нашарувань). В розумінні подій в метрополії Пантікапея Мілеті він також цілком слідує за С.О. Жебелювим.

Нарешті, найбільш завершений вигляд система поглядів на питання грецької "колонізації" набула в роботі В.Д. Блаватського [5, с. 7-44]. Він розділив історію грецьких апойкій на три етапи. Перший – час випадкових відвідувань Чорного моря кораблями егейських центрів, що знайшло відображення в грецькій міфології. В VII ст. до н.е. з'являються перші торгівельні факторії греків, що, як правило, створювалися на території місцевих догрецьких поселень, при цьому автором підкреслюється значна роль кіммерійського населення на Боспорі. У цьому зв'язку В.Д. Блаватський апелював, передо всім, до Стефана Візантійського (Steph. Byz., s.v. Παντίκκταιον) та Евстафія (Eustath. Common. Ad Dion., 311), а також до даних археології (бронзові кельти, циклопічна кладка Золотого кургану тощо) [1, с. 9-13; 5, с. 13]. На третьому етапі емпорії перетворюються в міста. Для Пантікапею час переходу емпорію в місто – перша половина VI ст. до н.е., для Німфея – близько середини VI ст. до н.е., для Мірмекія – кінець VI ст. до н.е. тощо. Своєрідність історичного шляху Боспору дослідник вбачав в об'єднанні в його структурі міст з місцевими племенами [5, с. 35]. Він справедливо вказував на те, що необхідно з максимальною точністю відноситися до місцевих племінних груп (скіфів, меотів) і не нівелювати їх під загальним терміном "скіфи".

В своїх чисельних роботах В.Д. Блаватський достатньо часто звертався до проблемних питань колонізації та архаїчної доби існування боспорських поселень, активно використовуючи ідеї своїх попередників, але майже не посилавшись на них. Так, його емпоріальна теорія колонізації сходить до праць В. Юргевича, Е.Р. фон Штерна та Е. Мінза, а гіпотеза про протоеллінізм на Боспорі – до напрацювань М.І. Ростовцева, Ю.В. Готьє та Д.П. Каллістова тощо.

Подібна система поглядів на грецьку "колонізацію" Боспору була широко розповсюджена і користувалася загальним визнанням. Для нас важливо виділити два найголовніші аспекти цієї концепції:

1. торгівля як перший імпульс "колонізації";
2. масове переселення греків як результат внутрішніх конфліктів в Мілеті близько середини VI ст. до н.е.

Разом із тим, необхідно зауважити, що на складання системи поглядів тогочасних дослідників на проблему процесу виведення колоній на Боспор вплинула – чи, вірніше, могла вплинути – ціла низка факторів. Серед них виділимо наступних п'ять [9, с. 75]:

1. Незаперечний в той час марксистський постулат про тиск "надлишкового населення" на розвиток виробничих сил суспільства і, як наслідок такого тиску, – "вимушена еміграція" частини населення. Грецька "колонізація" розумілася марксистами як вид такої "вимушеної еміграції";
2. Теорія М.Я. Марра, одним з наріжних каменів якої на додаток до грецької "колонізації" було твердження, що греки-колоністи в Північному Причорномор'ї прийшли не на пусті місця, а оселилися в містах, створених на той час місцевим населенням, так званими "кімерами";
3. Пануюча у вітчизняній науці гіпотеза Е. Мейєра про торгівельний характер грецької "колонізації";
4. Наукові погляди авторитетного академіка С.О. Жебелюва;

5. Археологічні матеріали Боспора Кімерійського, отримані як в дорадянський час, так і в результаті масштабних досліджень, що розгорнулися на боспорських городищах в 1930-ті рр.

Загалом, теорія стадіальності в тій крайній формі, що розвивалася В.І. Равдонікасом, в роботах радянських боспорознавців майже не знаходила своєї реалізації. Вони були більше зосереджені на практичній роботі, ніж на боротьбі за чистоту марксистських ідей. Загалом, більшості вчених вдавалося публікувати свої роботи, обмежившись декількома цитатами класиків. Тому не дивно, що в 1950 р., після публікації статті І.В. Сталіна "Марксизм и вопросы языкознания" [43; 41], коли всі ідеї М.Я. Марра були визнані помилковими, а подекуди і шкідливими, антинауковими, яфетична теорія була відмінена офіційно, перебудова античної археології не була болючою. Одразу ж було визнано, що М.Я. Марр ніколи не був основоположником радянської археології [34, с. 206], що він вніс плутанину в уявлення про грецьку колонізацію – греки переселялися не у варварські міста, але в місця, здавна обжиті [12, с. 166]. Деякий час довелося особливо наголошувати, що давньогрецькі колонії докорінно відрізнялися від колоній епохи капіталізму [13, с. 26; 42, с. 49-50; 36, с. 300], проте це мало сенс зовсім недовго.

З офіційних трибун археологів, втім, продовжували закликати приділяти особливу увагу вивченню культурно-історичного розвитку місцевого населення. Так, директор Керченського музею Ф.Т. Гусаров заявив, що в світлі вказівок тов. Сталіна слід усвідомити, "что настоящими, подлинными создателями истории являлись не те, кто, поселившись на чужих землях, составлял абсолютное меньшинство, не эксплуататоры и завоеватели, а коренное население, племя или ряд племен и народностей, населявших ту или иную территорию" [15, с. 15]. Цю тезу, як відзначив Ю.О. Віноградов, вповні можна назвати марксистською, майже несумісною з адекватним вивченням грецької колонізації регіону [8, с. 113]. Але перебудова археологічної науки, не дивлячись на деякі рецидиви минулого, все ж таки проходила. Її наслідки мали величезне значення для розвитку наших знань, хоча одним із результатів цього етапу розвитку радянської античної археології стала пересторога щодо широких узагальнень, оригінальних теоретичних трактувань. Ця пересторога, як наслідок складного і трагічного часу, що його вітчизняна наука, дає про себе знати ще й сьогодні.

1. Блаватский В.Д. Киммерийский вопрос и Пантикапей // Вестник Московского университета. Вып. 8. 1948. – С. 9-18. 2. Блаватский В.Д. Рец. на кн.: Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1949. // ВДИ. №4. 1949. – С. 151-159. 3. Блаватский В.Д. Античная культура в Северном Причерноморье // КСИИМК. Вып. XXXV. 1950. – С. 30-41. 4. Блаватский В.Д. Исследования города Пантикапея // АИБ. Вып. 1. 1952. – С. 43-54. 5. Блаватский В.Д. Архаический Боспор // МИА. 1954. № 33. – С. 6-64. 6. Блаватский В.Д. Отчёт о раскопках Пантикапея в 1945-1949, 1952 и 1953 гг. // МИА. № 103. 1962. – С. 6-85. 7. Блаватский В.Д. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. М., 1964. 8. Виноградов Ю.А. Феномен Боспорского государства в отечественной литературе // Stratum plus, 2000, №3. – С. 98-128. 9. Виноградов Ю.А. Концепция греческой колонизации Боспора в трудах В.Ф. Гайдукевича // Проблемы изучения античной археологии Северного Причерноморья.

СПб., 2005 в. – С. 74-80. 10. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. М.-Л., 1949. 11. Гайдукевич В.Ф. Боспорские города в свете археологических исследований последних двух десятилетий // АИБ. Вып. 1. 1952. – С. 19-42. 12. Гайдукевич В.Ф., Капошина С.И. К вопросу о местных элементах в культуре античных городов Северного Причерноморья // СА. № XV. 1951. – С. 162-187. 13. Гайдукевич В.Ф. История античных городов Северного Причерноморья (краткий очерк) // Античные города Северного Причерноморья. М., 1955. – С. 23-147. 14. Готье Ю.В. Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы. Л., 1925. 15. Гусаров Ф.Т. Керченскому музею – 125 лет // АИБ. Т. 1. 1952. – С. 5-17. 16. Жебелев С.А. Возникновение Боспорского государства // Известия АН СССР. Отд.-ние гуманитар. наук. 1930. №10. – С. 34-47. 17. Жебелев С.А. Счастливые города // Из истории докапиталистических формаций. Сборник статей к сорокалетию научной деятельности Н.Я. Марра. М.-Л., 1933. – С. 355-362. 18. Жебелев С.А. Северное Причерноморье. М.-Л., 1953. 19. Жебелев С.А. Источники по изучению истории античной культуры Северного Причерноморья // Античные города Северного Причерноморья. М., 1955. – С. 5-22. 20. Жебелев С.А. Предисловие к автобиографии // ВДИ. №2. 1993. – С. 173-177. 21. Иессен А.А. Греческая колонизация Северного Причерноморья: её предпосылки и особенности. Л., 1947. 22. История Древнего мира. Под ред. С.И. Ковалева. Т. 2. Ч.1: История Древней Греции. М.:Соцэкгиз, 1936. 23. Каллистов Д. Роль акад. Сергея Александровича Жебелева в исследовании Северного Причерноморья античного времени // ВДИ. №1. 1940. – С. 168-173. 24. Каллистов Д.П. Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи. Л., 1949. 25. Капошина С.И. Оборонительные сооружения Ольвии как исторический источник // Из истории докапиталистических формаций. Сборник статей к сорокалетию научной деятельности Н.Я. Марра. М.-Л., 1933. – С. 374-415. 26. Капошина С.И. Пленум Ленинградского отделения Института истории материальной культуры, посвященный Северному Причерноморью // ВДИ. №3. 1946. – С. 220-233. 27. Киселев С.В., Надзель Б.И. Рец. на кн.: Иессен А.А. Греческая колонизация Северного Причерноморья // ВДИ. №3. 1948. – С. 117-125. 28. Кобылина М.М. Фанагория. М., 1989. 29. Марр Н.Я. Лингвистически намечаемые эпохи развития человечества и их увязка с историей материальной культуры // СГАИМК. Вып. 1, 1926. – С. 37-70. 30. Марр Н.Я. Избранные работы: Этапы развития яфетической теории. Т. 1. Л.: ГАИМК, 1933. 31. Марр Н.Я. Избранные работы: Язык и общество. Т. 3. М.-Л.: Соцэкгиз, 1934. 32. Марр Н.Я. Избранные работы: Этно и глоттогония Восточной Европы. Т. 5. М.-Л.: Соцэкгиз, 1935. 33. Мацулевич Л.А. Конференция археологов СССР в Керчи // СГАИМК. №1. 1926. – С. 271-286. 34. Монгайт А. Обсуждение трудов И.В. Сталина по вопросам марксизма в языкознании в Институте истории материальной культуры АН СССР // ВДИ. №3. 1959. – С. 202-207. 35. Мещанинов И. О доисторическом переселении народов // Вестник Коммунистической академии народов. Вып. XXIX (5). 1928. – С. 190-238. 36. Онайко Н.А. Обсуждение докладов на конференции, посвященной процессу исторического развития античных государств Северного Причерноморья // Проблемы истории Северного Причерноморья. М., 1959. – С. 279-301. 37. Равдоникас В.И. За марксистскую историю материальной культуры // ИГАИМК. Т. VII. Вып. 3-4. 1930. 38. Равдоникас В.И. Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадийным развитием Северного Причерноморья // ИГАИМК. Вып. XII. 1932. – С. 5-106. 39. Ростовцев М.И. Классические и скифские древности северного побережья Черного моря // ΣΚΥΘΙΚΑ. ПАВ. Вып. 5. 1993. – С. 25-38. 40. Селиванов В.В. Вяч. И. Иванов и Н.Я. Марр в жизни и творческой судьбе К.М. Колобовой (часть III) // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. Вып. 7. СПб., 2008. – С. 503-528. 41. Сессия отделений общественных наук АН СССР, посвященная годовщине опубликования гениального произведения И. В. Сталина "Марксизм и вопросы языкознания". Сборник материалов. М., 1951. 42. Соколовский Н.И., Шеллов Д.Б. Историческая роль античных государств Северного Причерноморья // Проблемы истории Северного Причерноморья. М., 1959. – С. 40-62. 43. Сталин И.В. Марксизм и вопросы языкознания // Правда. 20 июня 1950 г. 44. Толстой И. Академик Сергей Александрович Жебелев в развитии русской историографии по античности // ВДИ. №1. 1940. – С. 162-168. 45. Федоров Г. Обсуждение положения в археологической науке на расширенном заседании Ученого совета ИИМК АН СССР // ВДИ. №2. 1949. – С. 258-262. 46. Худяк М.М. Из истории Нимфея VI-III вв. до н.э. Л., 1962. 47. Худяков М.Г. Дореволюционная русская археология на службе эксплуататорских классов. Л., 1933.

Надійшла до редколегії 26.01.11

Б. Гончар, д-р іст. наук,
Ю. Гончар, канд. іст. наук

ГЕОСТРАТЕГІЧНИЙ "ПОРЯДОК ДЕННИЙ" ДЛЯ НАТО: ТОЧКА ЗОРУ З. БЖЕЗИНСЬКОГО

Стаття присвячена аналізу поглядів та підходів З. Бжезинського щодо проблем та перспектив діяльності і ефективності НАТО в сучасній геополітичній ситуації.

The article is devoted to analysis of Z. Brzezinski's views and approaches to the problems and perspectives of NATO activity and efficiency in the modern geopolitical situation.

Святування в квітні 2009 р. 60-ї річниці створення Північноатлантичного союзу (НАТО) викликало значну кількість публікацій, аналітичних оглядів і доповідей. Головна увага в них приділялася подальшій долі цієї військово-політичної структури, яка є кісткою системи безпеки на європейському континенті. Багато політичних оглядачів, відстоюючи ідею реформування НАТО, вважають, що цей альянс знаходиться у стані глибокої кризи. Дехто розглядає НАТО як геостратегічну недоречність чи релікт холодної війни, висловлюється за його розпуск. Особливо негативно ставляться до НАТО та його реформування, зокрема, до розширення НАТО на Схід, російські політики й експерти.

Глибокий аналіз сучасних проблем НАТО зробив і відомий американський політолог, колишній політичний діяч Збігнев Бжезинський, який є визнаним фахівцем у оцінці діяльності НАТО [1]. В останній статті "Порядок денний для НАТО. Майбутня мережа глобальної безпеки", надрукованій в журналі "Форейн Афферс" за вересень 2009 р. З.Бжезинський висловлює оптимізм щодо майбутнього НАТО, його життєздатності та віру в його зростаючу роль у забезпеченні міжнародної безпеки. Адже НАТО, "залишаючись історично доречним", має надзвичайний потенціал. НАТО безсумнівно є найбільш могутнім військовим і політичним союзом світу. Його 28 членів є представниками двох найбільш продуктивних, технологічно розвинутих, економічно квітучих і політично демократичних регіонів – Європи та Північної Америки. 900 мільйонів населення його держав-учасників, що складає лише 13% населення світу, виробляє 45% світового валового продукту. НАТО, на думку Бжезинського, "буде не лише зберігати трансатлантичну політичну єдність; він буде відповідати новим і все більш нагальним питанням безпеки порядку денного для двадцять першого століття" [2, р.20]. Свідченням зростання ролі НАТО в "динаміці безпеки світу", вважає Бжезинський, є повернення Франції до інтегрованих військових структур НАТО. Франція вийшла з військових структур в умовах холодної війни (1965 р.), а повернулася в ХХІ ст., коли припинилося біполярне протистояння і з'явилися нові виклики міжнародній безпеці. "Саме дії Франції говорять голосніше слів" [2, р.2] – наголошує Бжезинський.

НАТО, як найважливіший елемент попередньої біполярної структури міжнародних відносин, виявився (після зникнення Варшавського договору та СРСР) більш життєздатним, аніж очікувалося. Незважаючи на періодичні сплески міжнародної напруженості після Другої світової війни, євроатлантична єдність країн-учасниць НАТО, зобов'язання США захищати Європу гарантували стабільність і безпеку цього континенту. "В уразливі десятиліття після Другої світової війни конфлікту вдалося уникнути значною мірою тому, що НАТО залишався єдиним." [2, р.5] – констатує Бжезинський.

В умовах постбіполярних міжнародних відносин роль НАТО перемилилася. Він став структурою стабілізації раптово нестійкої геополітичної ситуації в центральній та східній Європі. Адже в умовах стрімких змін у

цих регіонах, колишні радянські війська до 1994 р. знаходилися в країнах колишнього Варшавського договору. Хоч виведення цих військ було неминучим, невідомо, що до регіональної безпеки, проблеми кордонів, політичного розвитку країн радянського блоку створювали складну ситуацію в Європі. Створений Європейський Союз не міг забезпечити безпеку, лише Північноатлантичний союз міг заповнити своєрідний вакуум безпеки.

Пристосування НАТО до нових міжнародних реальностей супроводжувалося суперечливими тенденціями, що викликало певні кризові явища в цьому військово-політичному союзі. Так, реалізація програми "Партнерство заради миру", запропонованої в січні 1994 р. як широкомасштабної ініціативи в зміцненні стабільності і безпеки в Європі та початок процесу розширення НАТО на Схід стали засобами виживання і зміцнення Північноатлантичного союзу. "Коротко кажучи, збільшення НАТО суло історично вчасним і необхідним. До початку ХХІ ст. геополітичне співпадіння членства в НАТО та членства в ЄС однозначно свідчить, що Європа нарешті і безпечна і об'єднана" [2, р.9] – підкреслює Бжезинський. Але участь у 1999 р. збройних сил НАТО, зокрема бомбардувальної авіації США, у воєнній операції проти Югославії, з метою примусити керівництво Сербії погодитися на вироблений план із врегулювання проблеми Косова, викликало не лише осудження світовою громадськістю, але призвело до суперечностей в Північноатлантичному співтоваристві.

Після терористичних актів 11 вересня 2001 р. в США європейське співтовариство було одноставним у підтримці війни США з терористичними організаціями "Талібан" і "Аль-Каїда" в Афганістані. Про солідарність із США заявили НАТО і Європейський Союз. Союзники Сполучених Штатів в НАТО вперше в історії звернулися до 5-ї статті Північноатлантичного договору, яка проголошувала, що збройний напад на одну або кількох із них у Європі чи у Північній Америці вважається нападом на них усіх і кожен із союзників повинен "здійснювати такі дії, які вважатимуться необхідними, включаючи застосування збройної сили" [3, р. 540]. Західноєвропейські союзники погодилися надати військову допомогу США добровільно, без примусу з боку Вашингтона. Проте коли на другому році анти терористичної війни адміністрація Дж.Буша-мол. вирішила перенести центр ваги своїх зусиль проти Іраку, стали очевидними американсько-європейські суперечності в оцінці природи терористичної загрози і засобів боротьби з нею.

Після вторгнення американських військ в Ірак у березні 2003 р. (без схвалення операції ООН і більшістю членів НАТО) тенденція до розмежування між зовнішньополітичними інтересами США і частини європейських партнерів в НАТО різко посилюється. Іракська війна спровокувала найсерйознішу кризу в історії трансатлантичних відносин після закінчення холодної війни. Глибокі розходження виникли не так через сам факт війни США з режимом Гусейна, як тому, що європейці не сприймають право США на превентивну війну проти

потенційних загроз, не погоджуються з односторонніми діями США на міжнародній арені. "Поеднання зарозумілого унілатерелізму (односторонності – автори) Вашингтона в Іраку і його демагогічної ісламофобської риторики ослабили єдність НАТО і сфокусувало зросло мусульманське обурення проти Сполучених Штатів і Заходу в цілому," [2, р.12] – визнає Бжезинський.

Саме суперечливість тенденцій розвитку НАТО, а також "сучасні й вірогідно майбутні дилеми безпеки" ставлять перед керівництвом цього союзу завдання сформувати нові концептуальні засади для його діяльності. Нова стратегічна концепція НАТО, як її бачить Бжезинський, мусить мати справу з чотирма основними проблемами: по-перше, "як досягти політично сприятливого завершення втягнення НАТО у взаємопов'язані афганський та пакистанський конфлікти"; по-друге, "як осучаснити значення і зобов'язання "колективної безпеки", як її розуміє стаття 5 союзного договору"; по-третє, "як залучити Росію до тісних і взаємовигідних відносин з Європою та ширшою північноатлантичною спільнотою"; по-четверте, "як відповісти на нові глобальні дилеми безпеки" [2, р.3].

В правлячих колах НАТО наростає занепокоєння тим, що виснажлива для США війна в Іраку не привела до стабілізації обстановки в цій країні, а коаліційна війна проти терористичних угруповань у Афганістані не лише не досягла успіху, але й поширилася на Пакистан, на території якого знаходяться бази "Аль-Каїди". Неспроможність успішного завершення воєнної операції проти талібів у Афганістані підірває довіру до НАТО, до його спроможності здійснювати ефективну боротьбу проти міжнародного тероризму. Аналізуючи ситуацію в Афганістані, З.Бжезинський висловлює занепокоєність тим, що деякі члени НАТО вважають марними військові зусилля в Афганістані та мають намір вивести свої військові контингенти з території цієї країни. Він робить висновок, що "вихід НАТО (із Афганістану – автори), навіть якщо формально не проголошений, буде розглядатися в усьому світі як репетиція попередньої радянської поразки в Афганістані. Це майже напевно спровокує болісні трансатлантичні взаємозвинувачення, підірве довіру до НАТО і дозволить екстремістам Талібану в Афганістані й Пакистані встановити контроль над більш ніж 200 мільйонами людей та ядерним арсеналом" [2, р.13].

Недаремно питання вибору лінії поведінки відносно конфліктів у Іраку та в Афганістані, в які втягнуті США, стали "вищим пріоритетом" для адміністрації США Барака Обами [4]. Адміністрація Обами зробила висновок про необхідність перегляду цілей США в Афганістані, зокрема прийшла до висновку, що стабільність Афганістану не може бути досягнута лише військовими засобами. Для досягнення перемоги над Талібаном необхідна комбінація військових засобів і тривалих міжнародних фінансових зусиль, з метою поліпшити добробут афганського народу та ефективності афганського уряду. З.Бжезинський повністю підтримує політику адміністрації Б.Обами, як намагається в боротьбі проти Талібану використати також політичну і військову підтримку Пакистану. Одночасно його аналіз геополітичної ситуації в цьому регіоні свідчить про надзвичайну складність дієвого вирішення проблеми Афганістану для США.

Справа в тому, що для частини військових Пакистану кращим вибором був би контрольований талібами Пакистан, який домінував би над контрольованим талібами Афганістаном, аніж світський Пакистан, затиснутий ворожою Індією і Афганістаном, який (в свою чергу) здійснює геополітичний флірт з Індією, щоб бути незалежним від Пакистану.

Враховуючи суперництво Китаю з Індією і його ставку на стійкий Пакистан, залучення Китаю до геополітичного діалогу про довготермінову безпеку Пакистану буде корисним, щоб розрадити Пакистан відносно Афганістану й Індії. Індія, незважаючи на взаємний антагонізм з Пакистаном, також зацікавлена, щоб її західний сусід не спровокував регіональний переворот.

Одночасно Іран, який вороже ставиться до Талібану може відігравати конструктивну роль в стабілізації західного регіону Афганістану. Бжезинський у цьому зв'язку робить висновок: "серйозні зусилля НАТО в залученні Китаю, Індії та Ірану в стратегічний діалог з тим як найкраще уникнути регіонального вибуху є своєчасними. Без такого діалогу перша кампанія НАТО на основі 5-ї статті буде болісно тривалою, деструктивно суперечливою, і, потенційно, навіть фатальною для альянсу" [2, р.14].

Розглядаючи проблему колективної безпеки членів НАТО Бжезинський вважає за необхідне переглянути статтю 5 договору НАТО. Зокрема його не влаштовує те, що стаття передбачає у випадку необхідної взаємодопомоги між союзниками дії, "які вважаються необхідними". Таке формулювання дає кожному союзнику США "вибір здійснювати так багато або так мало (чи навіть нічого) як він вважає за потрібне" [2, р.15]. Посилаючись на можливість встановлення контролю талібами над Пакистаном, з його ядерним арсеналом, і наступною загрозою НАТО в Афганістані, Бжезинський ставить питання чи буде діяти положення статті 5 про те, що "збройний напад на одну або кількох із них [союзників НАТО] у Європі чи у Північній Америці"? [3, р. 540]. Але і в Європі, відзначає аналітик, вказана стаття може не працювати у випадку відмови деяких союзників "наприклад, Греції чи Італії" її виконувати. Тому, робить висновок американський політолог, "не тільки афганський виклик, але також значне зменшення військової присутності США в Європі, зросла кількість членів НАТО, а також зміни, що відбулися в контексті глобальної безпеки, вимагає нового погляду на цю ключову статтю" [2, р.15].

Не влаштовує Бжезинського і стаття 13 Північноатлантичного союзу, яка надає право будь-якому члену залишити НАТО після 20 років перебування в ньому. Це, на його думку, створює небезпеку можливого виходу будь-якого учасника з НАТО у момент крайньої необхідності для союзу.

В геостратегії НАТО важливе місце посідають проблеми відносин з Росією, яка "є не ворогом, але яка усе ще вороже дивиться на НАТО". "Ця ворожість, – стверджує Бжезинський, – швидко не зникне, особливо якщо прем'єр-міністр Росії Володимир Путін знову стане президентом у 2012 р." [2, р. 16]. Американський дослідник підкреслює, що в найближчому майбутньому членство Росії в НАТО неможливе; неможливе до тих пір поки вона не стане "дійсно постімперською". Проте, на його думку, дві стратегічні цілі повинні визначити мету НАТО у відносинах з Росією: "зміцнення безпеки в Європі за допомогою залучення Росії до тісних політичних і воєнних зв'язків з євроатлантичним співтовариством та включення Росії до більш широкої мережі глобальної безпеки, що опосередковано сприятиме зникненню загрози імперських амбіцій Росії." [2, р. 16].

Бжезинський розглядає країни, розташовані між Європейським Союзом і Росією, в так званій "сірій зоні", як об'єкт змагання ЄС і Росії. Він вважає, що "Східне партнерство", запропоноване Польщею і Швецією, може бути ефективним інструментом для сприяння тісним зв'язкам між ЄС та Вірменією, Азербайджаном, Білорусією, Грузією, Молдовою і Україною. Ця ініціатива, що включає надання фінансової й технологічної допомоги, пропонує університетське навчання і сприяє подорожам

на Захід, відповідає прагненням народів цих країн до тісних зв'язків з ЄС. Росія зі свого боку буде намагатися зберегти й посилити свій вплив на ці країни. Змагання між ЄС та Росією буде вигідним не тільки країнам "сірої зони", але й культивуватиме розвиток і поглиблення співпраці Росії з ЄС.

В статті підкреслюється необхідність бути обережним, щоб ненавмисно не посилити "імперську ностальгію" Росії відносно України й Грузії. Адже підкорення обох країн є ключовим зовнішньополітичним завданням Росії. Бжезинський пропонує дотримуватися "обережного збалансованого курсу", що передбачає збереження можливостей для членства обох країн в НАТО (хоч і не в найближчі часи) і одночасно продовжувати розширення співробітництва з Росією і країнами Співдружності незалежних держав (СНД). На доповнення до Ради НАТО – Росія, НАТО вже має Індивідуальний план партнерських дій з 4 членами СНД, а з 11 членами СНД НАТО співпрацює через Партнерство заради миру і Євроатлантичну раду партнерства. Але, як відомо, будь-які дії ЄС і США на пострадянському просторі Москва сприймає як безпосередню загрозу своїй безпеці.

Центральною тезою відносин між НАТО і Росією, хоч про це Бжезинський не пише відверто, є фіксація статус-кво. Так, політолог пише, що Росія неодноразово натякала про можливість укладання договору, який передбачав би рівні відносини між НАТО і створеною під егідою Москва Організацією договору про колективну безпеку (ОДКБ), або Ташкентським договором. В ОДКБ входять Вірменія, Білорусія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан і Узбекистан. НАТО не погодився розглядати формальний пакт з ОДКБ, оскільки це, на думку Бжезинського створювало "політико-військову симетрію" між двома організаціями. Проте, у випадку укладання спільної угоди безпеки в Євразії, вважає аналітик, країни які не є ані членами НАТО, ані Ташкентського договору (практично країни "Східного партнерства"), зберігають право на приєднання до одного з цих військово-політичних блоків. "Договір НАТО-ОДКБ", в якому буде така умова, означатиме непряме зобов'язання Росії не чинити перешкоду можливому приєднанню України чи Грузії в обмін на фактичне підтвердження НАТО, що ні в якому випадку це членство не буде близьким" [2, р.18], – стверджує Бжезинський.

Аналізуючи питання членства України і Грузії в НАТО, політолог посилається на те, що більшість українського населення тепер не бажають членства в НАТО, а недавня війна між Грузією і Росією вимагає "охолоджувального періоду (який не повинен виключати можливості надання Грузії оборонних протитанкових і протиповітряних систем, щоб країна не залишалася спокусливо беззахисною)" [2, р.18]. В інтересах і Росії, і Заходу, щоб орієнтація України і Грузії визначалася через демократичний політичний процес, що поважає національний суверенітет і політичне прагнення даних народів. "Щось інше, – застерігає Бжезинський, – може спонукати серйозне руйнівне погіршення відносин Схід-Захід і зашкодити довготерміновому майбутньому Росії." [2, р.19].

Опосередковано вирішуючи спірні проблеми між НАТО і Росією, угода НАТО – ОДКБ, на думку аналітика, може також сприяти узгодженому просуванню НАТО у східному напрямі, до зростаючих азійських держав, які необхідно залучати до спільних договорів безпеки. Перш за все це стосується Шанхайської організації співробітництва (ШОС), яка була створена в 1996 р. в Шанхаї для врегулювання проблеми кордонів між Китаєм, Казахстаном, Киргизстаном, Росією і Узбекистаном. Діяльність ШОС направлена також на узгоджені дії щодо тероризму, сепаратизму, транзиту наркотиків. Афганістан, Індія, Іран, Монголія і Пакистан мають статус спостерігачів в ШОС. Туреччина, як член НАТО і країна, що має спеціальні інтереси в Центральній Азії, може, вважає Бжезинський, сприяти досягненню угоди між НАТО і ШОС, що може допомогти "співробітництву безпеки на трансрегіональній основі в одному із найбільш вибухових районів світу" [2, р.12].

Поступове розширення співробітництва, в свою чергу, може привести до наради НАТО-ШОС і таким чином опосередковано залучить Китай до співробітництва з НАТО. Бжезинський стверджує, що в умовах змін в розподілі глобальної сили і зрушення центру тяжіння на Схід, такі дії є своєчасними, "задовго до того, коли НАТО безпосередньо розгляне формальні зв'язки з кількома провідними східно-азійськими державами, особливо з Китаєм, Японією й Індією" [2, р.19]. Це, в свою чергу, може отримати форму спільних нарад, які зможуть сприяти більшій взаємодії, приготуватися до взаємних загрозливих випадків, сприяти реальному стратегічному співробітництву. Але, як визнає Бжезинський, буде нелегко залучити нових гравців до "необхідної" структури безпеки, і тому "потрібен час, терпіння і наполегливість".

Бжезинський, відстоюючи необхідність розширення активності НАТО для забезпечення безпеки в різних регіонах світу, одночасно застерігає проти перетворення НАТО в "глобальний союз демократій". Він поділяє точку зору канцлера Німеччини Ангели Меркель, яка в березні 2009 р. заявила: "Я не бачу глобального НАТО... Він може забезпечувати безпеку поза його зоною, але це не означає можливості мати членів в усьому світі" [2, р.20].

Глобальний НАТО, на думку Бжезинського, може підрвати американсько-європейські зв'язки, соціальну трансатлантичну ідентичність. А з іншого боку, жодна з зростаючих держав не виявить бажання бути учасником глобально розширеного НАТО.

Усе ж, робить висновок Бжезинський, НАТО має "досвід, інститути і засоби", щоб у майбутньому стати центром глобальної мережі різноманітних спільних угод безпеки.

1. див. наприклад: Z.Brzezinski. Living with a New Europe// The National Interest. – № 60. – Summer 2000.p.17-29; його ж. Living with Russia// The National Interest. – № 61.Fall 2000. – p.5-16; його ж. NATO: The dilemmas of expansion// The National Interest. – № 53. Fall 1998. p.13-17. та інші. 2. Z.Brzezinski. An Agenda for NATO. Toward a Global Security Web// Foreign Affairs. September/October 2009. –Vol.88, – N.5. – p.2 – 20. 3. НАТО.Довідник. – Київ, "Молодь" 1999; 4. Nomination hearing to be secretary of state Hillary Rodham Clinton – <http://www.state.gov/secretary/rm/2009a/01/115196.htm>.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЧИННИКИ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ КРАЇН СХІДНОЇ АЗІЇ

В статті аналізується вплив цивілізаційного чинника на прогрес країн Східної Азії в другій половині XX – на початку XXI ст. та на поточні процеси регіональної інтеграції.

The paper analyzes civilizations influence on East Asian states progress in the second half of the twentieth century and current regional integration process.

Глобальний розвиток початку XXI ст. характеризується поступовим формуванням нового світового порядку на основі багатополлярності на протиположному світу періоду "холодної війни" та однополлярному світу по її завершенні. Ознаками формування нового світового порядку стало значне посилення глобальної ролі Китаю; утворення в умовах глобальної фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. "великої двадцятки" за участю авангардних держав, що розвиваються; колективні пошуки шляхів реформування глобальних інституцій (МВФ, Світовий банк, ООН, ін.); створення численних регіональних і глобальних самітів як за участю, так і без участі євроатлантичних країн (ШОС, АСЕАН+3, ін.); інтенсивні інтеграційні процеси в Східній Азії, що на початку XXI ст. перетворилася на рушій світового економічного розвитку тощо.

Основним фактором само-ідентифікації народів після краху біполярного протистояння стали релігійно-культурні, тобто цивілізаційні фактори на відміну від ідеологічно-політичних, що переважали в роки "холодної війни". В умовах одноосібного глобального домінування США, що супроводжувалося активними спробами поширення неоліберальної економічної моделі, західних політичних і культурних цінностей на увесь світ, вплив цивілізаційного фактора на розвиток окремих народів значно посилюється. В цьому контексті можна погодитися з поділом С.Хантінгтоном суспільств в культурному відношенні на "сильні" й "слабкі", за яким культури Східної і Південної Азії (особливо Японії, Китаю, Індії) віднесені ним до розряду "сильних", у той час як африканські і культури деяких європейських країн – до відносно слабких [1].

Для країн Азії приналежність їх до певних цивілізацій залишалася визначальним фактором упродовж усього їхнього розвитку. Проте оцінки його впливу на розвиток Сходу за останні десятиліття зазнали значних змін. Якщо в колоніальний період вплив східних цивілізацій вважали причиною відставання країн Азії від країн Європи й США, на сьогодні динамічний економічний розвиток країн Східної Азії й Індії, ефективний розвиток ісламської економіки викликають протилежні оцінки.

Відродження східних суспільств є однією з провідних тенденцій сучасного світового розвитку. Якщо тривалий час модернізація означала вестернізацію, а слова "азіатський", "східний" мали негативний відтінок, на сьогодні ми є свідками бурхливого відродження азійської свідомості і динамічного економічного розвитку багатьох країн Азії на основі власних суспільно-економічних моделей зі збереженням цивілізаційного підґрунтя цих суспільств. Тож поняття "Азія" втратило свій негативний підтекст, а численні дослідники заговорили про формування азійської цивілізації, здатної на рівних конкурувати із Заходом, або навіть маргіналізацію західної цивілізації на основі об'єднання в новому світовому порядку не-західних цивілізацій на основі спільних культурних цінностей.

Погоджуємося з тим, що країни Азії мають в своєму розвитку багато спільного. Якщо історичний розвиток Заходу визначався кардинальними, революційними змінами в традиційній структурі, формуванням нових

моделей на принципово новому економічному, соціальному, ідеологічному, культурному ґрунті, для Сходу характерна поступовість, поступальність, еволюційність розвитку на основі давніх традицій, без кардинальних змін початкової моделі розвитку. Якщо зміни й відбувалися, то лише у зв'язку з європейськими завоюваннями і були лише тимчасовими. Як тільки східні суспільства звільнялися з-під європейської влади, вони поверталися до свого коріння. Це добре ілюструє швидке поширення на Сході з VII ст. ісламу, який добре вписався в традиційні суспільні цінності, відповідав основам життєдіяльності східних суспільств. Особливістю східних культур є також їх адаптивність, еволюційний характер трансформації традицій, коли нові елементи лише додаються до старої структури, існують з нею паралельно, не руйнуючи її повністю.

Якщо формою організації давнього східного соціуму була община з традиційними для неї елементами самоуправління і колективними цінностями, вона залишалася такою й на сьогодні. Співвідношення себе з традиційно усталеною структурою (сім'я, рід, клан, плем'я, в сучасній інтерпретації – кампанія, корпорація) залишається основою само-ідентифікації східної людини.

Залишається значним і вплив давніх релігій: індуїзму в Індії; синтоїзму в Японії; буддизму в Таїланді, М'янмі, Камбоджі, Лаосі, Японії, Китаї, В'єтнамі, Сінгапурі, Південній і Північній Кореї; ісламу в країнах Західної Азії, Північної Африки, Південно-Східної Азії (Малайзія, Індонезія, Бруней, ін.) тощо. При цьому в Індонезії і Малайзії суттєвий вплив на іслам мають індуїзм, буддизм і місцеві вірування, що визначає більш м'які форми релігійної самосвідомості мусульман регіону. При цьому на першому місці в східному суспільстві залишається не релігійна ідентичність, а співвіднесення себе із традиційною усталеною структурою – племенем, общиною, родинно-клановим об'єднанням. Значний вплив на окремі країни (Китай, Тайвань, Республіка Корея, Японія, Сінгапур, ін.) має конфуціанство як етично-філософська система, а реалізовані ними моделі соціально-економічного розвитку отримали назву "конфуціанського капіталізму".

Незмінною залишається й провідна роль держави в суспільному й економічному житті – визначальний фактор, характерний для усіх моделей східного капіталізму. Іншим спільним фактором є принцип колективізму. Якщо сучасні західні моделі капіталізму акцентують на правах індивідууму і представляють собою "капіталізм конкуренції", колективістські моделі капіталізму Сходу – на обов'язках члена колективу і представляють капіталізм "співробітництва" під опікою держави. У той час як фундаментальне протиріччя сучасного західного суспільства полягає в конфлікті між колективними і приватними інтересами, східні моделі прагнуть інтегрувати їх в єдину систему.

Можна погодитися з тезою про різне бачення сенсу буття та уявлень про прогрес на Заході і Сході [2]. У той час як в євроатлантичному середовищі сформувалися уявлення про поступ прогресу як про раціональну заміну усього менш продуктивного і відсталого більш продуктивним, новим, в східних суспільствах прогрес не обов'язково означає зміни, навпаки, він стабільний, постійний і

базується на спадкоємності базових орієнтацій. Особливо це характерно для ісламської цивілізації Західної Азії.

Так само відрізняються погляди східних і західних суспільств на демократію. Держави Азії визнають, що демократичні цінності не є універсальними, а відповідають специфічним особливостям розвитку тих чи інших соціумів. Демократія як політична система розглядається в азійських державах передусім з точки зору забезпечення рівності можливостей громадян та можливості мирної зміни влади. На протигагу пріоритету прав над обов'язками на Заході, азійські країни ставлять на перше місце соціальну відповідальність і дисципліну. Нація, перенесена в площину політичних систем, розглядається як більш велика община, а її глава – як патріарх, який приймає рішення за всю націю. У той час як на Заході розвиток суспільства відбувається в результаті боротьби протилежних ідей і діє правило переважаючої більшості (принцип "50%+1"), на Сході рішення приймаються шляхом тривалих обговорень для досягнення консенсусу. Високо цінується політична стабільність і прогнозованість як основа для національного й економічного розвитку, що забезпечується тривалим перебуванням у влади однієї сильної партії (Комуністична партія в Китаї, Ліберально-демократична партія в Японії, Індійський національний конгрес в Індії, Національний Фронт в Малайзії) або лідера (Лі Куан Ю в Сінгапурі, Махаммад Махатхір в Малайзії, Ахмед Сукарно і Мухаммед Сухарто в Індонезії тощо).

Вибираючи між демократією і якісним управлінням східні держави віддають пріоритет останньому. Їх досвід свідчить, що хороше управління не залежить від типу режиму; вирішальне значення для економічного розвитку мають передусім сильні інститути влади, незалежно від того, яким – авторитарним чи демократичним – режимом вони підтримуються. Головне, щоб реформи, здійснювані владою, відповідали інтересам усього суспільства, а не окремих привілейованих груп.

Якщо для євроатлантичної цивілізації демократія – завжди добро, а авторитаризм – завжди зло, для Сходу м'який авторитаризм був і залишається джерелом стабільності, порядку і процвітання, а західні версії демократії стали причиною соціальної розбалансованості. Досвід країн, що розвиваються, свідчить, що не завжди наявність демократичних процесів й інститутів веде до соціально-економічного прогресу. Головним критерієм виступає ефективність влади, її здатність забезпечувати потреби суспільства. Аналіз свідчить, що найкращі успіхи в здоланні бідності мають країнами з сильними державними інституціями незалежно від ступеню їхньої демократичності (так, авторитарний комуністичний Китай демонструє в цьому відношенні кращі показники, ніж демократична парламентська Індія).

Особливістю азійських варіантів демократії, на нашу думку, є вдалий симбіоз авторитарності, що відповідає національним традиціям, і демократичності в сенсі рівності можливостей громадян. Тобто авторитаризм є невід'ємною рисою державного устрою азійських держав, їхніх поглядів на демократію. Мова йде лише про підґрунтя авторитаризму – високий моральний авторитет лідера чи партії (наприклад, Комуністичної партії в Китаї) чи методи насилля.

Ефективність влади напряду залежить від відповідності існуючих режимів національним традиціям. Тож поєднання характерних для Сходу традиційних цінностей, принципів соціальної справедливості і відповідальності з ринковою системою і політичним плюралізмом (в більшості країн), ефективність яких довів Захід, на нашу думку, забезпечує сьогодні швидку економічну трансформацію країн Східної Азії.

Динамічний розвиток країн Східної Азії в 1980-1990-х рр. призвів до появи концепції спільних для них "азійських цінностей", пропагандистом якої став прем'єр-міністр Малайзії Мохаммад Махатхір. За його словами, саме система цінностей визначає долю і добробут цивілізацій, народів і держав, "коли імперії і держави втрачали цінності, що сприяли їх могутності, вони приходили до занепаду і змінювалися іншими утвореннями, що мали переважаючі системи цінностей" [3]. Серед "азійських цінностей" сім'я, що вважається оптимальною моделлю організації системи влади і відповідальності в рамках політичної системи; пріоритет колективних, групових інтересів і цінностей над індивідуальними, отже, обов'язків людини перед суспільством над її індивідуальними правами; органічне розуміння суспільства, в якому держава виступає головним гарантом його основних інтересів; соціальна дисципліна й відповідальність; велика цінність освіти; консенсусний підхід, прагнення до компромісу та гармонії.

Концепція "азійських цінностей" набула значного поширення після Азійської фінансово-економічної кризи 1997-1998 р. Криза примусила регіональні країни краще зрозуміти свою взаємозалежність, спонукала їх відмовитися від беззастережної надії на багатосторонню інтеграцію в рамках ВТО і АТЕС, шукати найбільш ефективні механізми взаємодії на регіональному ґрунті для відновлення вражених кризою економік. В результаті відбулося їх рішуче зрушення в бік вужчого регіоналізму, що призвело до створення форуму "АСЕАН+3" (АПТ), який вперше в історії об'єднав лише азійські держави – десять країн АСЕАН (Індонезія, Малайзія, Таїланд, Філіппіни, Сінгапур, В'єтнам, Лаос, Камбоджа, М'янма, Бруней-Даруссалам), Японію, Китай, Республіку Корея, без залучення США чи європейських держав. Вперше також було об'єднано в єдиній регіональній структурі Південно-Східну і Північно-Східну Азію. Після кризи регіоналізм в Східній Азії з'явився як свідомий політичний процес, керований урядами, на протигагу регіоналізації на базі японських інвестицій без суттєвої урядової підтримки, що мала місце з середини 1980-х рр. Аналітики, серед яких один з ідеологів зовнішньої політики США З.Бржезінський, визнали зародження азійської спільноти після фінансової кризи 1997-1998 рр. одним з поворотних пунктів сучасного світового розвитку [4].

Хоч формат "АСЕАН+3" було створено для фінансового співробітництва, він поширився також на сферу економіки і нетрадиційної безпеки. В листопаді 2000 р. було оприлюднене прагнення східно-азійських країн створити зону вільної торгівлі (ЗВТ) в форматі АПТ для посилення конкурентоспроможності їх економік з НАФТА і Європейським союзом. Оскільки двосторонній ЗВТ між північно-азійськими країнами є нереалістичним через недовіру та суперництво між ними, було внайдено нетрадиційний метод – зміцнення двосторонніх відносин АСЕАН окремо з Китаєм, Японією, РК. Визначено терміни досягнення угоди про економічне партнерство до 2011 р., про ліквідацію тарифів – до 2016 р.

Макрорегіональні процеси послужили чинником прискорення субрегіональної інтеграції в Південно-Східній Азії. Балійською Декларацією АСЕАН 2003 р. проголошено мету створення Спільноти АСЕАН в трьох вимірах – безпековому, економічному і соціально-культурному – до 2020 р.; в січні 2007 р. прийнято рішення про скорочення термінів створення Економічної Спільноти (тобто спільного ринку) АСЕАН до 2015 р., щоб відповідати умовам роботи в зоні вільної торгівлі АСЕАН з Китаєм, Японією, Республікою Кореєю до завершення відповідних переговорів.

Формування АПТ як регіональної організації супроводжувалося проголошенням спільної східно-азійської ідентичності на основі "азійських цінностей" і відкидання "західних" економічних, політичних і соціальних принципів. Хоч регіональні країни не мають багато спільного в історії й культурі, більше того, належать до різних цивілізацій, відчувалася спроба регіональних еліт побудувати спільний імідж регіону на кшталт того, як це зробили регіональні еліти Південно-Східної Азії при конструюванні АСЕАН. Варто згадати, що до появи АСЕАН країни ПСА не мали навіть спільної самоназви (західні держави почали вживати термін Південно-Східна Азія лише в роки II світової війни зі створенням в субрегіоні спільного союзного командування).

Після кризи з'явилися численні публікації про створення нового світового порядку на регіональній основі, в якому три регіональні центри вже визначилися – ЄС, НАФТА і Східна Азія [5]. Проте пройшло кілька років і ситуація щодо конструювання суто азійської Східної Азії як одного з глобальних центрів змінилася. Нові тенденції окреслилися вже в 2005 р. зі створенням за ініціати-ви Японії нового регіонального форуму – Східно-азійського саміту (САС) в форматі "АСЕАН+6" за участю, крім держав-учасниць "АСЕАН+3", також Індії, Австралії і Нової Зеландії. В цьому форматі також представлено проект створення ЗВТ.

Нові країни-учасниці не є східно-азійськими державами: Індія, яку на сьогодні називають основним суперником Китаю в довгостроковій перспективі, географічно належить до Південної Азії і формує окрему індуїстську цивілізацію; дві тихоокеанські держави Австралія і Нова Зеландія є частинами європейської цивілізації. Таким чином, принцип конструювання Східної Азії на основі спільних "азійських цінностей" було порушено. З того часу питання про подальший напрямок регіональної інтеграції вивчається і обговорюється на численних самітах в форматі АСЕАН, "АСЕАН+3" і Східно-азійського саміту; до цього часу його не визначено. Нового напрямку і формату регіональній інтеграції надають заявки США і Росії про вступ до "АСЕАН+6", подані в 2010 р., що, в разі їх прийому, вже в 2011 р. призведе до перетворення "АСЕАН+6" на "АСЕАН+8".

В цьому контексті привертають увагу суперечності між регіональними державами щодо розширення рамок регіональної інтеграції за рахунок США і Росії. Деякі з них (Індонезія, Філіппіни, Таїланд) вітають залучення США до регіональних структур; за словами міністра іноземних справ Індонезії, щоб "бачити регіон вільним від домінування однієї держави" (тобто Китаю). Китай та держави, що його підтримують, передусім Сінгапур і Малайзія, наполягають на тому, що рушійною силою інтеграції, в рамках якої відбуватиметься економічна, торговельна й інвестиційна кооперація, буде залишатися "АСЕАН+3", як це було спроектовано спочатку.

За деякими оцінками, вже сам факт розширення САС несе ризик його ефективності через перетворення його на громіздку конструкцію типу АТЕС (форум Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва). Водночас визнається, що розширення САС було неминучим, оскільки динаміка регіону змінила орієнтацію політики США та інших тихоокеанських держав в бік більшого залучення до Східної Азії [6]. В результаті спостерігається конструювання іншого інтеграційного проекту, в рамках Азійського Тихоокеанського регіону із залученням США, Росії, в перспективі інших Тихоокеанських держав, а також зацікавлених сусідніх держав (Індія не є ні східно-азійською, ні тихоокеанською державою).

На сьогодні активізувалися й процеси в АТЕС, який був основним форматом інтеграції в Азійсько-

Тихоокеанському регіоні (АТР) в 1993-1998 рр., особливо після того, як в 1994 р. за ініціати-ви США було вирішено встановити в АТР впродовж 10 років зону вільної торгівлі (Богорська декларація) [7]. Недостатня увага з боку США і керованої ними АТЕС до гострих проблем держав, вражених Азійською кризою 1997-1998 рр., стала вирішальним чинником їх повороту до суто-азійських форумів та створення "АСЕАН+3". Після завершення кризи увага США також була сконцентрована на інших питаннях, пов'язаних передусім з просуванням прийому Китаю до ВТО (відбулося в грудні 2001 р.) та зміцненню безпеки і боротьби з тероризмом після терористичних атак на США 11 вересня 2001 р.

Перетворення Східної Азії на центр світового економічного розвитку та значне посилення регіонального і глобального впливу Китаю в результаті глобальної фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. спричинило повернення уваги США до регіону, що, очевидно, буде мати наслідком просування ними проекту Тихоокеанської інтеграції (на протидію східно-азійській). Тож на сьогодні зрушення в бік суто-азійської інтеграції, яка окреслилася після Азійської фінансово-економічної кризи 1997-1998 рр., не спостерігається. Регіональна інтеграція відбувається в кількох форматах, як без участі, так і за участю не-азійських держав і буде, очевидно, розвиватися паралельно в рамках різних регіональних структур з численними механізмами перестрахівки між країнами регіону з метою уникнення залежності від тих чи інших регіональних лідерів та здобуття якомога більших економічних дивідендів. Основним рушієм регіональної інтеграції є економічні інтереси східно-азійських держав, тож учасниками регіонального діалогу в різних форматах виступають передусім їх найбільші торговельні партнери.

Тож виникає питання – чи можуть східно-азійські держави об'єднатися на основі спільних "азійських цінностей"; чи не є концепція "азійських цінностей" політичною конструкцією? Слід визнати, що незважаючи на багато спільних рис, які поділяють країни Східної Азії, вони належать до різних цивілізацій. На відміну від переважно ісламської Західної Азії, в Східній Азії виокремлюється кілька цивілізацій. А.Тойнбі схильний до поділу далеко-східного суспільства на китайське і японсько-корейське, що конструюють дві окремі цивілізації [8]. С.Хантінгтон виокремлює 8-9 цивілізацій, з яких в Східній Азії представлені китайська (Китай, В'єтнам, Корея), японська (Японія), буддистська (М'янма, Таїланд, Лаос, Камбоджа); ісламська (Індонезія, Малайзія, Бруней, частково Філіппіни), латиноамериканська (Філіппіни) цивілізації. Тож навіть в суто-азійському форматі "АСЕАН+3" представлено 5 цивілізацій; в Східно-азійському саміті ("АСЕАН+6") – ще 2 (індуїстська і європейська) [9].

Тож, єдиної східно-азійської цивілізації не існує, як і спільної для усіх цих цивілізацій системи цінностей. Загалом Східна Азія (передусім Південно-Східна Азія) є найбільш диверсифікованим регіоном світу в географічному, етнічному і культурному відношенні. Тим спільним фактором, що об'єднує регіон, на нашу думку, є передусім конфуціанство як філософсько-етична система, покладена в основу регіональних моделей капіталізму, а також велика китайська діаспора, що контролює значну частину приватного бізнесу в Південно-Східній Азії (ПСА).

Досвід японської окупації в роки II світової війни і приналежність японців до іншої цивілізації створюють перешкоди для лідерства Японії в регіоні, проте японський приклад модернізації на основі власних традицій і цінностей; японська модель капіталізму, адаптована в країнах Східної Азії до місцевих умов; японські інвести-

ції, що призвели до створення регіональної виробничої мережі японських дочірніх компаній і об'єднали регіон економічно мали вирішальний вплив на прогрес країн Східної Азії в 1980-1990-х рр.

З кінця 1990-х рр. в умовах рецесії японської економіки на роль регіонального лідера висунувся Китай. Цивілізаційний чинник надає Китаю більше шансів на регіональне лідерство, ніж Японії. У той час як Японія (країна-цивілізація) є одинокою в регіоні, Китай є не лише країною-гігантом, що значно переважає Японію територіально і чисельно, відчуття культурної ідентичності полегшує економічні зв'язки між етнічно китайськими країнами (Гонконг до 1997 р., Тайвань, Сінгапур). Китай має чисельну або економічну впливову діаспору в Малайзії, Таїланді, Індонезії, Філіппінах, В'єтнамі, що сформувала добре розвинуту соціальну мережу, є культурно й економічно орієнтованою на країну своїх предків. Навіть не китайські суспільства (Північна й Південна Корея, В'єтнам) значною мірою поділяють китайську конфуціанську культуру, що полегшує взаєморозуміння між ними.

Такі чинники створюють сприятливе середовище як для посилення регіонального впливу Китаю, так і для продовження регіональної конкуренції за обмеження такого впливу, оскільки країни, які належать до інших цивілізацій, особливо ті, що мають значну або впливову економічно китайську діаспору (ПСА) побоюються встановлення китайського домінування в регіоні та створення "великого Китаю", тому вітають залучення до регіону третьої сили (США) в якості протизваги.

Таким чином, з одного боку, збереження країнами Східної Азії міцного цивілізаційного підґрунтя стало однією з вирішальних причин їхнього відродження і ефективного розвитку; з іншого боку, приналежність регіональних

країн до різних цивілізацій обмежує можливості їхньої інтеграції, що робить азійсько-тихоокеанську інтеграцію на основі спільних економічних інтересів більш реалістичною і перспективною, ніж східно-азійську інтеграцію на основі спільних "азійських цінностей".

1. Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире / Под ред. П.Бергера, С.Хантингтона; пер. с англ. — М.: Аспект-Пресс, 2004. — 378 с. — С.19. 2. Гуря В. Про деякі аспекти дослідження проблем глобального розвитку // Соціокультурне середовище країн Азії і Африки в глобалізаційних потоках сучасності: між відторгненням і залученням. Матеріали Міжвідомчої науково-теоретичної конференції, м. Київ, 16 березня 2006 р. — К.: Інститут світової економіки та міжнародних відносин НАН України, 2006. — 79 с. — С.12. 3. Mahathir, Mohamad. The Way Forward. London, 1998 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.lib.ru/POLITOLOG/mahathir.txt 4. Brzezinski, Zbignev. Second Chance. Three Presidents and Crisis of American Superpower. — New York: Basic Books, 2007. — P.12. 5. Regionalism in East Asia. Paradigm shifting? / ed. by Fu-Kuo Liu and Philippe Regnier. — New York: Routledge Curson, 2003. — 250 p.; Sutter, Robert G. The United States and East Asia. — New York: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2003. — 232 p.; Munakata, Naoko. Transforming East Asia. The Evolution of Regional Economic Integration. — Research Institute of Economy, Trade and Industry, Tokyo, Brookings Institution Press, Washington D.C., 2006. — 244 p., etc. 6. Suryodiningrat, Meidyatama. Making Hanoi the bully pulpit for regional cooperation [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.thejakartapost.com/news/2010/04/05/making-hanoi-bully-pulpit-regional-cooperation.html>; Budianto, Lilian. US, China rivalry may sway ASEAN agenda at EAS [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.thejakartapost.com/news/2010/07/30/us-china-rivalry-may-sway-asean-agenda-eas.html> 7. Public Papers of the Presidents of the United States. William J. Clinton, 1994 (in two books). Book 2. August 1 to December 31, 1994. — Washington: United States Government Printing Office, 1995. — 1403-2243 p. — P.2094. 8. Тойнбі, Арнольд Дж. Дослідження історії: В 2 т. / А.Тойнбі; пер. з англ. — Т.1. — К.: Основи, 1995. — 613 с. — С.552. 9. Huntington, Samuel P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. — London, New York: Touchstone Books, 1997. — 367 p. P. 45-48.

Надійшла до редколегії 09.02.11

М. Гребенюк, полковник, заступник начальника навчально-наукового центру міжнародної миротворчої діяльності Національного університету оборони України

БРИТАНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ВІЙНИ В ПЕРСЬКІЙ ЗАТОЦІ 1990–1991 РОКІВ

Стаття присвячена аналізу стану британської історіографії війни в Перській затоці 1990–1991 років, визначенню її загальних тенденцій та особливостей британського підходу до висвітлення цієї війни. Було виявлено найбільш впливових та авторитетних британських дослідників, праці яких впливали на формування деяких аспектів британської зовнішньої політики в даному регіоні.

The article is dedicated to an analysis of the British historiography of the Gulf War 1990–1991, its general tendencies and specifics of the British approach to the war coverage. The most influential and authoritative British researchers those works made an impact on forming some aspects of the British foreign policy in the region have been identified.

Ніхто не знає про війну краще ніж її головні учасники. Британські дослідники до сьогодні провели великий обсяг досліджень війни в Перській затоці 1990 – 1991 років, результати яких були опубліковані в численних працях, що складають британську історіографію зазначених подій. Будучи дуже цікавою для дослідників, ця історіографія досі не була предметом всебічного аналізу. Метою автора є розкрити стан британської історіографії, визначити її загальні тенденції та особливості британського підходу до висвітлення цієї війни.

На тему війни з Іраком за звільнення Кувейту було написано біля сорока книг, ста двадцяти публікацій у наукових періодичних виданнях статей про результати досліджень, аналізів, звітів, спогадів та інтерв'ю.

Найбільш повно джерельна база представлена в британських бібліотеках. Автор мав нагоду працювати в бібліотеці Британської Ради в Києві та бібліотеці Барінгтон академії оборони Великобританії в Шрінхемі. Але, крім традиційних бібліотек ці праці, або інформація з них, часто розміщена на серверах електронних бібліо-

тек, навчальних, науково-дослідних закладів, урядових та неурядових організацій, що забезпечує доступ до інформації про зазначені події широкому колу дослідників. Разом із цим, варто врахувати, що на відміну, наприклад, США, де практикують відкритий доступ до електронних бібліотек, у Великобританії домінує "комерційний" підхід, коли для доступу необхідно бути зареєстрованим користувачем та заплатити відповідний внесок.

Автором було встановлено, що в Великобританії з самого початку висвітлювання зазначених подій просліджувався тенденція до збільшення відкритості публікацій та полегшення доступу до джерел як наслідок закінчення "Холодної війни", швидкого розвитку інформаційних технологій, у тому числі в бібліотечній справі, та політики поширення британських підходів і поглядів.

Разом з цим, автор установив певні фактори, які сприяли викривленню фактів, необ'єктивності оцінок, зміщенню акцентів, а саме: посилення конкурентної боротьби видів збройних сил Британії за частку "бюджетного" пирога в умовах значного скорочення воєн-

них бюджетів після зникнення імовірного противника, боротьба військової промисловості за врятування воєнних контрактів, які опинилися під загрозою припинення, та міжнародна конкуренція на ринку озброєнь у багатому на нафту і гроші регіоні Перської затоки [5, с. 137].

Аналізуючи динаміку кількості видань (див. рис. 1), автор виділив три етапи. Перший етап, у 1990-1991 роках, з початком іракської агресії, під час подій та зразу по їх завершенню, характеризується піком інтересу до подій, активним їх висвітленням, особливо в періодичних виданнях. Тоді ж публікується більшість документів.

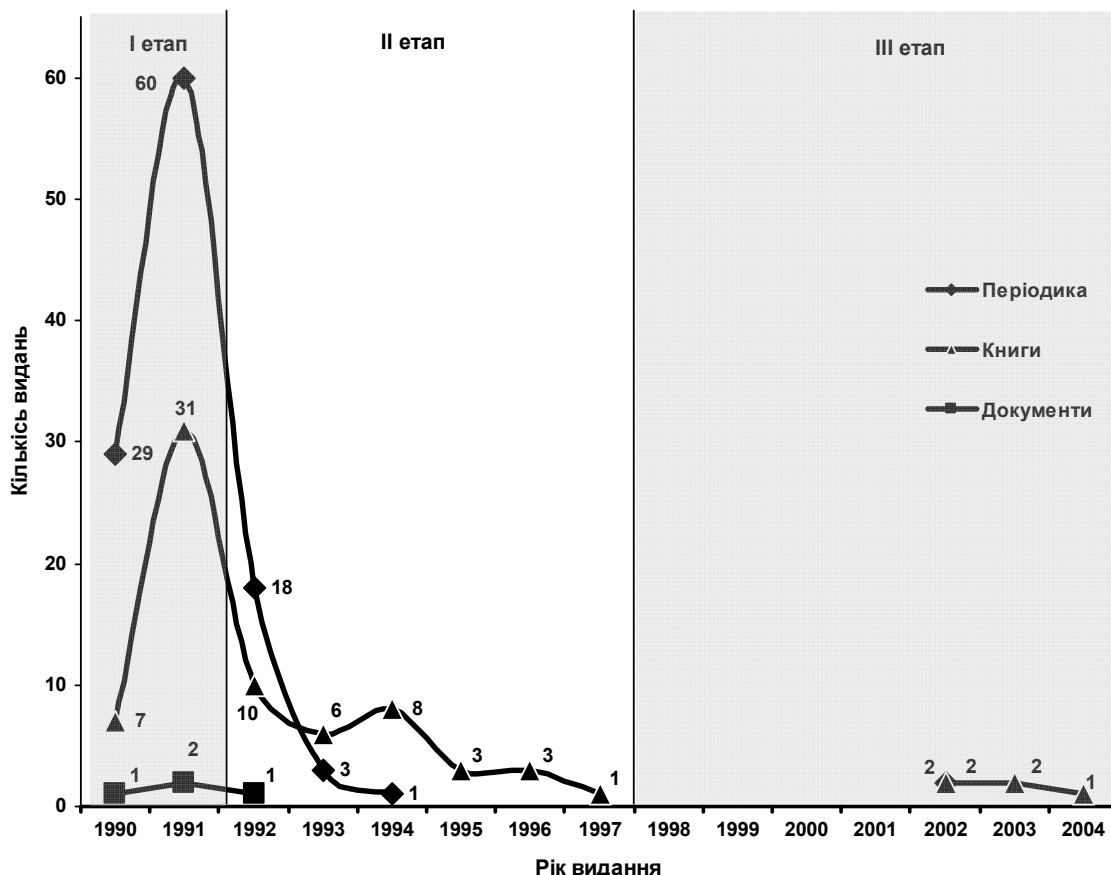

Рис. 1. Діаграма динаміки кількості видань у Великій Британії за типами видання

Проведений автором аналіз публікацій показав, що на другому етапі, протягом 1992-1997 років інтерес до війни поступово знижується. Разом з цим, у наукових періодичних виданнях британських науково-дослідних закладів за обсягом праць (див. рис. 2) найбільш ґрунтовно війна в затоці була висвітлена саме в 1992 році, коли завершилась публікація всіх відкритих документів і вони стали досяжні дослідникам. У 1998 році публікації на тему війни в затоці практично припиняються. Події в колишній Югославії відтягують все більше уваги дослідників. Однак, відсутність публікацій протягом чотирьох років на початку третього етапу, з 1998 року по теперішній час, та випуск семи книг у 2002-2004 роках свідчить про те, що робота з вивчення досвіду бойових дій у 1990-1991 роках в Перській затоці не припинялась, йшло напрацювання та переосмислювання наявних матеріалів. Інтерес до зазначених подій поживавився із-за наступної війни з Іраком, тому в цих працях нерідко міститься порівняльний аналіз обох війн. Після 2004 року нових публікацій, які б не повторювали попередні, не виходило.

За обсягом публікацій значно переважають книги. Обсяг відкритих документів виявився незначним (див. рис. 2).

Розглядаючи те, як змінювалась пріоритети досліджень у Британії, можна зазначити, що на першому етапі домінували публікації про політичні аспекти, які

були актуальні для поточного моменту, наприклад, ситуація перед вторгненням Іраку до Кувейту, відповідь арабського світу, характеристика регіону Перської затоки, Кувейту, політика Саддама Хусейна, зв'язок зазначених подій з Ізраїлем, суспільна думка, а також економічні аспекти конфлікту. Крім того, активно висвітлювались питання логістики та матеріально-технічного забезпечення, планування та ведення повітряної кампанії, реагування на загрозу зброї масового ураження, застосування озброєння та військової техніки, наприклад, космічних систем, танків та бронетехніки, ефективність розвідки, укомплектованість особовим складом, відпрацьовувались та публікувались хронології та статистика. На послідовних етапах більшість цих питань уже не досліджувалась.

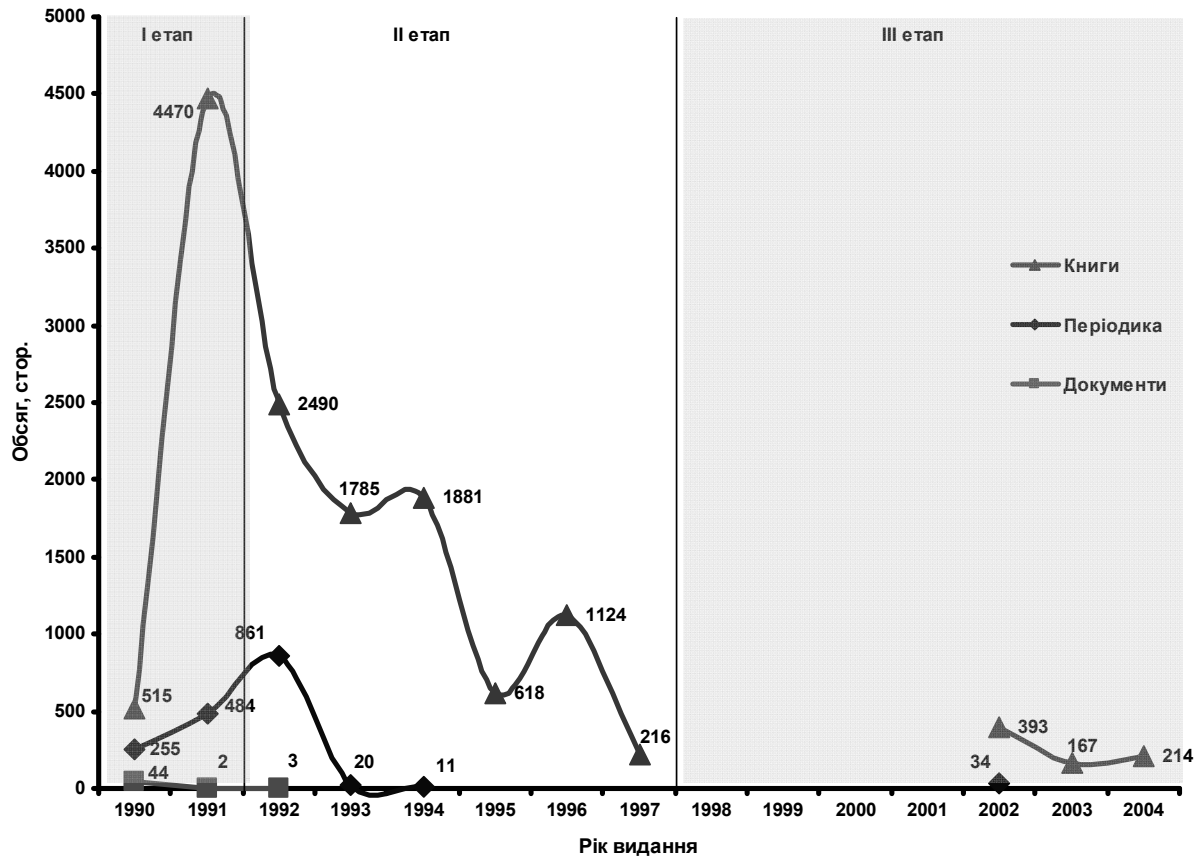

Рис. 2. Діаграма обсягу написаного у Великій Британії за типами видань

На другому етапі досвід бойових дій активно вивчався, хоча кількість робіт суттєво скорочувалась. Деякі автори, наприклад британці Джон Пімлот і Стефен Батсі [4] відмічають раптовий спад інтересу у Великобританії до подій у Перській затоці вже через місяць після підписання припинення вогню. Вони пояснюють це пересиченням засобів масової інформації висвітленням цієї війни, її політично "неохайне" завершення, що дала нагоду Саддаму Хусейну задекларувати іракцям свою перемогу у війні [4]. Разом із цим, продовжилось вивчення документів, великих обсягів фактичного матеріалу, статистики, записів інтерв'ю учасників подій, тощо. У результаті деякі політичні аспекти були проаналізовані та уточнені (наприклад, підґрунтя конфлікту, роль США), глибоко досліджувались морські та спеціальні операції, наземна кампанія, коаліційні дії. За отриманою після війни інформацією проводився аналіз сил противника під час війни, результатів застосування нових технологій, систем озброєння та обладнання. Продовжувались дослідження про роль ЗМІ, ефективність логістики, аспектів із захисту природного середовища в наслідок війни в затоці та медичні аспекти подій, особливо, щодо стану здоров'я ветеранів. Також продовжували виходити у світ особисті спогади та мемуари. Тільки на другому етапі стали з'являтися праці про питання, які потребували ретельного аналізу через великий обсяг фактичного матеріалу та часу на його проведення. Це, перш за все аналіз окремих аспектів бойових дій, ведення повітряних операцій, всієї наступальної кампанії (операції "Буря пустелі"), застосування літаків, питання підготовки військ, а також аналіз існуючих доктрин, настанов.

На третьому етапі, продовжувались вивчення ведення операцій "Буря пустелі" та "Щит пустелі", запровадження необхідних змін в доктринах, настановах, вивча-

вся досвід війни, питання стратегії, а також післявоєнна ситуація в регіоні Перської затоки. Ці праці були опубліковані в 2002-2004 роках та враховували досвід бойових дій у колишній Югославії та операції "Свобода Іраку".

За обсягом публікацій, автор встановив, що питання доктрин, настанов, польових статутів, аналізу досвіду війни, політичних аспектів та проблема захисту природного середовища на театрі воєнних дій у наслідок підпалення іракцями нафтових свердловин і можливого використання іракцями зброї масового ураження були розкриті найбільш ґрунтовно.

Дещо менше висвітлювались теми створення та функціонування коаліції й дій коаліційних сил, ролі ЗМІ, можливої реакції на агресію арабського світу, особисті спогади та думки учасників подій, морські операції, операція "Буря пустелі", аналіз сил іракців та окремих аспектів бойових дій.

Характерно, що дії воєнно-морських сил Великобританії під час війни в затоці отримали більше уваги дослідників та були більш ґрунтовно описані, ніж дії Королівських повітряних сил та сухопутних військ. Це є підтвердженням традиційного пріоритету та уваги до Королівських воєнно-морських сил і відбиває ситуацію, коли дій сухопутних військ коаліції тривали тільки сто годин та факт, що під час операції "Буря пустелі" британці втратили пропорційно більшу частку льотчиків, ніж інші країни коаліції [2, с. 209]. Також, відносно невеликий обсяг написаного про повітряні операції під час війни свідчив про реальний внесок британців у їх планування [1, с. 217] та неможливість конкурувати з американцями в бойових можливостях авіації [3].

Найменше у британських відкритих джерелах були висвітлені питання застосування космічних систем, танків та бронетехніки, статистичні дані, питання керівництва бойовими діями, підготовки військ та оцінка можли-

вого втручання Радянського Союзу та Ізраїлю. Це було наслідком того, що британські автори уникали розкривати питання підготовки сил, спекуляцій на політично чутливі теми, а також писати для загалу про те, що не було їх сильною стороною. Наприклад, у космічному просторі повністю домінували США, а в оцінках застосування танків і бронетехніки необхідно було враховувати конкурентні стосунки з американцями щодо поставок цієї техніки на Близький Схід. Британці не були повністю впевнені в надійності своїх танків, які створювались для Європейського ТВД [1, с. 43; 2 с. 209], тому дозволяли собі тільки короткі та обережні коментарі.

Автор встановив, що серед найбільш цінних праць для дослідників подій в затоці були спогади британського командувача генерала Петера де ла Білйєра (1992) [1], які покривають тематику всіх видів збройних сил та багато військово-політичних питань. Важливе значення за впливом та широтою аудиторії мав британський військовий підручник для Королівської академії сухопутних військ за редакцією Джона Пімплота і Стефена Батсі (1992) [4].

Докладна праця фахівця з Близького Сходу та Перської затоки Діліпа Хіро "Від "Щита пустелі" до "Бурі пустелі": Друга війна в Перській затоці" (1992) [14] розкриває широке коло аспектів подій, починаючи від історичних витоків конфлікту до оцінки післявоєнної ситуації. Автор також окреслив економічні чинники, які враховувались при прийнятті політичних рішень. Наприклад, США, Японія та інші країни Заходу не могли залишити їх 100 мільярдні інвестиції в Кувейті на розсуд непередбаченого Саддама Хусейна, а схвальне голосування Радянського Союзу за резолюцію ради безпеки ООН № 678, яка дозволяла застосувати проти Іраку "усі необхідні засоби", "коштувала Саудівській Аравії, Кувейту, Об'єднаним арабським еміратам та Катару 6 мільярдів доларів США у вигляді допомоги Кремлю" [14, с. 438].

Варті уваги праці автори, яких розглядають політичні та воєнні події в Перській затоці під кутом зіткнення різних культур, філософських, релігійних підходів, суспільних традицій країн, які брали участь у конфлікті, та із врахуванням впливу засобів масової інформації на розвиток подій. Це, перш за все, Фред Халдей, автор і дослідник міжнародних стосунків на Близькому Сході, експерт з країн Перської затоки, професор Британської академії. Він стверджував, що жодна міжнародна регіональна організація, в принципі, не змогла би відвернути іракського вторгнення до Кувейту. Арабський світ мав власний потенціал для воєнних конфліктів (1991) [7]. Схожих поглядів притримувався також британський дослідник сирійського походження Єзід Саїх, професор з досліджень Близького Сходу департаменту воєнних досліджень лондонського Королівського коледжу (1991) [8]. Ще однією найважливішою працею для розуміння природи режиму Саддама Хусейна, його особистості, витоків війни є книга Адела Дарвіша та Греґорі Александера "Несвятий Вавилон" (1991) [21], у якій автори надавали відповіді на питання як і чому Захід допомагав диктаторському режиму Саддама Хусейна та невірною оцінив його експансіоністські наміри, яка роль Ізраїлю у гонці озброєнь та дезінформації.

На особливу увагу також заслуговують праця провідного британського дослідника з питань стратегії та воєнних досліджень, професора Королівського коледжу в Лондоні Лоуренса Фрідмана та його колеги Ефрейма Карша "Конфлікт у затоці, 1990-1991: дипломатія та війна в новому світовому порядку" (1995) [12, 13]. Лоуренс Фрідман у подальшому був радником прем'єр-міністра Тоні Блера Будучи та міг мати певний вплив на політику Великобританії на Близькому сході.

Представник школи міжнародних досліджень та права університету Ковентрі Кен Матьюз у своїй праці

"Конфлікт у Перській затоці та міжнародні відносини" аналізує британську політику щодо вирішення цього конфлікту в контексті міжнародного права, моральності та економіки. Автор стверджує, що участю у війні Великобританія відплатила США за її підтримку в конфлікті з Аргентиною в 1982 році та не понесла економічних втрат, які були скомпенсовані Німеччиною та Кувейтом у розмірі 2 мільярдів доларів США та мільярдом додаткових податкового збору від тимчасового росту ціни на нафту [16, с. 82].

Важливою джерелом з питань геополітичних наслідків війни в затоці є дослідження центру стратегічних досліджень королівського університету Лондонського університету "Ірак, конфлікт у затоці та мінора спільнота" (1993) [19]. По "гарячих слідах" науковці центру глибоко дослідили питання причин конфлікту, завдання, які вирішували США під час конфлікту, баланс сили в регіоні та арабському світі, реагування на кризу північно-африканських, європейських країн та Ірану, роль СРСР та старання радянського керівництва зберегти вплив країни на мирову політику за допомогою ООН і подолати внутрішню опозицію співробітництву із США, проблеми створення й збереження коаліції та економічні наслідки конфлікту.

Дуже важливою для розуміння ролі різних зацікавлених країн у війні є книга "Міжнародні оцінки конфлікту в затоці", яка містить результати міжнародної конференції в Кільському університеті (Keele University) у 1992 році, учасники якої, представники різних країн, надалі тлумачення політики своїх держав щодо кризи в затоці, у тому числі й політики Британії, Франції та СРСР (1994) [20].

Щодо операцій на море, то варто відмітити книгу британського капітана 1 рангу Кріса Грейга "Викликаю вогонь: бойові дії на морі під час Фолклендської війни та війни в Перській затоці" (1995) [15], а також порівняльний аналіз цих морських операцій у праці британського дослідника Аластара Фінлана "Королівський воєнно-морський флот у Фолклендському конфлікті та війні в Перській затоці: культура та стратегія" (2004) [5]. Автор останньої зазначав значення та результати вперше проведеної протиміної операції вночі та перше залучення військовослужбовців-жінок флоту до участі в бойових операціях на борту фрегата, а також причини ненаправлення до Перської затоки британського авіаносця та неадекватне, на думку автора, використання можливостей британського флоту та низький рівень його представництва серед командного складу військ коаліції [5, с. 137]. У іншій книзі, "Війна у Перській затоці 1991 року", автор зробив вдалу спробу висвітлити події в цілому, надав карти проведення операції, оцінив втрати іракців та внесок до перемоги окремих країн, передусім європейських, надав детальну хронологію подій (2003) [17].

Із-за масштабу зусиль з перекидання військ та їх підтримки під час війни, питання логістики знайшли окреме відображення в книзі "Логістика в затоці: війна Блакадера", яка вийшла під редакцією генерал-майора Вайта Мартіна [18]. Книга є надзвичайно корисною для дослідників у цій сфері, тому що розкриває практично всі аспекти логістичного забезпечення британських військ. Авторами, окремих глав книги є особи, які мали безпосередню участь у реалізації цих аспектів. Вони також дослідили важливі уроки цієї війни для логістичного забезпечення майбутніх операцій та дійшли висновку, що найважливіше значення набули: загальновишарова логістика, комп'ютеризована система управління логістикою, можливості низової командної ланки заключати договори на постачання з місцевими партнерами, стандартизація процедур між країнами-членами НАТО, тощо.

Ролі медіа, роботі кореспондентів, їх внеску до розуміння та висвітлення подій було присвячено чотири дослідження, найбільш цікавим з яких є книга Джона

Сімпсона "Із дому війни в затоці" [23]. Цей журналіст, пропрацював у Іраку два десятиліття перед війною та залишався в Багдаді протягом всього часу подій. Він зробив чіткий аналіз дій іракського керівництва з використання засобів масової інформації та представників іноземних медіа задля формування сприятливої суспільної думки в Іраку та за кордоном, з перехоплення ініціативи у пропагандистській війні.

Варта уваги дослідників об'ємна хронологія подій у затоці в період із 2 серпня 1990 року по 3 березня 1991 року, яка була підготовлена медіа корпорацією "BBC" спочатку для власних кореспондентів [22]. Щоденний опис подій та короткий їх аналіз робить цю працю дуже корисною для широко колу дослідників.

Деякі книги носили пропагандистсько-мемуарний характер та мали на меті посилити позитивний імідж власних збройних сил. Прикладом може бути книга редактора найбільш тиражної газети Великобританії Джона Вітерона та фотографа Айдана Саллівана "Війна в затоці. Ілюстрована історія" [9] та книга британського історика Чарльза Алена "Грім і блискавка. Особистий досвід представників Королівських повітряних сил у затоці", яка побудована на спогадах офіцерів-учасників подій та гарно ілюстрована [10], участь у війні окремих частин, спогади полонених, тощо.

Таким чином, практично вся британська історіографія війни в затоці 1990-1991 років сформувалась за короткий період, протягом семи років з початку подій. Її основу складають близько 40 книг, а також документи та публікації в спеціалізованих наукових видання, які є відкритими та досяжними для вітчизняних дослідників на комерційній основі та знаходяться в бібліотеках або у вільному продажу.

Серед загальних тенденцій цієї історіографії автор виділив широту проблематики досліджень, яка охоплює широкий спектр проблем від геополітичних аспектів до питань логістики та матеріально-технічного забезпечення військ коаліції. Також встановлено, що обсяг публікацій із військово-політичної тематики переважає висвітлення військово-прикладних та військово-спеціальних аспектів війни, а питання застосування сил Королівського флоту отримали більшу увагу дослідників, ніж дії сил інших видів збройних сил Великобританії.

Аналіз британської історіографії війни в затоці дозволив автору виявити найбільш впливових та авторитетних британських дослідників, таких як Лоуренс Фрідман, Ефрейм Карш та Фред Халдей, праці яких впливали на формування деяких аспектів британської зовнішньої політики в даному регіоні.

Особливостями британської історіографії є наявність широкої мережі пропагандистсько-мемуарних публікацій, де здійснюється героїзація участі у війні британських військових, врахування зростаючих та суттєво змінених можливостей мас-медіа, ролі та значення журналістів, які тривалий час працювали у регіоні, в тому

числі й під час бойових дій. Зарахування суто корпоративної праці, хронології подій у затоці у 1990-1991 роках, яка створювалась компанією "BBC" для потреб власних кореспондентів, до важливого дослідження війни з Іраком.

Британські дослідники мали позитивне ставлення до участі своєї країни у війні та схвалювали рішення свого уряду про втручання в цей конфлікт. Разом з цим, вони відверто писали про проблемні для британців питання та шукали шляхи їх вирішення.

Яскраво вираженої спеціалізації в дослідженнях у британських наукових центрах не було виявлено.

Ураховуючи масив американських досліджень війни в затоці, британські автори не претендують на першість у її висвітлення, але небезпідставно вважають себе на другій позиції.

1. Billiere P. Storm Command : A personal account of the Gulf War / Peter de la Billiere (General). – London : HarperCollinsPublishers, 1992. – 348 p.
2. Freedman L. The Gulf conflict, 1990-1991 : diplomacy and war in the new world order / Lawrence Freedman, Efraim Karsh. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1995. – 504 p.
3. James W.A.W. Between Operations "Desert Storm" and "Allied Force" Repeat "Lessons" Were Learned by British Air Power : What Caused This Repetition and What Lessons Can Be Drawn for Future Air Power Employment? / W.A.W. James (Wing Commander) // Defence Studies : The Journal of the Joint Services Command and Staff Collage. – 2002. – Vol. 1, № 1. – Spring. – P. 83–108.
4. The Gulf War Assessed / Edited by John Pimlott and Stephen Badsey. – London : Arms and Armour Press, 1992. – 287 p.
5. Finlan A. The Royal Navy in the Falklands Conflict and the Gulf War : culture and strategy / Alastair Finlan. – London : Frank Cass Publishers, 2004. – 214 p.
6. Aarts P. Democracy, Oil and the Gulf War / Paul Aarts // Third World Quarterly. – 1992. – Vol. 13, № 3. – P. 525–538.
7. Halliday F. The Gulf War and its aftermath : First Reflections / Fred Halliday // International Affairs. – 1991. – Vol. 67, № 2. – April. – P. 223–234.
8. Sayigh Y. The Gulf Crisis : Why the Arab Regional Order Failed / Yezid Sayigh // International Affairs. – 1991. – Vol. 67, № 3. – July. – P. 487–507.
9. Witherow J. The Sunday Times : War in the Gulf : A Pictorial History / John Witherow, Aidan Sullivan. – New York : St. Martin's Press, 1991. – 192 p.
10. Allen C. Thunder and Lighting – the RAF in the Gulf : personal experiences of war / Charles Allen // London : HNSO, 1991. – P. 165.
11. Tuck C. Iraq and Rational Conflict Termination : War Without End States? / Chris Tuck // Defence Studies : The Journal of the Joint Services Command and Staff Collage. – 2002. – Vol 2, № 3. – Autumn. – P. 131–138.
12. Freedman L. How Kuwait Was Won: Strategy in the Gulf War / Lawrence Freedman, Efraim Karsh // International Security. – 1991. – Vol. 16, № 2. – Autumn. – P. 5–41.
13. Freedman L. The Gulf conflict, 1990-1991 : diplomacy and war in the new world order / Lawrence Freedman, Efraim Karsh. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1995. – 504 p.
14. Hiro D. Desert Shield to Desert Storm : The Second Gulf War / Dilip Hiro. – New York : Routledge, 1992. – 591 p.
15. Craig C. Call for Fire: Sea Combat in the Falklands and the Gulf War / Chris Craig. – London : John Murray, 1995. – 186 p.
16. Matthews K. The Gulf conflict and international relations / Ken Matthews. – London : Routledge, 1993. – 339 p.
17. Finlan A. The Gulf War 1991 / Alastair Finlan. – Oxford : Osprey, 2003. – 95 p.
18. Gulf logistics : Blackadder's war / Edited by Martin S. White (MajGen). – London : Brassey's, 1995. – 208 p.
19. Iraq, the Gulf conflict and the world community / Edited by James Gow [Centre for Defence Studies]. – London : Brassey's, 1993. – 210 p.
20. International Perspectives on the Gulf Conflict, 1990-91 / Edited by Alex Danchev and Dan Keohane. – New York : St. Martin's Press, 1994. – 332 p.
21. Darwish A. Unholy Babylon : The Secret Story of Saddam's War / Adel Darwish, Gregory Alexander. – London : Victor Gollancz, 1991. – 336 p.
22. Gulf Crisis chronology / British Broadcasting Corporation. – Harlow, Essex : Longman, 1991. – 468 p.
23. Simpson J. From the house of the Gulf / John Simpson. – London : Hutchinson, 1991. – 390 p.

Надійшла до редколегії 09.02.11

О. Костючок, асп.

ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ УПРАВИ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ САНІТАРНОЇ ОЧИСТКИ МІСТА КИЄВА (1941–1942 рр.)

У статті досліджується діяльність Київської міської управи у справі забезпечення санітарної очистки міста Києва у роки німецької окупації.

The activity of the Kyiv City Municipality in sanitary purification of Kyiv during German occupation is examined in the research article.

Справа забезпечення охорони здоров'я вимагала вжиття низки заходів, які стосувалися, окрім підготовки медичних кадрів, проведення наукових досліджень, виробництва медичного устаткування і ліків тощо, під-

тримки інфраструктури для забезпечення санітарно-гігієнічних норм. Для цього були потрібні відповідні транспортні засоби для очистки міста від сміття, очищення води, відлагоджена водогінна система, доступ-

ність миючих засобів. Підтримка цієї інфраструктури є однією з умов уникнення основних джерел захворювань. Супутньо, рівень захворюваності в умовах міста залежить від низки додаткових факторів: харчування, забезпечення різного виду паливом для гарантування відповідного температурного режиму, нагріву води з метою підтримання гігієни тіла і предметів особистого користування, дотримання правил гігієни і санітарного стану в торговельній мережі і промисловості. Вивчення діяльності місцевих органів влади у сфері дотримання санітарного стану у місті Києві за часів німецької окупації (1941 – 1943 рр.) дозволить розширити знання про цей важливий сегмент багатостороннього життя населення Києва. Серед історіографічного доробку слід виокремити дослідження Т. Заболотної, яка розглянула стан очистки міста і епідеміологічну ситуацію з точки зору мешканця Києва [2, с. 134 – 137].

Після вступу німецьких військ у Київ, забезпечення сфери охорони здоров'я перебрала Київська міська управа. КМУ в своїх наказах віддавала розпорядження, які мали запобігти виникненню епідемій. Німецька адміністрація підтримувала ці заходи [1, Арк. 7]. У структурі Управи установою виконуючою очистку міста стала контора з очистки міста. Під час радянської евакуації постраждала очисна інфраструктура міста. З довоєнних 40 автомобілів і 190 коней залишилося відповідно 8 і 18 [11, Арк. 25]. Внаслідок відсутності достатньої кількості транспорту та кепським постачанням паливом і дефіциту фуражу, контора не могла виконати свої зобов'язання. У дилемі вибору між зосередженням транспортних ресурсів для постачання продуктів чи очистки від сміття, закономірно перевага віддавалася першому. Тому двірники і мешканці будинків вирішували проблему утилізації сміття самостійно, найчастіше, шляхом закопування в дворах, садибах або взагалі відмовою від прибирання [11, Арк. 57]. Так 20 жовтня 1941 р. з 47 перевірених садиб Володимирського району 35 знаходилися в антисанітарному стані. З жодної садиби сміття не вивозилося, тільки в 12 його закопали [3, Арк. 1]. Навесні не каналізовані садиби загрожували залити місто фекаліями [11, Арк. 25]. Стан очистки міста означувався Управою, як на неприпустимо низькому рівні [11, Арк. 68].

З урахуванням кількості населення, яке в листопаді-грудні 1941 р. наближалось до 400 000 осіб, рівень очистки, в порівнянні з передвоєнним, знизився в декілька разів. Не маючи засобів для вивезення сміття відділи Управи не могли впоратися з цією проблемою самостійно. Тому з кінця грудня 1941 р. з цією метою застосовувалася гужова повинність. Але через брак фуражу, захід завершився невдачею. Відтак, на початку січня 1942 р. на спільній нараді представників відділів КМУ і районних управ (далі – р/у) вирішили розподілити обов'язки з прибирання між конторою очистки КМУ і місцевим населенням. Контора здійснювала очистку громадських місць і неприлеглих до житлових будинків територій. Кербуди і орендарі мали застосовувати будь-які ініціативні заходи, аж до вивезення сміття в ручну. Тобто очистити місто повинні були жителі міста. Слідкувала за цим українська поліція. Крайній термін виконання ставився на 15 лютого 1942 р. [10, Арк. 10-14]. Проте за очищення міста боролися і у березні 1942 р. [10, Арк. 67]. На час зими і лютих морозів в Управі і німецької адміністрації, місцевого населення був час щоб запобігти поширенню збудників різноманітних захворювань.

Для спостереження за санітарним станом житлових будинків, підприємств, закладів, установ у системі відділу охорони здоров'я КМУ функціонувала санітарно-епідемічна станція. Роботу з обстеження стану об'єктів на місці виконували підрозділи санітарно-епідемічної

станції – 11 районних санітарно-епідемічних станцій [11, Арк. 15], які частково були підзвітними і підконтрольними інспекторові охорони здоров'я відповідного району [8, Арк. 4; 4, Арк. 83]. Вся установа утримувалася за бюджетні кошти [9, Арк. 146-150]. Апарат санепідемічної станції, у порівнянні з радянськими часами, зменшився в 4 рази. Зі 180 лікарів, залишилось 43, більшість з них були скорочені за вимогою фінансового відділу КМУ. В розпорядженні санітарно-епідемічної станції знаходилися 2 малопотужних дезінфікуючих станції, та одна санітарно-бактеріологічна лабораторія [11, Арк. 15].

Санепідемістанція не мала офіційно затвердженого положення з чітко визначеними правами [11, Арк. 26], хоча повноваження, які вироблялися у процесі роботи, полягали у спостереженні за дотриманням санітарно-гігієнічних норм і організації санітарно-епідеміологічної роботи [11, Арк. 15]. Цей орган почав функціонувати з 2 жовтня 1941 р. [5, Арк. 1]. Для дотримання санітарних вимог з боку підприємств і закладів в Управі міста, санепідемістанція зверталася до відділів Управи з проханням обов'язково вимагати в процесі видачі фінансового патенту, надання висновку органу відділу охорони здоров'я про відповідність умов виробництва санітарним нормам [4, Арк. 41]. Але ця пропозиція була проігнорована відділами КМУ [4, Арк. 12]. З функціонуючих 1409 суб'єктів господарської діяльності, з відому і схвалення санепідемістанції відкрилось 25% [11, Арк. 25]. Стрімкий розвиток дикого ринку на перше місце ставив надприбуток. Відділи Управи не могли забезпечити від появи самовільних підприємств, а у випадках їхньої реєстрації, санітарні умови не завжди бралися до уваги. Санітарна станція намагалася протестувати проти таких дій фінансового відділу, який видавав патенти, на що отримувала негативну відповідь, мовляв, шкодять розвитку підприємництва, таким чином визнаючи, що багато закладів не відповідають санітарно-епідемічним нормам [11, Арк. 25].

В умовах бурхливого розвитку торговельних відносин між селом та містом, чимало підприємливих осіб вирішило підзаробити організовуючи заїзди для селян, виключно в яких з 1 грудня 1941 р. могли зупинятися селяни під час перебування у місті [9, Арк. 4]. Легально відкриті заїзди для селян в деяких випадках не відповідали санітарно-гігієнічним вимогам. Але найбільше нарікань у представників санепідемістанції викликала сфера торгівлі речами та харчами. В умовах війни, величезної інфляції простий мешканець був змушений обмінювати своє майно на продукти. За відсутності дотримання гігієни, а більшість людей думали виключно про виживання, траплялося, що речі, які йшли на обмін були зашкварені. Ці випадки, не стали поодинокими і за здійснення з можливим виникненням і поширенням хвороб, міською управою 11 грудня 1941 р. затверджується постанова про обов'язкову дезінфекцію зашкварених речей, які приймали на продаж [9, Арк. 67]. Проте навряд чи можливим було прослідкувати за обмінними операціями на базарі, які в другій половині грудня деякий час визнавалися німцями незаконними і за здійснення яких вшало. Комісійні магазини зобов'язувалися додержуватися постанови, але ці заклади не знаходилися під пильним контролем.

Торгівля харчами викликала велике занепокоєння. Базари не були відповідно облаштованими, навколо і всередині знаходилося багато сміття [11, Арк. 58]. Спостерігалися випадки обладнання торговельних місць біля вбиралень. Жодна згадка про контроль за якістю продуктів у звітах санстанції відсутня.

Проте найбільшу небезпеку для городян становив продаж готових страв з рук торгівок-перекупців і спирт-

них напоїв. Страви купувалися багатьма охочими. Навіть на стадії продажу цих страв представники санепідемстанції бачили грубе порушення санітарних норм. Контролю за якістю страв і спиртних напоїв не було [11, Арк. 52]. Самогоніваріння з метою економії зерна німецькою владою було заборонено [7, Арк. 25] тому підприємливі особи нелегально варили самогон із найрізноманітнішої сировини і збували на ринках. Відповідно фіксувалися отруєння, спиртними напоями, придбаними на базарі з-під поли. Так, у середині грудня 1941 р. отруїлося 4 особи з летальними наслідками, що сколихнуло учасників пленуму КМУ. З цим явищем органи охорони здоров'я КМУ і р/у намагалися боротися з залученням поліції [4, Арк. 116, 123]. А в січні 1942 р. планували впорядкувати ринкову торгівлю припинивши продаж страв пов'язаних з литвом посуду і перевести торговців харчових виробів з рук до павільйонів застосувавши до них санітарні вимоги [8, Арк. 9]. Проте, навіряд чи такі дії могли бути застосовані Управою, оскільки визнаючи поганий стан забезпечення продуктами, санепідемстанція дивилася на це явище крізь пальці [11, Арк. 22], до того ж Управа не диспонувала достатніми силовими структурами, щоб заставити городян виконувати відповідні розпорядження.

В період окупації, їдальні стали одними з головних об'єктів виготовлення і продажу страв. Слід зауважити, що існував частковий контроль за умовами в яких виготовлялися страви у їдальнях. На обліку санітарних служб КМУ знаходилося 329 об'єктів громадського харчування [11, Арк. 22]. Санітарний стан їдалень, у значній мірі, був незадовільним – непристосованість площ, відсутність підсобних приміщень, перевантаженість, недостатній санітарний режим тощо [11, Арк. 69]. Санстанцією вимагався медогляд усього персоналу, але він часто ставав фікцією, нерідко співробітники їдалень відмовлялися його проходити. Складалася ситуація, коли власник не хотів виганяти співробітника за відмову від медогляду, а санстанція не могла жодним чином перевірити імовірність зараження особи інфекційними захворюваннями і вжити відповідних заходів. Особливо ця проблема гостро поставала у випадку з приватним власником вплинути на якого було дуже важко [11, Арк. 56].

Повноваження санепідемстанції не давали можливість усунути недоліки, єдиними засобами стали надання вказівок і звернення до інших відділів за допомогою яких вирішувалася справа. Але, слід припустити, що таких випадків було небагато. Так, у звіті відділу охорони здоров'я за період роботи з 19 вересня по 20 грудня 1941 р. згадується тільки випадок закриття одного заїзду за вимогою санепідемстанції [11, Арк. 26]. За закриття підприємств санепідемстанція отримувала нарікання з боку інших відділів Управи [11, Арк. 26].

Відділи КМУ здійснювали перевезення хліба для населення без забезпечення санітарних норм. Адже вози на яких здійснювався привіз хліба водночас були навантажені сміттям [11, Арк. 52].

Поряд із незадовільним санітарним та гігієнічним станом в окупованому Києві існували інші джерела виникнення хвороб. Епідеміологи констатували факти появи інфекційних захворювань таких як тиф у місті Києві шляхом занесення з сіл під час мандрівок киян у пошуках продуктів [11, Арк. 20]. Проте найбільшим і найнебезпечнішим джерелом виникнення і поширення інфекційних хвороб серед мешканців міста стали табори військовополонених. Більшість захворювань фіксувалися після перебування цивільних в таборах військовополонених або внаслідок контактів з військовополоненими. З усіх цивільних захворівших на сипний тиф 70% [11, Арк. 20] – 88,4% з усіх випадків заразилися в

таборі військовополонених або через контакт з військовополоненими [6, Арк. 499-502]. В таборах військовополонених не вживалося жодних заходів з підтримання гігієни, дезінфекції, лікування.

Якщо припинити рух міста у село службовці КМУ не планували, то пропозиції завертати від Києва військовополонених висловлювалися на пленумі КМУ [11, Арк. 60]. Тому що дезінфікувати усіх військовополонених, виявляти хворих не вистачало ресурсів та кадрів. Дезінфікувала військовополонених дезстанція Українського Червоного Хреста (далі – УЧХ), але при дезінфекції близько 200 осіб в день, цих потужностей було замало [12, Арк. 6-7]. Впоратися з загрозою перенесення пошестей військовополоненими Управа міста не могла. У розпорядженні відділу охорони здоров'я було 2 робочі малопотужні дезінфікуючі станції [11, Арк. 15].

У боротьбі з переносниками захворювань такими як воші, КМУ діяла неквапливо. Лише 11 грудня 1941 р. з'являється постанова про обов'язкову дезінфекцію усіх виявлених з вошами, усі приїжджі дезінфікувалися або проходили обов'язковий огляд у санітарного лікаря [9, Арк. 67]. З 1 грудня 1941 р. розпочалися планові огляди установ, підприємств та простого населення, яке в документах називається неорганізоване. За грудень 1941 р. оглянули 4169 осіб, за січень – 9179, лютий – 14247 [3, Арк. 30 – 51].

Поширення хвороб залежить від інтенсивності контактування. Під час окупації темп життя завмер. Зменшилася густота населення, чимала кількість установ не функціонувала. Школи, пропрацювавши з листопада по початок грудня 1941 р., були закриті. Єдиними місцями для контактів городян стали базари і крамниці, черги за отриманням продуктів і води, виконання трудової повинності. Завдяки цьому хвороби не могли швидко поширюватися.

Велику вагу у рівні захворюваності відіграє обізнаність населення з правилами гігієни. Знання цих правил дозволяє уникнути в багатьох випадках захворюваності. І, слід відзначити, що серед міського населення існувало дотримання цих правил, що впливає з загальних показників захворюваності. В сукупності цих основних факторів можна визначити загальний рівень захворюваності і порівняти з довоєнним. Але офіційні дані підготовлювалися тенденційно. В звіті, що пролунав на пленумі КМУ 20 грудня 1941 р., шляхом маніпуляцій з методикою підрахування кількості випадків захворювань, співробітники відділу охорони здоров'я прийшли до висновку про зменшення кількості захворювань в порівнянні з попереднім 1940 р. За основу узяли показники захворювання за 11 місяців 1941 р. і порівняли з 11 місяцями 1940 р., хоча окупація Києва на 20 грудня тривала близько 3 місяців [11, Арк. 15-16]. Така методика є некоректною, штучно поєднуючи відносно сприятливі дані мирних часів з періодом господарювання КМУ. Слід вважати, що показники захворювань за часів німецької окупації не були задовільними, тому їх пом'якшили таким чином. В абсолютних цифрах ця статистика є правдивою, але не враховує значне скорочення населення до 19 вересня і збільшення кількості хворих на 100000 осіб. Змішавши ці дані виявити відомості випадків захворювання за час з моменту окупації до середини грудня 1941 р. неможливо.

Проте точну кількість випадків захворювання у відділі охорони здоров'я не знали [11, Арк. 16]. Службовці Управи зауважували на незначній кількості випадків тифу [11, Арк. 60].

В порівнянні з захворюваністю на тиф за січень-лютий 1940 р., що становило 86 осіб, ситуація погіршилася. В січні 1942 р. захворіло 175 осіб, в лютому

422 особи з полоненими включно. Разом з полоненими рівень захворюваності зріс в 6,9 разів, серед цивільних в 2 рази. Рівень захворюваності зростав. Поміж цивільних хворих найбільша кількість була серед медичного персоналу – 38,6%, решта – робітники і службовці. У віковій структурі переважна більшість хворих 26,9% мала вік від 20 до 29 років. У статевій структурі 68% – жінки [6, Арк. 499-502].

В січні 1942 р. зафіксовано 26 випадків захворювання на скарлатину, 7 – дифтериту, 27 на дизентерію і за січень-лютий, можливо, березень – 2307 випадків захворювання на грип [6, Арк. 496-498]. Але, слід вважати, що ці дані не відображали справжню кількість захворювання, внаслідок відсутності можливості обліковувати всіх хворих.

Підсумовуючи, слід зауважити, що відділи КМУ не могли впоратися з очисткою міста. Санітарний стан був незадовільним і загрожував стати одним з джерел виникнення епідемій. Постачання населення засобами гігієни не здійснювалося. Торгівля харчами та готовими стравами здійснювалася без дотримання санітарних норм. Спостерігалось зростання інфекційних захворювань.

Чимало з цих проблем стало наслідком складних умов викликаних війною, певною байдужістю німецької адміністрації і безсилля КМУ.

1. Акти на паливо, списки матеріалів 8-ї взуттєвої фабрики та листування з головою управи з господарчих питань. 20 жовтня 1941 р. – 30 січня 1942 р. – ДА Київської області, ф. Р-2356, оп. 4, спр. 15, арк. 1 – 42. 2. Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941-1943 рр.: дис... канд. іст. наук. – К., 2008. 3. Зведення про наслідки санітарних оглядів районними санітарними станціями 21 жовтня 1941 р. 1 червня 1942 – ДА Київської області, ф. Р-2356, оп. 9, спр. 13, арк. 1 – 76. 4. Листування з відділом охорони здоров'я міської управи про районування вулиць, складання бюджету на 1942 рік, затвердження штатів і інші організаційні питання. – ДА Київської області, ф. Р-2360, оп. 11, спр. 14, арк. 1 – 320. 5. Матеріали про випадки черевного тифу профілактичні засоби обстеження. 2 жовтня 1941 р. – 11 серпня 1943. – ДА Київської області, ф. Р-2356, оп. 9, спр. 14, арк. 1 – 20. 6. Матеріали про діяльність німецько-фашистської поліції безпеки і СД у м. Києві і в інших окупованих районах України (Доповіді, листування, списки осіб, що співробітничали з окупантами, а також списки осіб арештованих чи вбитих німецько-фашистськими окупантами). 1942 – 1943. – ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 474, Т. 1, арк. 1 – 1023. 7. Накази та розпорядження керівників сільського господарства німецьких військ та Макаріської райуправи. Списки громадян села Маковище. 22 вересня 1941 р. – 4 січня 1942 р. – ДА Київської області, ф. Р-2003, оп. 1, спр. 3, арк. 1-263. 8. План роботи інспектури охорони здоров'я Подільської районної управи та санітарно-епідемічної станції 15 листопада 1942 – 1 квітня 1943. – ДА Київської області, ф. Р-2360, оп. 11, спр. 7, арк. 1-28. 9. Постанови голови міста Києва №101 – 302. 1 грудня – 26 грудня 1941 р. – ДА Київської області, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 2, арк. 1 – 152. 10. Постанови голови міста Києва за січень – травень 1942 року. 12 січня 1942 – 29 травня 1942 р. – ДА Київської області, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 1, арк. 1 – 168. 11. Стенограма пленуму Київської Міської Управи від 20 грудня 1941р. – ДА Київської області, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 40, арк. 1 – 73. 12. Тимчасовий статут товариства Український червоний хрест і відчит головної управи його з 12 /X по 15/XI 1941 р. – ДА Київської області, ф. Р-2395, оп. 1, спр. 2, арк. 1-7.

Надійшла до редколегії 10.02.11

О. Купріянчук, асп.

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: НОВІТНЯ ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті розглядаються погляди істориків на зародження нових організаційних форм українського національного руху та їх особливості другої половини XIX – початку XX ст., пов'язані з його політизацією.

The article views the approaches of historians on the beginning of new organizational forms of the Ukrainian National Movement and they features the second part of the XIX – beginning of XX centuries, associated with its.

Новітня історіографія виявляє велику зацікавленість історією українського національно-визвольного руху та його організаційних форм другої половини XIX – початку XX ст. За останнє двадцятиріччя оприлюднено десятки праць, присвячених цій актуальній проблемі, які ще не одержали належну історіографічну оцінку. В наявних студіях [6, 14, 15, 11] недостатня увага приділена історіографії еволюції та спорідненості організаційних форм українського руху як цілісності, аналізу мотивів та обставин їх появи на Наддніпрянщині та західноукраїнських землях. Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб простежити процес нагромадження знань про пошук і використання нових, більш дієвих та ефективних форм організації боротьби українського народу за національне і соціальне визволення всієї України, за розширення громадянських прав і свобод, за відновлення власної державності.

В узагальнюючих працях з історії України, у низці монографічних досліджень [5, 19, 21, 12] наголошується, що на підросійських та підавстрійських землях України в другій половині XIX – початку XX століття почався принципово новий етап українського національно-визвольного руху, пріоритетною особливістю якого була політизація не тільки програмових завдань, вимог, гасел, але й організаційних форм і методів досягнення мети. На відміну від попередніх етапів українського руху, коли домінуючими були його розпорошеність, культурницькі завдання, які здійснювалися здебільшого недостатньо організованими групами, просвітницькими товариствами або окремими діячами. Цей рух нагромаджувався на шалений спротив влади, її репресивні дії, особливо в Російській імперії. Незважаючи на те, що

одна з перших спроб висунути політичні цілі, здійснена кирило-мифодіївцями, завершилась жорстокими погромами, арештами, судовими процесами і засланнями, проте репресії не зламали волю українських провідників у їх змаганнях за національне відродження та незалежнення України. Потрібні були нові організаційні форми, нова тактика боротьби, нова якість громадських об'єднань, передусім, утворення політичних партій. Пошук таких форм проходив як на Наддніпрянщині, так і на західноукраїнських землях, куди, на думку багатьох дослідників, у силу конкретно-історичних обставин наприкінці XIX ст. перемістився епіцентр українського руху.

Як зазначає Я.Грицак, державно-політичні процеси в обох імперіях так чи інакше втягували у політичне життя різні верстви української спільноти, насамперед інтелігенції та студентської молоді, посилювали політичне зафарбування діяльності існуючих українських культурницьких товариств та гуртків. Автор, як і новітня історіографія загалом, намагається простежити певну синхронність у розгортанні українського національно-визвольного руху, його організаційних засад на західноукраїнських землях та Наддніпрянщині, хоча й розглядає його в регіональному вимірі [2, с.73-91].

На спроби взаємодії провідників українського руху в різних регіонах України свого часу звернула увагу Н. Полонська-Василенко, підкресливши, що культурно-просвітницький рух мав загальноукраїнський характер. Якщо в Галичині "будителями" українськості виступили члени "Руської трійці", то на Наддніпрянській Україні – група так званих "хлопоманів" на чолі з студентом, а відтак професором Київського університету Св. Володимира В. Антоновичем, які проголосили себе україн-

© Купріянчук О., 2011

цями і спільно зі студентами Лівобережної України заснували "Громаду". Авторка наголошувала, що паралельно з громадою почали створюватися гуртки політичного спрямування. До них вона відносила засноване в 1892 р. "Братство Тарасівців", в яке входили брати Міхновські, Є. Черняхівський, І. Липа, Б. Грінченко, М. Вороний та ін. [20, с. 316-317].

Ряд дослідників пов'язує з громадівством рух українофілів [18]. Українофільство, діяльність "народників" та "хлопоманів" викликали посилення реакції не лише з боку влади, але залежних від неї публіцистів. Зокрема, реакційні російські публіцисти обвинувачували провідників українського руху в політичних зв'язках з польськими повстанцями, виправдовуючи їх арешти і заслання. Репресії нанесли нищівний удар по українському руху і, як наслідок, чимало українців відійшли від нього. Проте, вже в 1860–1870-х рр. за прикладом київської "Старої Громади" В. Антоновича, стали засновуватися українські громади як опозиційні гуртки і в інших містах: Полтаві, Чернігові, Одесі, Харкові. Вони не припинили своєї діяльності і в часи реакції, але були змушені вдаватися до конспірації. В 1897 р. в Києві відбувся з'їзд представників громад, на якому було засновано "Загальну українську безпартійну демократичну організацію", покликану координувати їх роботу у великих містах України [20, с.323-324].

Подібних підходів до історії українського руху та його організаційних форм дотримується О. Субтельний, який теж починає розгляд активізації українського руху з 1860-х рр. На відміну від Н. Полонської-Василенко, він зазначає, що хлопомани вступили до київської громади напередодні польського повстання 1863 р., відкрито порвавши з польським суспільством [23, с.366-367].

Дослідженням ідейних та організаційних засад українського руху тривалий час займаються А. Катренко та Я. Катренко. Вони оцінюють Київську громаду як не тільки напівтаємною українською культурно-освітньою, але й політичною організацією 60-90-х років ХХ ст. Автори виділяють в історії громади три умовні періоди: перша половина 60-х років, 70-ті роки та 80-90-ті роки ХІХ ст. У цих межах аналізуються зміни у складі громад, процес вироблення та уточнення ідейно-теоретичних настанов, удосконалення методів їх діяльності [8, с. 177; 9]. А. Катренко підкреслює, що паралельно з реалізацією культурницьких завдань громади посилювали свій вплив на революційний рух, ґрунт для якого давала невдала емансипація селян. У цьому зв'язку він аналізує діяльність заснованого в 1877 р. гуртка "Земля і Воля", який згодом поділився на дві частини: "Чорний Переділ" і "Народна воля". У монографії "У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства" історик розкриває декілька етапів діяльності гуртків народовольців та чорнопередільців 70-80-х рр. ХІХ ст., починаючи від виникнення народницьких гуртків і груп, першого та другого "ходіння в народ" і завершуючи визріванням "політичного напрямку" в народництві та діяльністю народовольців та чорнопередільців [7, с. 3]. У цьому контексті варто уваги студії С. Світленка щодо ідейно-теоретичних та організаційних проблем народництва в Україні [22].

Важливе місце в новітній історіографії організації українського руху, його політизації посідає історія заснування та діяльності "Братства Тарасівців" як проміжної форми на шляху створення політичних партій. Такий погляд одним з перших висунув В. Сарбей, наголосивши, що в історії українського національного руху "Братство Тарасівців" стало перехідною сторінкою від структурно мало організованого громадівства 60-х – 90-х років до створення національних українських партій [21, с. 208]. Питання щодо мотивів та обставин за-

снування "Братства Тарасівців", його ініціаторів все ще залишаються дискусійними. На думку Н. Шип, воно існувало у складі Харківської громади [25, с. 83], а інші автори вказують на його самостійність. Братство, окрім головного осередку в Харкові, мало свої опорні пункти в Одесі, Полтаві, Лубнах та інших містах. У літературі діяльність цієї організації здебільшого пов'язується із зародженням "Молодих Громад" [10, с. 170]. Розглядаючи "Братство Тарасівців" як нове явище в суспільно-політичному житті України, І. Коляда вказує, що воно мало програму дій, спрямовану на національне визволення українського народу і досягнення автономії. Сама ж програма тарасівців становила суміш поглядів романтичного націоналізму, політичного радикалізму та ліберального культурництва. Втілити в життя її національно-демократичні вимоги "Братство Тарасівців" не змогло, бо вже через рік після заснування було розгромлене. Заарештованих звинувачували в "українській пропаганді", "сепаратизмі", але деталей про діяльність таємної організації поліція так і не дізналася [16, с. 52].

Новою, вищою і досконалішою організаційною формою українського національного руху українська історіографія вважає утворення політичних партій. Досліджуючи їх появу, історики звертаються до Галичини, де й постала перша українська політична партія. За словами Я. Грицака, у середині 70-х років у Галичині заявила про себе молода генерація інтелігенції, яка прагнула надати українському рухові модерного європейського характеру. Під впливом М. Драгоманова молоді українські діячі: Іван Франко, Михайло Павлик, Остап Терлецький та інші звертаються до модних тоді в Європі ідей соціалізму, що заклало основи для виникнення радикальної течії в українському русі. Її представники в жовтні 1890 року утворили першу українську політичну партію в Україні – Русько-українську радикальну партію [2, с. 76-78]. Цій знаковій події передували десятиріччя пошуків нових організаційних форм ідейного просвітництва і мобілізації мас. На думку О. Малюти, навіть осередки "Просвіти", засновані в 1868 р., які діяли легально на території Західної України, дедалі частіше виступали оборонцями прав українського народу на освіту і культуру, в тому числі й права своєї діяльності. Автор наголошує, що "Просвіта", будучи наступником "Галицько-руської матиці", започаткованої в 1848 р. у Львові, пішла набагато далі як продовжувачка її справи, намагаючись стати центром і каталізатором українського національного відродження. Її діяльність розгорталася на межі культурницького та політичного етапів розвитку національного руху, що і позначилося на змісті, формах та спрямованості роботи місцевих осередків [13, с. 24]. Подібну думку поділяє й інший дослідник українського просвітницького руху В. Пашук, який звернув увагу на те, що "Просвіта" діяла на основі Статуту товариства, підготовленого галицькими народовцями [17, с. 222-232], а це надавало їй осередкам більшої організованості, сприяло узгодженню заходів. До перших політичних організацій Західної України О. Сухий відносить й Народну раду, яка утворилася в 1885 р. як продовжувач традицій Головної Руської ради під керівництвом Ю. Романчука. Діяльність Народної ради, яка стояла на позиціях єдності галицьких та наддніпрянських українців, засвідчувала, що український рух набував набагато вищих організаційних форм, на яких, зазвичай, будувалися політичні партії в Західній Європі. Згодом досвід Народної ради ліг в основу заснування українських політичних партій [24, с. 44-45].

Як вияв нових підходів до організації українського руху дослідники розглядають польсько-українську угоду 1890 р., яка викликала різну реакцію в суспільстві і при-

скорила його політичну структуризацію. Група народівців, яка висловила незадоволення умовами угоди, пішла на зближення з тим крилом радикальної партії, яке віддалялося від соціалістичної ідеології на користь національної ідеї. Ініціатором цього зближення виступив М. Грушевський, до якого прихильно ставилися обидва середовища. Він разом з Іваном Франком та декількома колишніми молодими радикалами створили в 1899 році Українську національну демократичну партію (УНДП), яка згодом розвинулася у найчисельнішу політичну партію України на той час [2, с. 78-80].

На деякі особливості українського руху на Буковині звернув увагу О.Добржанський. Тут початок національного пробудження припав на злам 1850-60-тих рр., а піднесення українського руху супроводжувалося виникненням низки національних організацій, зокрема "Руська бесіда" (1869), "Руська рада" (1870), студентський "Союз", оформленням міжнаціонального депутатського об'єднання "Вільнодумний союз", заснуванням української газети "Буковина" та ін. Тут сформувалися дві концепції українського руху: народовська та москвофільська (старорусинська). Завдяки посиленню впливу народовської течії, прихильники якої відстоювали окремішність українців від поляків і росіян, відбулося розмежування між москвофілами і народовцями, більшість місцевої інтелігенції перейшла на українські позиції. У краї поширювалися твори Т. Шевченка, сформувалася "буковинська трійця" у складі Юрія Федьковича та братів Сидора та Григорія Воробкевичів. Серед провідних політичних партій, які діяли на Буковині, найближчими за своїми орієнтирами до галицьких були Національно-демократична, Радикальна та Соціал-демократична. Автор звернув увагу на те, що тут з'явилися радикальніші елементи, які найближчим завданням українського руху вважали боротьбу за політичну незалежність України [3, с. 184, 292].

Аналізуючи появу нових організаційних форм українського руху в Галичині, А. Павко виокремив провідну роль у цьому процесі молодіжних радикальних гуртків, в яких домінувала студентська та учнівська молодь, захоплюючись ліберально-демократичними ідеями М. Драгоманова. Вихідці з цих гуртків взяли на себе створення вже згадуваної Русько-української радикальної партії. Автор простежив внутріпартійні дискусії і суперечності, які виникли навколо програмових завдань і призвели до формування в другій половині 90-х років двох груп: радикальної, яку очолив М. Павлик, та соціал-демократичної на чолі з В. Охримовичем. У 1899 році соціал-демократична група вийшла з УРП і проголосила створення Української соціал-демократичної партії, а на базі радикального крила та народівців була заснована Українська національно-демократична партія. Її установчий з'їзд відбувся у Львові 26 грудня 1899 року з ініціативи М. Грушевського, І. Франка та ін. Кожній з політичних партій, які утворилися на Заході та Сході України, на думку С. Єкельчика, належить важлива роль у пошуках досконаліших форм організації партійної роботи, виробленні стратегії і тактики українського національного руху [4, с. 119-120].

І все ж, рубіжну віху в політизації українського національно-визвольного руху історики пов'язують із заснуванням у 1900 р. першої політичної партії на Наддніпрянщині – Революційної української партії, програму якої під назвою "Самостійна Україна" опрацював М. Міхновський. Як і в Галичині, її появі передували культурно-просвітницькі об'єднання, зокрема діяльність харківської студентської громади, тривала ідейно-політична, теоретична та організаційна робота, започаткована, на думку А. Павка, у 1883 р. з участю М. Драгоманова. Суперечки українських громадівців та

М. Драгоманова з російськими ідеологами Народної волі з питань майбутнього країни, пріоритету політичного та соціального визволення, федералістичної розбудови революційної партії та національних відносин призвели до розколу. Як наслідок, у 1883 р. член Одеської громади В. Мальований, який перебував під ідейним впливом М. Драгоманова, склав проект програми Української соціально-революційної партії на федералістичних засадах. Цей програмний документ був вилучений у вересні 1883 року київськими жандармами [16, с. 60]. Цінність дослідження А. Павка полягає в тому, що в ньому по-новому розглянуто соціальну та ідейну базу політичних об'єднань, проаналізовано їх структуру і склад, показано програмові завдання та їх вплив на народні маси.

Деякі нові підходи до історії створення та діяльності Революційної української партії простежуються у працях В.Борисенка. Він визначає її як національну, революційно-демократичну організацію, яка революціонізувала від радикалізму до соціал-демократизму [1, с. 129-138]. Вагомий внесок у дослідження організаційних форм українського національно-визвольного руху належить авторам першого тому Політичної історії України [19]. У праці поетапно проаналізовано процес становлення перших політичних партій та їхній подальший організаційний розвиток. Автори показали необхідність створення політичних організацій та партій як в Наддніпрянщині так і в Галичині.

Таким чином, новітня історіографія трактує український національно-визвольний рух як громадську і суспільно-політичну діяльність, спрямовану на визволення українського народу, здобуття соборності та державності України. Історики сходяться на тому, що в другій половині XIX – на початку XX ст. український рух набув нових організаційних форм, він еволюціонував від окремих гуртків, товариств, спілок до політичних партій як у Західній Україні, так і на Наддніпрянщині. Його провідники впритул підійшли до розуміння спільної боротьби на всіх землях України проти поневолювачів, за відстоювання прав і свобод всього українського народу, за власну українську державу. Серед найбільш опрацьованих аспектів проблеми є, на наш погляд, історія громадівського та народовського рухів, утворення Братства Тарасівців, умови заснування і діяльності перших українських політичних партій як у Галичині, так і на Наддніпрянщині. Проте, низка питань залишається недостатньо дослідженими, насамперед проблема цілісності, ідейної та організаційної спорідненості українського руху, його синхронності на Наддніпрянщині та західноукраїнських землях. Для більшості новітніх праць все ще властиві традиціоналізм у підходах до організаційних засад українського руху, обмеженість і одноманітність джерельних свідчень, обмеженість персоналії. Назріла необхідність підготувати нове, доповнене і виправлене видання колективної монографії "Нариси з історії українського національного руху", з часу виходу якої у світ минуло більше 15 років.

1. Борисенко В. До питання про Революційну українську партію // наук. Праці з питань політ. історії. – Вип. 169. – К., 1991.
2. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 1996.
3. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці, 1999.
4. Єкельчик С. Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. – Мельбурн, 1994.
5. Історія України. Нове бачення / В. А. Смолій ред. – К., 1998.
6. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть. – К., 1993.
7. Катренко А. М. У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства (діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках XX ст.). – К., 2001.
8. Катренко А. М., Катренко Я. А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 2003.
9. Катренко А. Український національний рух XIX століття. Частина II. 60-90-ті роки XIX ст. – К., 1999.

10. Коляда І. А. інтелігенція та український рух в умовах посилення політичної реакції у Російській імперії в 80-90-х рр. XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX століття. – К., 2007. 11. Купріячук О. Політизація українського національного руху кінця XIX – початку XX ст.: до новітньої історіографії проблеми // Гілея. – Вип. 23. – К., 2003. 12. Литвин В. М. Історія України. Підручник. – К., 2009. 13. Малюта О. "Просвіти" і Українська державність (друга половина XIX – перша половина XX століття) / О. Малюта. – К., 2008. 14. Нариси з історії українського національного руху / Відп. ред. В.Сарбей. – К., 1994. 15. Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. – К., 2002. 16. Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні: наприкінці XIX – початок XX століття. – К., 1999. 17. Пашук В. Зородження українського та польського просвітницьких рухів. Порівняльний аналіз // Проблеми історії України

XIX – початку XX ст. – Вип. VI. – К., 2003. 18. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – на початку XX століття: У 2-х книгах. – Кн.1.: Київська громада. – К., 2000. 19. Політична історія України XX ст.: У 6 т. / Редкол. І. Курас та ін. Т.1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.). – К., 2002. 20. Полонська-Василенко Н. Історія України у 2 томах. Т.2. Від середини XVIII століття до 1923 року. – К., 2002. 21. Сарбей В. Г. Національне відродження України – К., 1999. 22. Світленко С. Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Д., 1999. 23. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1993. 24. Сухий О. Галичина між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX століття. – Л., 1999. 25. Шип Н. Суспільно-політичне і духовне життя українців у склад Російської імперії (XIX ст.). – К., 2004.

Надійшла до редколегії 14.02.11

О. Купчик, канд. іст. наук

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ УПРАВЛІННЯ УПОВНОВАЖЕНОГО НКЗТ РСФРР ПРИ РНК УСРР (1922–1924 рр.)

У статті з'ясовані функції, компетенція і правовий статус Управління Уповноваженого Народного комісаріату зовнішньої торгівлі при РНК УСРР в 1922–1924 рр. після утворення СРСР

Functions, jurisdiction and a law status of Agent and Administration of Foreign Trade of USSR by Government of Ukrainian SSR in 1922–1924's after USSR was created are have found out in article.

Під час утворення союзної держави актуальною є проблема розподілу прав між її складовими частинами. Діалог між ними особливо загострюється, коли мова йде про сферу зовнішніх відносин, а особливо зовнішньої торгівлі. Тим більше, коли у майбутніх суб'єктів союзу саме тут до цього були вагомі здобутки. Така дискусія відбулась на початку 1920-х рр., коли в ході утворення СРСР, Українська СРР прагнула зберегти деякі ознаки державного суверенітету.

Окремі проблеми організаційно-правових форм участі УСРР в радянській зовнішній торгівлі після утворення СРСР досліджували як радянські [2, 3, 5], так і сучасні українські історики й правники [10, 11]. Але предметом окремого історико-правового дослідження до цього не було, тому метою статті є простежити роботу УСРР і РСФРР щодо вироблення у 1922 – 1924 рр. організаційних і правових засад зовнішньоторгівельної діяльності радянської України у складі СРСР.

Нагадаємо, ще 1 червня 1919 р. уряди УСРР й РСФРР підписали військово-політичний договір, згідно з яким об'єднали п'ять наркоматів – військових справ, народного господарства, шляхів сполучення, фінансів, праці. Доцільність цієї централізації вони пояснили тим, що тоді, у війні проти Добровольчої армії, західних союзників на Півдні, армії УНР, будуть більш ефективніше використовуватися економічні й військові ресурси.

Але після утвердження радянської влади в Україні в листопаді 1920 р. централізацію поступово продовжували. Щоправда справжні її причини тепер полягали у намаганні раднаркому РСФРР зосередити у себе владу у важливих сферах діяльності. Згідно з "Робітничо-селянським договором між УСРР і РСФРР" від 28 грудня 1920 р., об'єднали ще наркомати пошти й телеграфу, зовнішньої торгівлі, а також Вищу раду народного господарства [4, с. 128–131].

У січні 1922 р. централізацію влади продовжили. Тоді ЦК РКП(б) направив у республіканські партійні організації проект союзного договору, яким передбачали розпочати "автономізацію". Згідно з його III главою "Органи міжнародних відносин договірних держав" (її автором називають наркома закордонних справ РСФРР Г. Чичеріна) надалі представляти радянські республіки у міжнародних відносинах мала РСФРР. Відповідно до ст.20 НКЗТ РСФРР видав зовнішньоекономічною і зовнішньоторгівельною діяльністю, а також здійснював зовнішньоторгівельне представництво (ст.21).

Для реалізації власних інтересів республіки отримували можливість займатись окремими питаннями зовнішньополітичної і зовнішньоторгівельної діяльності. Для цього забезпечення цього отримували право укласти двосторонні міждержавні угоди з питань, які складали окремий інтерес республік. У складі республіканських раднаркомів мали функціонувати "особливі наркомати закордонних справ" (ст.22). Проте ці міждержавні угоди радянські республіки мали погоджувати з РСФРР (ст.24). Створення ж НКЗТ УСРР не передбачалось [9, арк. 54–55].

Але такі погляди РСФРР щодо структури загальносоюзних і республіканських органів влади, їх компетенції, прав і обов'язків уже розходилися з інтересами УСРР. І не випадково, бо на початку 1920-х років у зовнішній політиці УСРР досягла вагомих здобутків. Зокрема встановила дипломатичні відносини з демократичними Грузією, Литвою, Естонією, Латвією, Польщею, Австрією, Чехословаччиною, Туреччиною, Італією, Німеччиною, налагодила з ними з торговельні відносини (у цих країнах діяли торговельні представництва УСРР). Такий успіх раднарком УСРР планував розвивати і далі, а для цього вважав за необхідне мати власні НКЗТ і НКЗС.

Та в утвореній серпневим 1922 р. пленумом ЦК РКП(б) Конституційній комісії УСРР не вдалось відстояти власні інтереси у союзному будівництві. Комісія у підготовленому нею в жовтні проекті "Договорі про створення СРСР" запропонувала в РНК СРСР утворити 10 комісаріатів двох категорій: загальносоюзних (знаходилися у Москві) та союзно-республіканських (їх апарат підпорядковувався уряду СРСР не безпосередньо, а через раднаркомі республік). Народний комісаріат зовнішньої торгівлі (як і НКЗС) віднесли до перших [7, арк. 148].

Але власну точку зору щодо цих наркоматів РНК УСРР продовжував відстоювати і на I Всесоюзному з'їзді Рад (30 грудня 1922 р., Москва). Тому делегація УСРР відмовилась підписати поданий Конституційною комісією проект Союзного договору, який в результаті був прийнятий лише за основу. Сам же договір направили на доопрацювання і погодження до розширеної Конституційної комісії ЦВК СРСР, плануючи розглянути і прийняти його остаточний варіант на наступному Всесоюзному з'їзді Рад [10, с. 369].

На разі зайнялись виробленням положень про загальносоюзні й союзно-республіканські народні комісаріати. З цієї метою 1 – 2 лютого 1923 р. у Москві працювала спеціальна Комісія, у якій УСРР представляв за-

ступник наркома закордонних справ В. Яковлев і уповноважений НКЗТ РСФРР при РНК УСРР С. Брон. Розглядаючи 1 лютого питання "Про злиті народні комісаріати СРСР", комісія вирішила, що вони мають бути колегіальними. При формуванні колегій мали враховуватись інтереси союзних республік. Уповноважені загальносоюзних наркоматів при раднаркомх республік призначались наркомом СРСР за поданням раднаркому республіки. У випадку суперечки, її мала вирішити РНК СРСР. Уповноважені були вищими представниками відповідного наркомату в республіці, в уряді якої перебували. Вони діяли відповідно до положення про загальносоюзний народний комісаріат. В раднаркомх республік уповноважені були наділені правом дорадчого голосу (В. Яковлев залишився при "особливій думці", наполягаючи, щоб їх наділили правом вирішального голосу).

2 лютого, розглянувши питання "Положення про Уповнаркомзовнішторг", комісія ухвалила: 1. Остаточну редакцію цього положення доручити С. Брону; 2. Визнати, щоб Уповноважений НКЗТ в Україні входив до колегії НКЗТ СРСР, а порядок призначення уповноваженого проходив на загальних підставах, тобто за згодою з раднаркомом УСРР; 3) Передані раднаркомом УСРР НКЗТ СРСР фонди залишаються власністю УСРР; 4) Усе поточне використання українського фонду й операції зовнішнього товарообміну проводиться Уповноваженим НКЗТ в Україні за вказівками РНК УСРР, але з дотриманням загальних директив НКЗТ СРСР; 5) Визнати необхідним, щоб у всі планувальні й регулюючі загальносоюзні органи ввести представників України з правом вирішального голосу. А також представників від УСРР ввести у Митно-Тарифний Комітет при НКЗТ СРСР [8, арк. 28].

А наразі раднарком УСРР почав все частіше (про що раніше замовчував) говорити РНК РСФРР про порушення ним прав України, договірних відносин з нею. Тоді було підготовлено кілька офіційних документів, в яких зібрано й проаналізовано інформацію про це. Серед них "Факти, які можуть бути використані, як приклади неконституційного ставлення НКЗС РСФРР до НКЗС УСРР (лише за останній час)", подані 14 квітня 1923 р. заступником наркома закордонних справ В. Яковлевим до РНК УСРР і політбюро ЦК КП(б)У. У ній серед численних прикладів порушень росіянами у політичній сфері, навів їх і у зовнішній торгівлі. Наприклад, коли глава місії Італії у РСФРР Дж. Амадоре звернувся до НКЗС РСФРР із заявою про виконання торговельної угоди між Ллойд Трієстін і Одеським губернським митним відділом щодо оренди складів. Російська сторона направила до РНК УСРР відповідний запит лише по суті справи і не вказали італійцям, що їй потрібно з цього питання звернутися безпосередньо до уряду УСРР, з яким Італія також уклала договір. А НКЗС РСФРР тоді лише повідомив італійську місію, що направили до уряду УСРР запит.

Конфлікт стався й у березні 1923 р., коли торгпред РСФРР у Німеччині Б. Стомоньяков, ще до юридичного оформлення СРСР, оголосив себе торгпредом СРСР. Він змінив російські бланки на загальносоюзні, почав видавати ліцензії за підписом "торгівельного представництва СРСР" на ввіз товарів на всю територію Союзу, в тому числі й України. Повпред УСРР у Німеччині В. Ауссем і торгпред – Я. Шиндель надіслали до наркоматів закордонних справ УСРР й РСФРР 16 березня 1923 р. листи, у яких зауважили незаконність таких дій з боку російського торговельного представника у Берліні [9, арк. 1 – 6, 8, 40 – 44, 57].

В результаті, позиція УСРР була матеріалізована в проекті "Договору про створення СРСР", прийнятому 19 травня 1923 р. на об'єднаному засіданні комісії РНК

УСРР з вироблення Конституції СРСР. А 23 травня на об'єднаному засіданні Президія ВУЦВК і РНК УСРР затвердили "Проект Конституції СРСР". Вони істотно вирізнялися від проекту, запропонованого Конституційною комісією ЦВК СРСР. Зокрема: 1) до загальносоюзних віднесли лише три наркомати: військових і морських справ, шляхів сполучення, пошти і телеграфу. Але в урядах республік вони мали бути представлені не уповноваженими, а на рівні наркомів; 2) Народні комісаріати закордонних справ і зовнішньої торгівлі переходили із загальносоюзних наркоматів до союзно-республіканських; 3) За республіканськими урядами зберігалось право укладати договори про зовнішні позики та концесії, здійснювати (у межах чинного союзного законодавства) представництво у зовнішніх відносинах від імені республіки, а також право адміністративних і господарських стосунків із сусідніми країнами. На початку червня 1923 р. цей проект Союзного договору і Конституції СРСР передано до розширеної Конституційної комісії ЦВК СРСР. Але у ній підтримані не були [11, с. 119].

Продовжувала наполягати на своєму делегація УСРР (Х. Раковський, Д. Мануїльський, М. Скрипник, М. Фрунзе) і на засіданні 5 – 6 травня 1923 р. комісії ЦК РКП(б) з вироблення практичних пропозицій про СРСР. Під час слухання питання про кількість загальносоюзних наркоматів, Х. Раковський запропонував віднести до них наркомати шляхів сполучення, пошти й телеграфу, військових справ, а НКЗС і НКЗТ зарахувати до союзно-республіканських. Проте, комісія відхилила це. На наступну пропозицію М. Фрунзе перенести до союзно-республіканських наркомати закордонних, зовнішньої торгівлі і військових справ комісія також висловила "проти" (при особливій думці залишилися Х. Раковський і М. Фрунзе). За пропозицією Й. Сталіна, комісія ухвалила створити вказані п'ять наркоматів як загальносоюзні, з уповноваженими при раднаркомх республік.

Після чого пропозицію М. Фрунзе найменувати уповноважених загальносоюзних наркоматів – наркомми, комісія також відхилила (Х. Раковський і М. Фрунзе знову залишились при особливій думці). Водночас ухвалила до закордонних представництв НКЗС і НКЗТ СРСР (за постановою пленуму ЦК РКП(б) від 6 травня 1923 р.), ввести представників від зацікавлених республік [1, арк. 46; 12].

Таку свою позицію і дії у питанні союзного творення РНК РСФРР і ЦК РКП(б) намагалась пояснити на IV Нараді відповідальних працівників республік і областей (9 – 12 червня 1923 р., Москва). Там генеральний секретар Й. Сталін звинуватив делегацію УСРР (Х. Раковського, М. Фрунзе, М. Скрипника) у "конфедералізмі", прагненні виокремити й "усамостійнити" Україну від СРСР. Генсек Аргументував це тим, що якщо до загальносоюзних не будуть належати наркомати закордонних справ і зовнішньої торгівлі, то "перед зовнішнім світом СРСР не виглядатиме як єдина держава". Делегати наради розкритикували делегацію УСРР, в її резолюції записали: "Українці пропонують НКЗС і НКЗТ перенести з розряду злитих до розряду директивних, тобто залишити ці комісаріати в республіках паралельно із НКЗС і НКЗТ Союзу, підпорядкувавши їх директивам останнього. Ця пропозиція неприйнятна, коли вважати, що ми дійсно творимо одну союзну державу, яка може виступати перед зовнішнім світом як єдине ціле. Те ж саме треба сказати про концесійні договори, укладення яких повинні бути зосереджені в Союзі республік". Особливо гострої критики піддали Х. Раковського, бо саме він очолював Конституційну комісію РНК УСРР [6, арк. 125 – 125зв.].

Таким чином, НКЗТ (як і НКЗС) були зараховані до загальносоюзних наркоматів. Це і закріпив п.6 II розділу (Договір про створення СРСР) прийнятої II Всесоюзним

з'їздом рад 31 січня 1924 р. Конституції СРСР. Згідно ж з п.1 цього розділу до відання загальносоюзних союзних органів передали: 1) представництво у міжнародних відносинах, 2) зміну зовнішніх кордонів СРСР, 3) оголошення війни та укладення миру, 4) ратифікацію міжнародних договорів, 5) укладення зовнішніх державних позик, 6) проведення зовнішньої і внутрішньої торгівлі, 7) укладення концесій [13, с. 68].

Згідно з положенням "Про Управління Уповноваженого НКЗТ на Україні" на уповноваженого покладалось завдання проводити на території України загальносоюзну політику у сфері зовнішньої торгівлі, а також "своєчасно забезпечувати потреби УСРР щодо зовнішньоторговельного обороту". Для цього Уповноваженому підпорядковувались усі органи НКЗТ СРСР, які діяли на території України.

Прикметно, що для зовнішньоторговельного обміну України Уповноваженому необхідні фонди й коштовності (якими той завідував й розпоряджався), надавались раднаркомом УСРР. Для цього засновувалась Українська державна експортно-імпортна контора, а також інші спеціальні установи й підприємства по різних видах продукції імпорту й експорту.

До компетенції Уповноваженого входило: а) організувати на території України місцеві органи НКЗТ СРСР, керувати їх роботою і наглядати за ними; б) виконувати в Україні завдання радянської політики у сфері зовнішньої торгівлі, контролювати виконання зовнішньоторговельного законодавства; в) регулювати зовнішньоторговельний оборот УСРР; г) представляти в НКЗТ СРСР інтереси України в галузі торговельної й митної політики, а також залучення іноземного капіталу; д) здійснення загального нагляду з прийому іноземних товарів в Україні й відправкою українських товарів за кордон.

Для виконання Уповноваженим покладених на нього завдань при ньому організовувалось центральний (управління) і місцеві органи. Їх реалізації за кордоном покладалась на торговельних представників (за відсутності такої організації як торгпредство УСРР вони не називались торговельними представниками УСРР – О. К.), які входили до складу торговельного представництва СРСР. Ці торгпреди мали діяти в межах інструкцій і директив, наданих Уповноваженим, й за виконання своїх обов'язків були відповідальні перед ним.

На торговельних представників покладалось наглядати у певній іноземній країні за належним і своєчасним виконанням торгпредством СРСР експортно-імпортних операцій, які стосувались УСРР. А також безпосереднє виконання цих операцій і їх узгодження з торгпредом СРСР.

В іноземних країнах, в яких Україна мала особливі економічні інтереси, Уповноважений, за постановою раднаркомом УСРР, мав право призначати до загальносоюзного торговельного представництва свого спеціального представника. До його компетенції входило: виявляти необхідну для українських установ і підприємств продукцію, а також товари, які могли б її зацікавити, проводити, з відома торгпреда СРСР, переговори щодо цих товарів і продукції, а також на предмет залучення до України іноземних капіталів.

Спеціальний представник мав діяти в межах директив Уповноваженого і за виконання завдань відповідав перед ним. У разі протиріч між Уповноваженим і НКЗТ СРСР, торговельним чи спеціальним представником від

УСРР і торгпредом СРСР, питання покладалось на остаточне вирішення спільно НКЗТ СРСР і РНК УСРР.

Верхня межа кредитних зобов'язань по торговельних договорах УСРР за кордоном встановлювалась раднаркомом УСРР за згодою з НКЗТ СРСР [8, арк. 813в].

Таким чином, в умовах творення СРСР й остаточної з цим централізації влади 1922 – 1924 рр., раднарком УСРР, враховуючи попередні досягнення у зовнішньоторговельній діяльності (було налагоджено торговельні відносини з низкою європейських країн, засновано й розгорнуто у них діяльність торгпредств УСРР), хотів й надалі зберегти право безпосередньо брати у ній участь. Тому у проекті Договору про створення СРСР і Конституції запропонував НКЗТ (як і НКЗС) віднести до союзнореспубліканських, а не загальносоюзних наркоматів. Конституційна комісія ЦВК СРСР це відхилила. Описля УСРР внесла пропозицію уповноваженого НКЗТ СРСР при РНК УСРР (як і уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УСРР) іменувати наркомом. Це конституційна комісія також відхилила. Заперечила і те, щоб підпорядкований НКЗТ СРСР уповноважений (як і уповноважений НКЗС СРСР при РНК УСРР) входив до раднаркому УСРР на правах вирішального голосу. Але ввели на правах дорадчого голосу. Конституція СРСР від 31 січня 1924 р. такий їхній правовий статус юридично закріпила.

Щоправда, висвітлити усі аспекти організаційно-правових засад функціонування уповноваженого й управління НКЗС РСФРР при РНК УСРР в рамках однієї статті не можливо. Тому перспективним у цьому напрямку залишається висвітлення реалізації цим державним органом правового статусу у зовнішньоторговельній діяльності протягом 1922 – 1929 рр., а також зміни у ньому після прийняття нової Конституції УСРР.

1. Бюллетени информационного отдела Полномочного представительства УСРР в РСФСР. Протокол совещания представителей Советов Народных Комиссаров союзных республик (1923 г.). – ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1736. – 124 арк. 2. Василенко В. А. Правові аспекти участі Української РСР у міжнародних відносинах / В. А. Василенко. – К., 1984. – 208 с. 3. Василенко В., Лукашук І. Українська РСР у сучасних міжнародних відносинах (правові аспекти) / В. Василенко. – К., 1974. – 85 с. 4. Головкин В. А., Станчев М. Г., Чернявский Г. И. Между Москвой и Западом: Дипломатическая деятельность Х. Раковского. – Х., 1994. – 383 с. 5. Джеджула А. Е. Международные экономические отношения Украины в 1920 – 1922 гг.: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.01 / А. Е. Джеджула. – Киев. гос. ун-т. – Киев, 1967. – 789 с. 6. О деятельности контрреволюционного правительства Директории за границей, русских и украинских эмигрантов. О заключении торговых договоров и организации торговых представительств (декабрь 1921 – август 1923 гг.). – ЦДАВО. – Ф.Р – 4сч. – Оп.1с. – Спр.15. – 118 арк. 7. Переписка с председателем Украинского националистического комитета в Париже Моркотуном С. о деятельности комитета и его позициях по отношению к украинскому советскому правительству (3 мая 1922 – 25 мая 1923 гг.). – ЦДАВО. – Ф.Р – 4сч. – Оп.1с. – Спр.87. – 187 арк. 8. Положения, инструкции, протоколы и другие материалы о союзном объединении советских республик и слиянии некоторых наркоматов СССР и УСРР (январь – декабрь 1923 г.). – ЦДАВО. – Ф.Р – 4сч. – Оп.1с. – Спр.56. – 81 арк. 9. Протоколы заседаний комиссии ЦК РКП(б), расширенной комиссии ЦИК СССР по выработке предложений о СССР и Конституции СССР. – ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1639. – 57 арк. 10. Румянцев В. О. Украинская державність у 1917 – 1922 рр.: національно-демократична і радянська альтернативи: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01 / В. О. Румянцев. – Харків, 1998. – 373 с. 11. Салига Л. П. Боротьба Х. Г. Раковского за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР (травень – липень 1923 р.) / Л. П. Салига // УІЖ. – 1992. – № 1. – С.115 – 124. 12. Сесія ВЦВК. Союзна угода СРСР // Вісти ВУЦВК. – 1923. – 30 черв. 13. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – К., 1993. – 192 с.

Надійшла до редколегії 14.02.11

ЕВОЛЮЦІЯ ОБРАЗУ АННИ ЯРОСЛАВНИ У ФРАНЦУЗЬКІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЯХ

Автор простежує еволюцію французьких історичних досліджень, а також розвиток української та російської історіографії про Анну Ярославну (Анну Руську, Анну Київську) королеву Франції в XI ст.

Author studies evolution of Anna Yaroslavna's image in the French historical research as well as in the Ukrainian and Russian historiography. Anna Yaroslavna (Anne of Russia, Anne of Kiev) was the queen of France in the XI century.

2010 року минуло рівно дев'ять з половиною століть з того часу, як 4 серпня 1060 р. помер король Франції Генріх I, наступником якого став його старший син Філіпп I, що був ще дитиною. Перед смертю король-батько довірив опіку над юним королевичем та керівництво державою впливовому феодалу, графу Балдуїну Фландрському, який мав допомагати Філіппу I своїми порадами та виховувати його. Однак була ще одна постать, що брала участь в управлінні Французьким королівством, маючи всі законні підстави для цього. Це була королева Анна, дочка великого князя київського Ярослава Мудрого.

Слід відмітити, що термін "Анна Ярославна", який став традиційним для вітчизняної історіографії, в західних історичних дослідженнях є маловживаним. До XX ст. європейська історіографія використовувала поняття "Анна Руська" (у французькій історіографії – "Anne de Russie", в англійській – "Anne of Russia"), яке у свою чергу може тлумачитися як "Анна з Росії" через тотожність понять "Русь" і "Росія", "руський" і "росіянин" у багатьох мовах.

Оскільки віднесення Анни, дочки великого київського князя Ярослава Мудрого до Росії є хибним і викликає у європейців неправильне розуміння минулого, останнім часом у французькій історичній літературі більш поширеним стає термін "Anne de Kiev" (в англійській – "Anne of Kiev"), тобто "Анна з Києва" чи "Анна Київська". Використання окремого терміну для означення саме Русі ("la Rous") у французькій історіографії поки що не є дуже поширеним.

Зазначимо, що у французькій історіографії використовувались і інші терміни для означення цієї особи: "Anne de Ruthénie" ("Анна з Рутенії"), "Anne d'Esclavonie" ("Анна з Есклавонії"), "Anne d'Ukraine" ("Анна з України") тощо. Однак назви "Рутенія" та "Есклавонія" є нині застарілими й малозначними для більшості французів, а от виведення Анни з України виглядає занадто осучасненим.

Анна Ярославна відіграла важливу роль в історії Франції, і практично жоден нарис про минуле цієї держави не оминає увагою постать цієї легендарної жінки. Серед головних заслуг Анни було те, що вона народила французькому королю, який довгий час був бездітним, довгоочікуваних спадкоємців. Це дозволило уникнути можливої політичної кризи та зміцнитися при владі молодій династії Капетингів, лише третім представником якої на престолі був Генріх I. Проте позитивний внесок цієї жінки до французької історії не обмежиться лише справою її материнства. Вона відзначилася надзвичайним розумом, брала активну участь в духовному житті суспільства, виступаючи в ролі фундаторки та меценатки для багатьох монастирів і церков Франції. Її здібності були відмічені багатьма сучасниками.

Ця загадкова жінка залишила по собі багато таємниць, над розв'язанням яких билися десятки дослідників. Протягом багатьох століть вона привертала та продовжує привертати зараз увагу істориків і літераторів. Їх надихала унікальність цієї особистості на троні Франції. Діячів мистецтва захоплювала романтична історія, пов'язана з другим шлюбом королеви, який був досить

епатажним для тогочасного суспільства. Анна, щойно овдовівши, одружилася з одним зі своїх підданих, графом Раулем де Крепі і де Валуа, який на той час перебував у законному шлюбі з іншою жінкою.

Незважаючи на досить великий масив праць, присвячених Анні Ярославні, слід відмітити, що наша вітчизняна історіографія має відчутний брак монографічних досліджень стосовно цієї особистості, які ґрунтувалися б на широкій джерельній базі, а не лише на історіографічній традиції. Протягом багатьох років в історіографії закріпилося доволі багато історичних міфологем про Анну, які можуть бути зруйновані лише прискіпним вивченням історичних джерел.

Анна Ярославна єдина королева Франції, яка народилася в Києві, та й взагалі на терені сучасної України. Образ цієї, безперечно, цікавої особистості увічнений в численних літературних творах та кінематографії. В українській літературі про неї писали драматург І.Кочерга у своїй п'єсі "Ярослав Мудрий", письменники П.Загребельний в романі "Диво" та І.Филипчук у повісті "Анна Ярославна – королева Франції", композитор А.Рудницький створив оперу "Анна Ярославна", серед російських письменників головною героїнею своїх творів Анну Ярославну зробили А.Ладинський, О. Озерська, О.Арсеньєва та ін. Цікавою ця королева є й для французьких літераторів. Про неї писали французькі письменники Р.Дефорж "Під небом Новгорода" [34], Ж.Доксуа "Анна Київська, королева Франції" [33], М.-К.Моншо "Анна з Києва. Маленька принцеса з країни снігів" [43] тощо. В 1978 р. вийшов фільм режисера І.Масленникова "Ярославна, королева Франції" (в головній ролі О.Коренєва).

Ще більш об'ємним буде перелік наукових праць, присвячених королеві Анні у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

Взагалі, зарубіжна історіографія, переважно французька, може похвалитися значно більшими успіхами у дослідженні життя та діяльності дочки Ярослава Мудрого. Починаючи з XVI ст., вона завжди була в полі зору французьких дослідників. Цікавість істориків Франції до постаті цієї жінки підсилювалася як її унікальністю та екзотичністю для французького престолу, так і важливістю діяльності для минулого Французького королівства XI ст.

Вже в середині XVI ст., складаючи "Нарис про королів Франції, їхню корону та дім, разом з переліком вельмож", історик Ж.дю Тілле, який багато років служив секретарем парламенту й користувався прихильністю королів, а, отже, мав доступ чи не до всіх архівних матеріалів в королівських книгозбірнях і добре розбирався у всіх складних перипетіях міждинастичних стосунків та великої політики, подав у своєму творі короткі відомості про королеву Анну, другу дружину короля Генріха I. Дю Тілле називає її "дочкою Георгія, короля Русі, яка є Московією" [47]. Згадаймо, що Георгій-Юрій – це християнське ім'я Ярослава Мудрого.

Більш, ніж через півстоліття, інший історик Ф.Е.де Мезере, який, завдячуючи підтримці кардинала Ришельє, зміг підготувати велику, тритомну, багатоілюстровану "Історію Франції", присвятив королеві Анні окремий

розділ у своєму творі, коротко змалювавши життєвий шлях цієї жінки та повідомивши, що наприкінці життя вона повернулася на свою батьківщину [42].

Фактично, більше століття твір Мезере був головним джерелом інформації про Анну Ярославну, на який спиралися всі подальші дослідники. Його теза про повернення до рідної країни здавалася беззаперечною. Проте, в 1682 р. отець-єзуїт К.-Ф. Менестріє зробив важливе відкриття. Оглядаючи старовинну церкву в абатстві Вільє, що розташоване в 40 км від Парижа у місті Серні в департаменті Ессон, він знайшов давній склеп. Напис, викарбуваний на ньому, свідчив, що тут похована "Агнеса, дружина короля Генріха". Це дозволяло спростувати висновок Мезере про те, що, овдовівши вдруге, королева повернулася на свою батьківщину, а також припустити, що ім'я королеви на момент смерті було Агнеса [40, с.44].

На жаль, дослідження Менестріє перевірити зараз неможливо, бо під час Великої французької революції згадана церква була зруйнована, а каміння з неї розтягли місцеві мешканці для своїх будівель. Проте його теза викликала сумнів вже у XVIII ст.

В XIX ст. історія руської принцеси, що стала французькою королевою, неодноразово розглядалася істориками Франції. Така цікавість французів була зумовлена ще й політичними чинниками. Протягом цього століття Росія та Франція кілька разів ставали то союзниками, то ворогами. Тож інтерес до імперії царів у французькому суспільстві був високим.

В 1825 р. у Парижі російський князь О.Лобанов-Ростовський видав французькою мовою "Збірку історичних оповідань про королеву Анну чи Агнесу, дружину Генріха I, короля Франції, та дочку Ярослава I, великого князя руського". Головною особливістю цього видання була перша ґрунтовна спроба повністю зібрати й опублікувати відомі документи про цю правительку [40].

Важливі матеріали про Анну були також видані в 1834 р. у "Хроніці Нестора перекладеній французькою" [39].

Коли наприкінці XIX ст. був утворений тісний російсько-французький військово-політичний та економічний альянс, виникло, так би мовити, соціальне замовлення на історичні розвідки щодо взаємин двох держав. Було політично вигідно пропагувати ідеї російсько-французької дружби (абсолютно несумісні та протиприродні з точки зору політичних режимів у демократичній Французькій республіці та самодержавній Російській імперії). Образ руської принцеси на престолі Франції був на часі, а, значить, цікавим для читацької аудиторії і зручним для пропаганди ідей союзу республіки та імперії.

Серед праць цього часу можна назвати історичні розвідки Ф.Бурнана "Росіяни та французи. Згадки історичні та анекдотичні. 1051-1897" [31] і К.де Сент-Емура "Руська принцеса, королева Франції в XI ст." [46] та "Анна Руська, королева Франції та графиня де Валуа" [45].

Політичний чинник актуальності своєї розвідки був прямо відзначений у вступі до праці Бурнана: "Росія та Франція є сьогодні двома дружніми націями. Подорожі здійснені останнім часом до Франції російськими правителями можуть лише зміцнити союз двох народів" [31, с.5]. Як відомо, в жовтні 1896 р. цар Микола II з дружиною відвідав Францію з дружнім візитом, уклавши низку міжнародних угод, й був прийнятий з надзвичайною пишністю. А в наступному році не менш гостинний прийом чекав на президента Франції Ф.Фора в Росії. Незабаром вінценосне подружжя знову відвідало Париж, що було актом найбільшої приязні з боку двох держав. Треба зауважити, що до програми візиту до Франції обов'язково входило й відвідування могили королеви Анни в містечку Санліс. Загалом, майже всі високі російські сановники,

що перебували в той період у Франції, вшановували своєю присутністю пам'ять цієї королеви.

Розповідаючи про взаємини Франції та Росії в XI ст., Бурнан не стільки аналізує життя та діяльність руської принцеси, скільки описує велич Русі та наголошує на важливості союзу з нею для своєї країни.

Не оминув політичних сентиментів і К.де Сент-Емур у своїй розвідці. Аналізуючи деталі шлюбу Анни та Генріха, він підкреслює: "Цей мар'яж є на сьогодні єдиним зв'язком такого роду, який існував між Францією та Росією, принаймні, це перший випадок, коли наші національні аннали мають згадку про наше союзництво" [46, с.114].

Оскільки Сент-Емур писав дещо раніше за правління Миколи II, то й люб'язна похвала дісталася його попереднику: "Ми можемо прославляти, отже, як свою, з повним правом, цю принцесу, яка за стільки століть перед Петром Великим скористалася нашою гостинністю та створила перший зв'язок між Францією та Росією. Й ми щасливі, що дружній візит шляхетного царя Олександра III надав нам можливість вшанувати пам'ять королеви Анни, дочки його далекого попередника Ярослава I Великого" [46, с.128].

Однак, варто відзначити, що Сент-Емур створив перший докладний життєпис королеви Анни на підставі опублікованих матеріалів. Він також спростував, посилаючись на відкриття Менестріє, досить популярну до XIX ст. тезу авторитетного історика Мезере про те, що королева на схилі літ повернулася на свою батьківщину.

Ще одним французьким дослідженням про популярну на той час королеву стала праця А.Бюто "Принцеса Анна" [32]. Історик, віддаючи данину часу, возвеличує дружбу французького та російського народів і називає Анну "вранішньою зорею франко-російського альянсу" [32, с.297]. Загалом цей нарис є здебільшого переказом відомих даних та апофеозом союзу Франції та Росії.

Протягом XX ст. постать цієї жінки стала не лише об'єктом прискіпливої уваги істориків, але й, як згадувалося вище, центральним персонажем багатьох творів мистецтва.

Важливо відмітити, що в історіографії XX ст. термін "Anne de Russie" ("Анна з Русі"="Анна з Росії") поступово витісняється терміном "Anne de Kiev" ("Анна з Києва"). Така заміна є більш коректною, зважаючи на плутанину понять "Русь" і "Росія" у французькій мові. Тим більше, слід врахувати, що Київ – це столиця України, яка не раз опинялася в центрі уваги європейської громадськості протягом новітнього періоду історії. Хоча обізнаність французів з Україною залишається досить слабкою, багато хто з них традиційно визначає Анну Ярославну як "росіянку" ("la Russe").

Врешті-решт, така заміна назв відбулася й у написі на пам'ятнику королеві в Санлісі в 2005 р. Тепер на п'єдесталі напис "Анна Київська". Ця подія була приурочена до візиту президента України В.Ющенка, надзвичайно популярного тоді в Європі після Помаранчевої революції, до Франції.

Майже всі серйозні історики новітнього часу використовують термін "Anne de Kiev", щоб не вводити в оману своїх читачів. Зокрема він присутній у працях Р.Галлю [36], Ж.Тімея [48], Р.-А.Ботьє [30], Ж.Леврона [41]. Хоча подекуди вживається і традиційний термін "Anne de Russie" [35].

Серед франкомовних досліджень життя та діяльності Анни Ярославни особливо відзначити велику працю Р.Галлю, видану в Римі у 1973 р., за сприяння Українського католицького університету. Ця робота містить детальний скрупульозний аналіз всіх наявних джерел, що стосуються цієї жінки, зокрема, й тих, що містяться в архівах Ватикану [36, с.247].

Наукові розвідки, присвячені Анні, продовжують виходити у Франції і надалі. Досить цікавою в цьому відношенні є стаття Ж.Распейля "Анна з Києва, жінка-вікінг на троні Франції", в якій на протигагу традиційному французькому русофільству у зображенні королеви, акцентується увага саме на її скандинавських коріннях, прояв яких можна побачити у гарячій вдачі цієї володарки [44].

Велику роль у поширенні в свідомості французів ототожнення королеви Анни саме з Україною, а не з Росією, відіграли українські діаспорні історики у Франції. Майже кожен новітній франкомовний нарис про минуле України згадує про шлюб київської князівни з французьким королем. Серед авторів таких праць можна згадати А.Жуковського [37; 50], В.Косика [38] тощо.

Що стосується української та російської історіографії, то до XIX ст. постать Анни Ярославни практично не потрапляла в поле зору вітчизняних дослідників. Інколи саме до неї відносять свідчення В.Татищева з "Історії Російської": "6540 (1032)... В сем же году родилась Ярославна дщерь" [24]. Однак, необхідно зауважити, що, хоча Татищеву могли бути відомі літописи, які залишилися невідомі пізнішим дослідникам, немає підстав стверджувати, що датування ним події справедливе та й що взагалі вона стосується саме Анни.

Коротку інформацію про Анну подав у другому томі своєї "Истории государства Российского" М.Карамзін. Восхваляючи самодержавну імперію, він занотував: "...Анна, сочеталась браком с Генриком I, Королем Французским... Франция, еще бедная и слабая, могла гордиться союзом с Россиею, возвеличенною завоеваниями Олега и Великих его преемников". Хоча серед обставин, що спонукали французького короля шукати собі наречену у такій далекій країні, історик відмітив і релігійний мотив, який забороняв брати собі дружину-родичку до сьомого коліна. Джерелами для російського історика стали праці французьких колег, насамперед, Мезере. Також Карамзін піддав сумніву тезу того про те, що після смерті другого чоловіка, жінка повернулася на Русь: "Один Французский Летописец говорит, что она, потеряв второго, любезного ей супруга, возвратилась в Россию: но сие обстоятельство кажется сомнительным. Сын ее, Филипп, царствовал во Франции, имея столь великое уважение к матери, что на всех бумагах государственных Анна вместе с ним подписывала имя свое до самого 1075 года. Честолюбие, узы семейственные, привычка и Вера Католическая, ею принятая, удерживали сию Королеву во Франции" [9].

Причину незгоди Карамзіна з твердженням Мезере тут зрозуміти складно. Можливо, як апологет і захисник православ'я, російський історик свідомо не міг прийняти думку, що покатолічена князівна могла повернутися до Києва.

Також серед російських біографів Анни Ярославни слід відмітити згаданого вище князя О.Лобанова-Ростовського, який зібрав і видав у Франції франкомовну збірку матеріалів про неї [40].

Історики Російської імперії при розгляді дипломатії Ярослава Мудрого тепер майже завжди згадували й його дочок, а серед них і Анну. Подібну згадку можна побачити, наприклад, у Костомарова [11, с.210].

Особливо посилювся інтерес російських істориків до постаті королеви Анни наприкінці XIX ст. Така зацікавленість цієї особою частково пояснюється зростанням франкознавчих розвідок на фоні двостороннього зближення Росії та Франції й зміцнення їхнього військово-політичного та економічного альянсу. Відповідні статті з'явилися в газетах і журналах імперії. Те ж відбувалося й на іншому кінці Європи.

Ознайомчі нарис про київську князівну на чолі Франції створили історики П.Голубовський [4], С. Сиромятников [23] та ін. [25].

До цього часу належать і перші згадки про Анну Ярославну в українській національній історіографії, яка щойно народжувалася. Загальні відомості про обставини шлюбу між Анною та Генріхом I подано в "Історії України-Руси" М.Грушевського [6, с.8].

В українській діаспорній історіографії до постаті Анни Ярославни зверталися І.Борщак [1] та М.Небелюк [17]. Письменниця О.-Л.Вітошинська написала французькою мовою повість "Забута королева. Анна Ярославна" [49]. Слід відмітити, що всі троє вищезгаданих авторів жили саме у Франції.

Мабуть, найповнішим біографічним дослідженням щодо Анни в українській історіографії до теперішнього часу можна, як не дивно, вважати працю французького історика, графа К.де Сент-Емура "Анна Русинка, королева Франції і графиня Валуа", видану НТШ в 1909 р. у перекладі І.Франка й перевидану в 1991 р. [22]. Надзвичайно якісний переклад здійснений Каменярем та доповнений його змістовними коментарями став важливою віхою в становленні вітчизняних студій про Анну Ярославну.

В радянський час науковий інтерес до постаті королеви Анни залишався, хоча й не належав до домінуючих тем у вітчизняній історіографії. Відомий історик В.Пашуто звертався до аналізу біографії жінки в контексті вивчення міжнародних взаємин Київської Русі [18]. Приділялася увага дослідженню славнозвісного підпису Анни Ярославни. Свої розвідки з цього приводу опублікував ряд науковців [14; 26; 28].

На жаль, подальші вітчизняні дослідження були представлені переважно окремими науково-популярними розвідками, де постать Анни розглядається лише побіжно, як правило, в контексті життєписів видатних діячів України-Русі [2; 8; 13; 27]. Подібну ситуацію бачимо в російській історіографії [10; 15; 19; 21; 29]. Крім того, виходили окремі статті ознайомчого характеру, присвячені Анні [3; 12; 20].

Однією з найсуттєвіших новітніх праць про Анну Ярославну в російській історіографії можна вважати дослідження О.Назаренка, сучасного продовжувача джерелознавчих традицій В.Пашута. Завдяки Назаренку була перекладена російською з латини глосса з "Псалтирі Одальрика", де йшлося про посольство від Генріха I до Ярослава Мудрого у середині XI ст. [16].

Проте, в українській та російській історіографіях наявний брак монографічних досліджень стосовно Анни Ярославни. Частково ця обставина пояснюється майже повною відсутністю джерельних згадок про цю жінку. Відомі нам літописи про неї не згадують.

Певну інформацію можна отримати при вивченні фресок Софійського собору, на одній з яких бачимо родину Ярослава Мудрого з дочками. Однак стверджувати щось напевно досить проблематично.

Досить цікавими є наукові пошуки сучасних українських дослідників—антрополога С.Горбенка [5] та музеєзнавця В.Корнієнка [7]. Зокрема, останній стверджує, що віднайшов на стінах святої Софії графіті, які, на його думку, є автографом Анни Ярославни, принаймні, спосіб написання літер імені у соборі дуже схожий з відомим кириличним підписом королеви Анни.

Таким чином, можна зробити висновок, що, зважаючи на винятковість постаті Анни Ярославни у вітчизняній історії та історії Франції і не дивлячись на скупість джерельної бази щодо цієї жінки, можна очікувати нових праць про неї як українських та російських істориків, так і їх французьких колег.

1. Борщак І. Анна Ярославна, королева Франції // Стара Україна. – Львів. – 1925. – Т.6. – С.99-104. 2. Висоцький С. Княгиня Ольга і Анна Ярославна – славні жінки Київської Русі. – К., 1991. 3. Гусев В., Калинин Ю. Анна Ярославна, загадки судьбы // День. – 1999. – №161. – Пятниця. – 3 сентября. 4. Голубовский П. Новые исследования о жизни французской королевы Анны Ярославны // Киевская старина. – К., 1886. – Т.54. – С.12-16. 5. Горбенко С. Королівський некрополь в церкві аббатства Сен-Дені та королева Франції Анна Ярославна // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. Кн. 1 / Ін-т релігієзнавства, Львів. від-ня ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім.М.Грушевського НАН України, Від-ня релігієзнавства ін-ту філософії ім.Г.Сковороди НАН України. – Львів: Логос, 2004. – С.202-212. 6. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.2. – XI-XIII вік / Археографічна комісія АН України; Інститут української археографії АН України; Інститут історії України АН України; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту; Канадський ін-т українських студій Альбертського ун-ту. Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика / П.Сохань (голова ред.кол.). – Репр. вид. – К., 1992. – С.8. 7. Историк Вячеслав Корниенко: "В Софийском соборе я обнаружил автографы знаменитой княжны Анны Ярославны, ставшей впоследствии королевой Франции" // Факты. – 2010. – 24 марта. 8. Історія України в особах: IX-XVIII ст. / В.Замлинський (керівник авторського колективу), І.Войцехівська, В.Галаган та ін. – К., 1993. 9. Карамзин Н. История государства Российского. – М., 2008. 10. Карпов А. Ярослав Мудрый. – М., 2010. 11. Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – С.210. 12. Кулинич Д. Анна Ярославна, королева Франции // Вопросы истории. – 1967. – №2. – С.217-221. 13. Луговой О. Визначне жіноцтво України. Історичні життєписи. – К., 1994. 14. Мельников Е. О языке и графике подписи Анны Ярославны // Славянское языкознание: Сб. ст. – М., 1959. – С.113-119. 15. Морозова Л. Русские княгини. – М., 2004. 16. Назаренко А. Генрих I и Анна Ярославна // Древняя Русь в свете зарубежных источников / М.Бибииков, Г.Глазырина, Т.Джаксон и др. Под ред. Е.Мельниковой. – М., 1999. – С. 353-358. 17. Небелюк М. Анна Ярославна. Украинська княжна на королівському престолі Франції в XI ст. – Paris-Lyon: S.C.I.P., 1952. – 57 с. 18. Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С.123, 132-133. 19. Пушкарева Н. Женщины Древней Руси. М., 1989. 20. Семенова Т. Судьба русской царевны Анны Ярославны. // Наука и жизнь. – 2004. – №5. – С.84-89. 21. Серяков М. Любовь и власть в русской истории. – СПб.; М., 2002. 22. Сент-Емур Ке де. Анна Русинка, королева Франції і графиня Валуа. – Львів, 1909.; репринтне пере-

видання: Сент-Емур Ке де. Анна Русинка, королева Франції і графиня Валуа. – К., 1991. 23. Сыромятников С. Русская княжна на французском престоле // Новое время. – 1893. 24. Татищев В. История Российская: В 3 т. Т.2. – М., 2003. 25. Тимирязев В. Французская королева Анна Ярославна // Исторический вестник. – Т.55. – СПб., 1894. – С.198-209. 26. Холодильник А. Автографы Анны Ярославны – королевы Франции // Русская речь. – 1985. – №2. – С.111. 27. Хорунжий Ю., Якимів Ю. Сага про Ярославових доньок. – К., 2004. 28. Черных П. К вопросу о подписи французской королевы Анны Ярославны // Доклады и сообщения филолог. ф-та МГУ. Вып. 3. – М., 1947. – С.27-31. 29. Широкоград А. Франция. История вражды, соперничества и любви. – М., 2008. 30. Bauthier R.-H. Anne de Kiev reine de France et la politique royale au XIe siècle // Revue des Etudes Slaves. – Vol.57. – 1985. – P.539-564. 31. Bourmand F. Russes & Français. Souvenirs historiques et anecdotes. 1051-1897. – P., 1898. 32. Buteau H. La princesse Anne // La Nouvelle Revue. – Tome LXXXV. – 1893. – P.297-306. 33. Dauxois J. Anne de Kiev, reine de France. – P., 2003. 34. Deforges R. Sous le ciel de Novgorod. – P., 1990. 35. Grunwald C. de. Anne de Russie reine de France // Miroir de l'Histoire. – P., 1964. – №174. – P.674-680. 36. Hallu R. Anne de Kiev, Reine de France. – Roma, 1973. 37. Joukovsky A. Histoire de l'Ukraine. – P., 1993. 38. Kosyk W. L'Ukraine et les Ukrainiens. – P., 1993. 39. La chronique de Nestor traduite en français. Volume 1. – P., 1834. 40. Labanoff de Rostoff A. Recueil de pièces historiques sur la reine Anne ou Agnès, épouse de Henri I-er, roi de France, et fille de Iaroslav I-er, grand duc de Russie. – P., 1825. 41. Levron I. Anne de Kiev princesse russe, reine de France // Miroir de l'histoire. – P., 1972. – №268. – P.118-125. 42. Mézeray F. E. de. Histoire de France. Tome 1. – P., 1643. 43. Monchaux M.-C. Anne de Kiev: La petite princesse des neiges. – P., 2009. 44. Raspail J. Anne de Kiev, une Viking sur le trône de France // Le Figaro. – 2004. – 11 février. 45. Saint-Aymour C. de, vicomte. Anne de Russie, reine de France et comtesse de Valois, au XIe siècle. – P., 1896. 46. Saint-Aymour C. de, vicomte. Une princesse russe, reine de France au onzième siècle // Revue hebdomadaire. Romans, histoire, voyages. – 1893. – 4 novembre. – №76. – P.114-128. 47. Tillet J. du. Recueil des Roys de France. Leurs Couronne et Maison. Ensemble, le rang des grands de France. – P., 1580. 48. Timey J. Anne de Kiev princesse russe, reine de France et comtesse de Valois. – P., 1975. 49. Witochynska O. La reine oubliée: Anna Yaroslava – Reine de France. Récit historique. – P., Munich, 1990. 50. Zlenko A., Joukovsky A. La France et l'Ukraine. – P., 1998.

Надійшла до редколегії 14.02.11

Л. Медведська, асп.

ВПЛИВ ГЕНДЕРНОГО ЧИННИКА НА МЕХАНІЗМ ЗДОБУТТЯ ІМПЕРАТОРСЬКОГО ПРЕСТОЛУ ЄЛИЗАВЕТОЮ ПЕТРІВНОЮ В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Механізм захоплення влади Єлизаветою Петрівною розглядається через призму гендерного підходу у працях російських істориків.

The mechanism of seizing power by Elizaveta Petrovna is examined in the light of the gender approach in the work of the Russian historians.

Апофеозом "жіночого століття" в Російській імперії прийнято вважати правління провінційної ангальт-цербтської принцеси, відомої в історії під ім'ям Катерини II. То що ж тоді стало апогеєм його розквіту? Чи можемо ми відійти від традиційного отождествлення цих двох понять із катериненською епохою і назвати апогеєм "золотий вік" Єлизавети – останньої російської самодержиці, у жилах якої текла російська кров? Для вирішення цієї проблеми слід дослідити не лише образ Єлизаветинської епохи в російській історіографії, а й сам процес приходу до влади дочки Петра I. Саме тому у даній статті пропонується розглянути оцінки, дані російськими дослідниками дворцовому перевороту 25 листопада 1741 року як політичній акції, яку здійснила жінка. Акцентування на ролі особистісного фактору у цій події, а також на значенні гендерного, а не лише політичного забарвлення перевороту Єлизавети Петрівни, власне, і визначає актуальність даної теми, адже в умовах бурхливого розвитку гендерних досліджень у Росії ця проблема викликає чималий інтерес у вчених.

Після смерті імператриці Анни Іоанівни політичне життя Російської імперії можна вже було назвати більш ніж похваленим – вирішальні події, що призводили до своєрідного "жонглювання" імператорським престолом, відбувалися за вже усталеною схемою. Для простеження однієї із таких схематичних ілюстрацій звернімося до

красномовного опису М. Карамзіна: "Внаслідок двох змов злісний Бірон та добродушна правителька втратили владу і свободу. Лікар француз та кілька п'яних гренадерів звели дочку Петрову на престол найвеличнішої імперії у світі з вигуками: "Загибель іноземцям! Честь росіянам!" [15, с. 39]. Оскільки колега-попередник Карамзіна, історик князь М.М. Щербатов, обійшов увагою ці дві події, не висвітливши також обставини приходу до влади Єлизавети Петрівни, ми змушені звернутися до цієї однієї з перших історичних оцінок того перевороту, даної Карамзіном. Як бачимо, вона наскрізь просякнута своєрідною патріотичною екзальтацією, похвальною для громадянина та водночас – неприпустимою для дослідника. На жаль, в подібного роду оцінках перевороту 1741 року, а також подій, що йому безпосередньо передували, деякі російські історики, переважно дореволюційної доби, виявилися однодумцями [16, с. 280; 24, с. 570]. Втім, можна говорити про достатній рівень вивченості питання воцаріння дочки Петра I дореволюційними дослідниками [8; 10; 13; 25; 28]. Представники радянської історіографії не виявили до проблеми здобуття цесарівною Єлизаветою престолу наукового інтересу – адже для них це був лише черговий дворцовий переворот у плеяді йому подібних. Але вже російська історіографія пострадянського простору [1; 2; 7; 19; 21], як і російська наукова думка першої декади XXI ст. [23;

© Медведська Л., 2011

26; 29; 30], були збагачені серйозними дослідженнями цього аспекту політичної історії Росії. Серед оцінок подій 25 листопада 1741 року, даних вже сучасними російськими дослідниками, зустрічаються і такі, що повторюють дореволюційні, проте, без флеру показного патріотизму [5, с. 70; 23, с. 42, 80; 32, с. 82; 33]. Характерно, що майже усі сучасні дослідники підкреслюють гуманістичний характер цього перевороту, вподобляючи його іноді своєрідній "оксамитовій" двірцевій революції.

У процесі дослідження впливу тих чи інших чинників на здобуття Єлизаветою Петрівною російського престолу не можна оминати тієї історіографічної легенди, складеної про дочку Петра не в останню чергу нею ж самою. Витоки такого міфотворництва, що пов'язувало "звільнення від іноземного засилля" саме із воцарінням Єлизавети, історики на сьогоднішній день простежують ще з тієї ночі перевороту 1741 року. Як іронічно зазначив Є.В. Анісімов, якраз у той час народилася легенда про "засильє немецких временщиков", которых "из их гнезд выпужала" благородная дочь Петра" [3, с. 222]. Так в російській історіографії народилося дві репутації – "цариці іноземного терору" Анни Іонівни та визволительки матінки-Єлизавети, що дала можливість своєму багатостраждальному народу знову "вдихнути дим Вітчизни" – солодкий та приємний.

Водночас, організацію підготовчого процесу до дворцового перевороту на користь Єлизавети не одне покоління російських істориків пов'язувало із інтересами послів іноземних держав та їх активним втручанням. І якщо дослідники дореволюційної доби воліли не зупинятися детально на цьому моменті, описуючи тогочасні події, то історики пострадянського простору ґрунтовно дослідили цю сторону проблеми [2, с. 207; 7, с. 83; 9, с. 160; 23, с. 49, 58; 30, с. 93]. Дещо спірний висновок робить з цього приводу Л.М. Васильєва, стверджуючи, що Єлизавета відмовилася від фінансування організації змови іноземцями саме тому, що була жінкою: "В Єлизавети своя мораль – жіноча. Не краща, не гірша за чоловічу – інша. ... На жіночій сукні плями більш помітні, ніж на чоловічому одязі" [9, с. 163]. Характерно, що на тлі виправдовувальних ремарок більшості істориків, що пов'язували відсторонення іноземців від реалізації змови високою громадянською самосвідомістю Єлизавети-патріотки, Васильєва висловила припущення про моральні принципи Єлизавети-жінки стосовно цього аспекту. Гіпотезу Васильєвої можна було б назвати агресивно феміністичною, якби не зауваження дослідниці щодо плям, які більш помітні на жіночій сукні. Справді, ми не можемо заперечувати, що у галантному столітті стосовно прав жінок та чоловіків все ще було актуальним латинське прислів'я: "Що дозволено Юпітеру, не дозволено бики". Тож, можемо припустити, що гіпотеза Васильєвої у чомусь виправдовує себе: можливо, цесарівна просто застерігалася робити те, що у тогочасному суспільстві було дозволено тільки "Юпітеру"?

Слід визнати, що попри ледь не нав'язливе акцентування на патріотичному забарвленні причин перевороту на користь Єлизавети Петрівни, дослідники, в тому числі, й дореволюційного періоду не оминають увагою і роль особистісного фактору у цьому процесі. Характерним для сучасної історичної думки стає акцентування на вивченні ролі особистості Єлизавети Петрівни у тогочасних подіях. Адже, зауважує російський історик, деякі питання, що торкаються впливу особистих якостей цесарівни на характер перевороту та його наслідки, не досліджені повністю [7, с. 80]. Така тенденція у російській історичній науці нагадує сентенцію "Усе нове – не що інше, як добре забуте старе", оскільки важливість ролі особистості в історії була характерною особливис-

тю праць ще представників класичної історіографії. Це вони вперше, підкреслюючи добре продуману поведінку цесарівни на публіці, звернули увагу на те, яку безцінну послугу зробили Єлизаветі її особисті якості та вміння викликати симпатію. Так, сучасний історик В. Балязін наводить у своїй книзі характерний портрет цесарівни, даний дореволюційним дослідником В.А. Більбасовим: "Струнка, з густою каштановою косою та темними бровами, що віддтіняли великі блакитні очі, з чарівною посмішкою, що легко переходила у пустотливий сміх, що показував стрій білих зубів, завжди привітна із чужими, ласкава із близькими, жива, люб'язна, весела царівна Єлизавета Петрівна справляла зачаровуюче враження" [5, с. 71]. Як влучно підмітив М. Косляков, Єлизавета поводитися себе так, щоб примусити любити себе та сподіватися від неї успішного добра: вона не ховалася в глибину царських палат як Анна Леопольдівна, а часто каталася вулицями міста в санях і верхи, й усюди зустрічала знаки палкої невдаваної любові до себе [18, с. 222]. Згідно із своєрідною історичною "мініатюрою" сучасної дослідниці, дочка Петра їздила у розписних російських санях, одягала, як бояришня, соболіну шапочку, перекинувши через плече пишну русу косу [31, с. 94]. І чим більш зневажливо та звисока поглядала на демократичну цесарівну придворна знать, тим міцнішою ставала народна популярність цієї завжди люб'язної княжни – такої красивої і такої простої.

Мабуть, дехто помітив би у такій технології здобуття популярності у цих своєрідних виборців XVIII ст. вимушеність та розрахунок – на кшталт показових обіймань сучасних політичних діячів із народом. Проте, майже усі історики відзначають щирі схильності Єлизавети Петрівни до товариства простого народу – схильність, що проявилася у неї ще замолоду: будучи в Олександрівській слободі вона запросто водила хороводи із служницями та розважалася народними забавами. Подібно до свого батька, Єлизавета не лише була "на короткій нозі" із простими гвардійцями, але й підтримувала тісні зв'язки з їх сім'ями. Ніколи не відмовляючись стати хресною матір'ю для їх дітей, цесарівна щоразу обдаровувала своїх похресників, хоча її матеріальне становище було нелегким. Гвардійці бачили це і ще більше любили свою куму. Як видно із донесень маркіза де ла Шетарді, гвардійці у якості кумів мали вільний доступ до цесарівни та "водили з нею хліб-сіль" [12, с. 234]. А хресне родичання, за російськими православними традиціями – кумівство на "ти", вважалося дуже близьким, бо йшло від Бога [2, с. 205]. Є.В. Анісімов вбачає у цьому одну із основних причин успіху перевороту Єлизавети Петрівни. Думку Анісімова з приводу важливої ролі хресного родичання Єлизавети із гвардійцями у ідеологічній підготовці перевороту можна назвати якщо не провідною, то помітною у сучасній російській історичній історіографії.

Варто відзначити оцінку, дану цесарівні істориком С. Соловйовим, який на сторінках своєї праці зумів напрочуд точно передати жіночий образ, який забезпечив Єлизаветі блискавичну перемогу у боротьбі за престол [27, с. 102]. Цей образ, народжений в уявленні кількох сотень гвардійців із історичного невдовзі став історіографічним – забутим в радянську епоху та відродженим і бережно відреставрованим російськими вченими сьогодні. Це образ так званої "гвардійської матінки" – дещо видозмінена варіація на тему "солдатської матінки", класичним представником якої до того часу вважалася Катерина І. У сучасній історіографії висувуються припущення, що з Єлизаветою, як шістнадцять років до того з Катериною І, у гвардії було пов'язане хоча й спотворене, але тверде уявлення про петровський принцип реформування й удосконалення, про рух у бік іс-

тинної стабільності, що досягається у результаті реформ, а не застою [11, с. 85]. Проте, зустрічаємо у сучасних дослідників стосовно витоків популярності Єлизавети й припущення іншого характеру: "преторіанські" настрої гвардії завжди виражалися у культі сильного та щедрого імператора або, як варіант, доброї "матінки"-імператриці [26, с. 40]. Саме такого ідеалу – ідеалу гвардійської "матінки" майже повністю досягла, на думку деяких сучасних істориків, Єлизавета Петрівна [26, с. 42]. І якщо Катерина I усіяла заохочувала та леліяла гвардію, пригостяючи власноруч вином гвардійських офіцерів, то її дочка пішла далі – зріднилася із простими солдатами, цікавилася їхнім життям, стала хресною матір'ю їх дітям і, як наслідок, – втіленням ідеалу "цариці-матінки". Процес народження та кристалізації цього образу Єлизавети Петрівни в уявленнях гвардії тривав не один рік і відбувався в умовах, коли питання про свободу, а то й життя цесарівни перманентно піднімалися на повісті денній високої політики.

Не менш важливим у процесі дослідження значущості гендерного чинника в успішному проведенні дворцового перевороту на користь дочки Петра I видається простеження гендерних очікувань стосовно носія верховної влади, що панували на той момент серед народу та у лавах гвардії. Характерним у контексті розгляду цього питання видається епізод, наведений М. Костомаровим [18, с. 224]. Історик пише, що в період короткотривалого царювання Івана Антоновича батько імператора і чоловік регентки принц Антон-Ульріх якось відзначив, що гвардійські офіцери дивляться на нього, принца, якось спідлоба, а між тим виявляють повагу та любов до Єлизавети і солдати називають її "матінкою". І це в умовах, коли з боку принца Антона, тобто, з боку Остермана, який був його сірим кардиналом, спостерігалися спроби залучити до себе гвардійців благодіяннями. Сучасний дослідник О.Б. Каменський, коментуючи політичну безпорадність Анни Леопольдівни, зазначає, що таким же нездатним до державної діяльності був і принц Антон Ульріх. Відзначаючи доброту, хорообрість, чесність та велич душі чоловіка правительки, історик підсумовує, що усе ж стежа державного діяча була не для нього [14, с. 174]. Тож нічого дивного, що гвардійці дивилися на принца скося. Звичайно, можна традиційно пояснити такі прояви незадоволення перебувалим патріотичним піднесенням та ненавистю простого російського солдата до іноземця-аристократа – але чи не була народна улюблениця Єлизавета за походженням і аристократкою, й іноземкою, нехай навіть лише наполовину? І чи багато води втекло від часу царювання Анни Іоанівни, коли немало народних сміливців потрапили до застінків Таємної канцелярії за словесування на кшталт: "Я бабського указу не слухаю!", "Чорт велів бабі кланятися", "За бабу, за свиню присягу тримай!" [4, с. 9]? Історики наводять дані про те, що в народі тоді росла впевненість, "що навіть хліб не родиться, тому що жіноча стаття царством володіє" [24, с. 564]. Вагомий внесок у висвітлення картини такого роду народних настроїв зробив Є.В. Анісімов у статті "У нас-де ныне баба царствует. Саме тут ми зустрічаємо надзвичайно красномовні ілюстрації народної "поваги" до жіночого царювання – автор "зняв вершки" із подібного роду справ Таємної канцелярії та представив нам картину сприйняття монарха жіночої статі серед простого російського населення. Так, історик наводить слова селянина Тимофія Корнєєва стосовно воцаріння Анни Іоанівни: "Яка ж це радість! Добре б десь у нас бути якому-небудь царку ... її – бабська справа" [4, с. 9].

Рівно через десять років бажання цього "критика від сохи" здійснилося як за замовленням – в обгортці і з

великим бантом. Адже загорнуте у пелюшки та банти немовля Анни Леопольдівни було проголошене Всеросійським імператором під іменем Іван VI Антонович. На погляд сучасного історика, російське суспільство, яке ще не звикло до жіночого правління, встигло змучитися від нього, тому багатьох задовольняв імператор, нехай навіть малолітній та не російський за походженням, а не імператриця, дочка Петра [7, с. 83]. І немає потреби більше слухатися "бабського указу" та тримати присягу "за бабу, за свиню". Адже, хоча регентом призначена мати імператора Анна Леопольдівна, новоспечена правителька – "принцеса зовсім дика" [16, с. 279], слабкодуха й безамбітна, та й хто врешті-решт її бачить в авангарді державного управління? Крім того, у імператора є батько – принц Антон-Ульріх. Здавалося б, гендерна "справедливість" на російському престолі восторжествувала. Тоді чому тієї темної ночі законний монарх чоловічої статі зазнав фатальної поразки від, здавалося б, не менш законного, проте, на той момент лише у статусі претендента на престол жіночої статі? Читаючи у працях російських істориків про здобуття Єлизаветою Петрівною російського престолу, сторонній спостерігач міг би назвати цесарівну "Валькірією дворцової революції" – такими точним і блискавичними видаються на сторінках історичних праць дії цього доморощеного полководця. День і годину перевороту вона обрала безпомилково, наче знала формулу, озвучену півтора століття по тому: "вчора було рано, завтра буде пізно" [9, с. 167]. В.О. Ключевський зобразив початок перевороту не менш живописно, ніж це зробив художник Е. Е. Лансере на картині "Цесарівна Єлизавета в казармах Преображенського полку": "Єлизавета у кирасі поверх сукні і з хрестом в руці замість списа, без музики, але зі своїм старим вчителем музики Шварцем, з'явилася новою Паладою у казарми Преображенського полку" [16, с. 280]. Образ прекрасної визволительки у дослідника виступає не меншим аргументом для гвардійців, ніж тінь її знаменитого батька чи невдоволення іноземцями. Зображення такої алегоричної картини, де в центрі композиції – молода приваблива жінка, незброєна, але із закликом до боротьби, видається не випадковим у Ключевського. Дослідник, не маючи уявлення про гендерний аспект проблеми, у своєму описі перевороту виділив його напрочуд точно, сам того не усвідомлюючи. Історики через століття після нього подивляться на цю картину через призму соціального та вікового складу учасників цього дійства. Більше третини учасників перевороту складали молоді солдати. Саме поєднання удалців ветеранів та необстріляних наївних юнаків, що заглядали їм у рот, і стало, на думку вже сучасного дослідника, горючим матеріалом перевороту, а іскру в нього кинула Єлизавета, особисто прибувши до гвардійців – своїх кумів [2, с. 206]. "Хто у 1741 році пам'ятав, що Єлизавета була незаконнонародженою у 1709?" – справедливо запитує Л. М. Васильєва [9, с. 157].

У російській історіографії вчинок Єлизавети Петрівни, що особисто повела за собою "три сотні розгніваних кумів" [2, с. 204], отримав від істориків належну оцінку. І хоча усі дослідники наводять розповідь про те, як Лесток напередодні перевороту показав цесарівні два малюнки, один із яких символізував воцаріння, інший – монастир або шибеницю, усе ж цьому епізоду історики не надають вирішального значення у рішенні цесарівни. Звичайно, дослідники визнають, що Єлизавета більше за будь-яку іншу тогочасну жінку боялася бути замурованою у монастирі. І хоча й без аргументів Лестока, стверджує Павленко, цесарівна розуміла, що це її останній шанс, усе ж малюнок надав їй рішучості [23, с. 68]. Єлизавета пам'ятала, що живе у галантному сто-

літті, але й на мить не забувала, у якій країні. Адже здавалося б, ще зовсім недавно її батько замурував власну дружину Євдокію в монастир, навічно позбавивши її радощів мирського життя. Багато що, на думку Васильєві, можна пояснити у поведінці цієї знатної жінки XVIII століття, що йшла ва-банк: або взяти владу до рук, або бути замурованою чи загинути [9, с. 162]. Анісимова у свою чергу цитує слова архієпископа Арсентія у день коронації Єлизавети про "мужність її, коли ця дівчиця була змушена, забувши делікатність своєї статі, "піти у малій компанії" на очевидний для життя ризик ..." [2, с. 209]. Без сумніву, "забути делікатність своєї статі" цесарівну не в останню чергу примусила уява – чи буде потрібна делікатність її статі монахині, постриженої під чужим іменем? Чоловік у тогочасному суспільстві не зіткнувся б з такою проблемою як загроза монастирських стін – і, можливо, змова так і не вийшла б за рамки передачі записок та інших романтичних пригод у дусі маркиза де ла Шетарді. Справді, примари монастиря стали, на погляд істориків, однією із причин сміливості Єлизавети – і це можна вважати ще однією гендерною особливістю передумов перевороту 1741 року.

Парадоксально, але попри приписування істориками Єлизаветі Петрівні виключно жіночих мотивів, через які вона наважилася на такий відчайдушний для принцеси крок, у російських наукових працях неодноразово знаходимо не лише елементи схвалення поведінки Єлизавети, але й неабиякого здивування її мужністю. Адже, підкреслюють дослідники [2, с. 209; 7, с. 81], легковажність цесарівна звикла вести безтурботне життя, тож аби зважитися на переворот їй треба було мобілізувати усю свою силу волі та характеру – у перевороті, незважаючи на його блискавичність та безкровність, були доволі гострі та небезпечні моменти. Історики зображають Єлизавету Петрівну на чолі гвардії то Паладою, то Венерою, але жодному досліднику й досі не спало на думку порівняти цесарівну з Діаною – адже тієї ночі йшло полювання на імператорську корону. Можливо, тому, що надто стійким був в історіографії образ Єлизавети не як полювальниці, а як жертви? І чи не тому, що тієї ночі цесарівна б не вийшла на слизький шлях полювальниці за короною, якби не полювали на неї саму?

Тож, підсумовуючи, слід виділити наступне:

- простеживши перебіг російської історичної думки стосовно оцінки перевороту Єлизавети Петрівни, можемо зробити висновок про циклічність маршруту цієї думки: від екзальтовано-патріотичних панегіриків дореволюційних істориків через підкреслене ігнорування радянських вчених до позитивних, іноді іронічних, але й не без відтінку схвалення оцінок "єлизаветинського прориву", даних дослідниками сьогодення;
- сучасні російські вчені, на відміну від більшості дореволюційних істориків, не схильні перебільшувати значення патріотичного фактору у перевороті 1741 року – умовне гасло "Росія для росіян" не могло, на їх думку, стати єдиною рушійною силою цього перевороту, адже витоки зародження змови на користь цесарівни Єлизавети беруть свій початок не лише у поширенні націоналістичних настроїв серед народу;
- графік популярності постаті Єлизавети Петрівни в російській й історіографії нагадує синусоїду – дочці Петра діставалися то піднесені, то зневажливі оцінки як від дореволюційних, так і від сучасних дослідників: приписувані Єлизаветі політичний прагматизм, уміння маніпулювати настроями натовпу, нерозбірливість у засобах для досягнення мети дозволяють провести паралелі історіографічного образу Єлизавети Петрівни із образом Макіавеллі, щоправда – двірцевого масштабу;

- вплив гендерного чинника на передумови, організацію та здійснення перевороту 1741 року в російській історіографії виявляється як акцентування дослідниками на постаті Єлизавети Петрівни як ідеалу "гвардійської матінки", її спритному лавіруванні між різними політичними силами, вмілому використанні особистої популярності для зміцнення своїх позицій, а також у підкресленні контрасту між Анною Леопольдівною та Єлизаветою Петрівною та у відсутності авторитетного суперника чоловічої статі;

- на тлі зображення суто жіночих мотивів, що підштовхнули Єлизавету до здійснення перевороту (загроза монастиря, заслання), на яких акцентували ще дореволюційні історики, сучасні дослідники проводять паралель "жіночі мотиви – чоловіча поведінка", віддаючи належне мужності та самовладанню цесарівни у рішучий момент;

Тієї листопадової ночі, як писали цілі покоління істориків, настав "золотий вік Єлизавети". Найбільш законна із всіх спадкоємців Петра I, але піднята на престол бунтівними гвардійськими штиками, вона наслідувала енергію свого великого батька, зводила палаци за двадцять чотири години [16, с. 360]. У наш час Єлизавета Петрівна отримала б непогані шанси на характеристику "self-made woman". Може, й справді ця жінка "зробила себе сама"? Рано залишившись сиротою, сама сформувала своє оточення. Сама обирала коханих. Сама випестила й відшліфувала образ "цесарівни-матінки". Сама очолила збройне повстання. Навіть імператорську корону на урочистій церемонії одягла на себе сама. А в історіографії усе ще живе образ слабкої жінки на міцних плечах грендерів.

1. Анисимов Е.В. В борьбе за власть. Страницы политической истории XVIII века. – М., 1988.
2. Анисимов Е.В. Женщины на российском престоле. – СПб., 1997.
3. Анисимов Е. В. История России от Юрия до Путина. Люди. События. Даты. – СПб.: "Питер", 2006.
4. Анисимов Е. В. "У нас-де ныне баба царствует ...". Женщины у власти в 18 веке как проблема. // Родина, 2009. № 2.
5. Балаян В. Тайны дома Романовых. – М., 2007.
6. Безвременье и временщики: воспоминания об эпохе дворцовых переворотах. / Сост., вступ. ст. Анисимова Е. В. – Ленинград, 1991.
7. Бейгул А.А. Елизавета Петровна и дворцовый переворот 24-25 ноября 1741 года. // Вестник Омского университета, 1999, Вып. 2. – с. 80-85.
8. Богословский М.М. Императрица Елизавета Петровна // Три века. СПб., 1913.
9. Васильева Л. Н. Жены русской короны. – М., 1999.
10. Вейдемейер А.И. Царствование Елизаветы Петровны. СПб., 1834.
11. Власов В.И. Влияние: понятие и процесс. – Ростов-на-Дону, 2000.
12. Дворцовые перевороты в России 1725-1825 гг. – Ростов-на-Дону: "Феникс", 1998.
13. Ешевский С.В. Очерк царствования Елизаветы Петровны. – М., 1870.
14. Каменский А.Б. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. – М., 1999.
15. Карамзин Н.М. Записка о древней и новой России. М., 1991.
16. Ключевский В.О. Курс русской истории. – М., 1937.
17. Ч. 4. 17. Коняев Н.М. Подлинная история дома Романовых. – М.: Вече, 2007.
18. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М., 1992. Кн. 3., Вып. 7.
19. Курукин И.В. Дворцовый переворот 1741 года: причины, "технология", уроки // Отечественная история. 1997. 5. С. 3-23.
20. Михневич В.О. Женское правление и его противники // Исторический вестник. 1882.
21. Наумов В.П. Елизавета Петровна. // Вопросы истории, 1993. №5.
22. Павленко Н.И. Анна Иоанновна. Немцы при дворе. – М., 2002.
23. Павленко Н.И. Елизавета Петровна. В кругу муз и фаворитов. – М., 2005.
24. Платонов С. Ф. Лекции по русской истории. – М.: "Летопись-М", 2000.
25. Семевский М.И. Первый год царствования Елизаветы Петровны, 1741-1742. // Русское слово. – СПб., 1859.
26. Смирнов Ю. Воины, царедворцы, "преторианцы" ... Русские гвардейцы в петровское время и "эпоху дворцовых переворотов". // Родина, 2009. № 2.
27. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – М., 1963. – Т.21.
28. Фирсов Н.Н. Вступление на престол императрицы Елизаветы Петровны. Казань, 1888.
29. Черкас П. Опасные связи. Маркиз де ла Шетарди и дворцовая "революция" 1741 года. // Родина, 2009. – № 2.
30. Черников С. Генералы Елизаветы Петровны. Не пора ли развеять миф о патриотическом перевороте? // Родина, 2009. № 2.
31. Чижова И.Б. Десять императриц. – М.: Эксмо; СПб.:Мидгард, 2006.
32. Шумигорский Е. Императрица Елизавета Петровна. // Русские императоры, немецкие принцессы. Династические связи, человеческие судьбы. – М.: Изд. Эксмо, 2005.
33. Эйдеман Н. Я. Твой восемнадцатый век // <http://vivovoco.rsl.ru/VV/PAPERS/NYE/CENTURY/CHAPT03.HTM#1>

ФОРМУВАННЯ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ ПОГЛЯДІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-х – НА ПОЧАТКУ 1990-х РОКІВ: ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті проаналізовано наукові дослідження, автори яких вивчали різні аспекти формування інтернаціональних поглядів в Україні у другій половині 1960-х – на початку 1990-х років.

In the given article is analysed main aspects of scientific research about forming international opinion of Ukrainian peoples during 1960 – first 1990's.

Розуміння об'єктивної зумовленості процесу глобалізації економіки і створення тісних міжреспубліканських економічних зв'язків робило важливим дослідження національної політики в СРСР з огляду на економічну необхідність спільної роботи представників різних національних та етнічних груп. Найбільше у наукових дослідженнях приділялося уваги такому аспекту національної політики радянської країни, як втілення у життя міфічної теорії злиття всіх націй. Цей процес відбувався в умовах масштабної русифікації та переслідування будь-яких виявів національної свідомості, які поспішно таврувалися як "буржуазний націоналізм". "Інтернаціоналізація" суспільства здійснювалася завдяки масовій ідеологічній роботі, завчасно розрахованим кадровим переміщенням, тиску органів влади та діяльності правоохоронних структур.

Загальною ідеєю інтернаціонального виховання в радянській країні була теза про можливість вирішення міжнаціональних протиріч у ході спільної плідної роботи представників різних націй та народностей СРСР. Розуміння того факту, що працівники трудяться для забезпечення своїх власних інтересів та потреб поруч із видимими ознаками поступового покращення рівня життя були протягом тривалого часу основою для уникнення масштабних міжнаціональних конфліктів. Вважалося, що спільна праця для задоволення загального блага поєднана із активною пропагандою соціалістичного способу життя і перспективою побудови комунізму мала стерти міжнаціональні протиріччя на теренах СРСР. Однак поруч із позитивними моментами виховання інтернаціональних почуттів у процесі спільної праці негативним її аспектом була можливість прямого порівняння рівня життя різних регіонів СРСР. Перекося у розподілі матеріальних благ у межах СРСР призводили до загострення протиріч у суспільстві, а спільна праця працівників різних національностей давала можливості її учасникам реально оцінювати рівень матеріального забезпечення у різних республіках. Розуміння різниці у рівні життя представників різних національностей, яка свідомо підтримувалася правлячими колами Радянського Союзу ставило під сумнів ідеал спільної праці як найбільш дієвого засобу виховання інтернаціональних почуттів.

У рамках національної політики широко застосовувалися елементи російського шовінізму із приниженням ролі та значення представників неросійських націй на теренах СРСР із обов'язковим визнанням виключних прав "старшого брата". Нав'язування історичної концепції історії України, відповідно до якої українці прагнули до "возз'єднання з великим російським народом" потребувало формування у політичній свідомості громадян відповідних стереотипів. Тому загалом висвітлення у радянській історіографії процесу інтернаціонального виховання мешканців СРСР здійснювалося із багатьма перегибами та недомовками, які знижували наукову цінність наукових праць. Однак ідея інтернаціонального виховання у процесі спільної праці і методи її забезпечення залишаються актуальними і у сучасний момент з огляду на

посилення міжнаціональних протиріч як засобу опору процесу глобалізації світових економічних зв'язків.

Свого часу аналізували праці вчених про інтернаціональне виховання трудящих А.В.Санцевич [34] та Я.С.Калакура [17, 19], однак їхні висновки на сучасний момент суттєво застаріли. Виключення становить сучасна робота Я.С.Калакури [19], де автор говорить про негативні моменти, пов'язані із проведенням масштабного інтернаціонального шовіністичного виховання мешканців СРСР із аналізом глорифікації російського чинника у історії СРСР.

Аналіз стану дослідження партійного керівництва патріотичним та інтернаціональним вихованням молоді на революційних, бойових та трудових традиціях містився у роботі А.І.Підсадної та П.Г.Радько, які виділили найбільш важливі на їх погляд праці, присвячені даній тематиці, визначили коло питань, які потребували подальшого вивчення. Однак аналіз наукових досліджень у роботі здійснений поверхово, без виділення особливостей написання і спрямування праць окремих авторів. У той же час автори справедливо відзначили відсутність спеціалізованих соціологічних досліджень патріотичного і інтернаціонального виховання та обмеженість розкриття питання про роль комплексного підходу до системи патріотичного та інтернаціонального виховання, його зв'язку з ідейно-політичним, моральним, трудовим, атеїстичним та фізичним вихованням [33, 109-114]. Загалом в сучасній українській історіографії відсутній окремий аналіз стану дослідження процесів інтернаціонального виховання в СРСР.

Висвітлення процесу інтернаціоналізації суспільного життя у радянській історіографії здійснювалося через показ провідної ролі робітничого класу. Виділення загону робітничого класу у якості провідника інтернаціональних ідей також мало у своїй суті кілька хиб, що не ставали на заваді формуванню інтернаціональних почуттів. Трудова міграція робітників, у багатьох випадках примусова, ставила під сумнів перспективи їх подальшого збільшення матеріального добробуту у майбутньому. Крім того, існуючі міжнаціональні протиріччя сприяли, принаймні на перших етапах після зміни місця проживання, формуванню негативних почуттів у місцевого населення до переселенців, які автоматично забезпечувалися роботою та житлом. Г.С.Дем'янов зробив спробу довести провідну роль робітників у інтернаціоналізації суспільного життя, аналізуючи їх участь у спільних економічних проектах союзних республік та країн соціалістичної співдружності і вказуючи на організацію соціалістичного змагання у ході їх здійснення [12, 14-21]. Тут варто виділити роботу П.З.Абдула, який досліджував міграцію як фактор забезпечення інтернаціонального складу населення, вказуючи на важливість забезпечення державою трудової міграції з метою формування і зміцнення аграрного робітничого класу та посилення міжнаціональних зв'язків [1, 124-127].

У роботах М.І.Ожицької, Я.І.Серкіза, В.О. Кондратюка, В.П.Бадака розглядалися проблеми, пов'язані із формуванням інтернаціональної свідомості населення

західноукраїнських областей. Великого значення у цій справі автори надавали показу інтернаціональної взаємодопомоги радянських республік у роки війни з Німеччиною та негативної ролі опору УПА встановленню радянської влади у краї [29, 97-105; 23, 105-114].

Поступово у другій половині 1960-х – 1970-х роках у радянській історіографії з'явилося твердження про "велику інтернаціональну місію" Радянського Союзу, яка полягала у об'єднанні трудящих всіх країн на боротьбу проти світового імперіалізму із нівелюванням національних відмінностей. Основою приходу більшовиків до влади було оголошено інтернаціональне єднання трудящих різних національностей під гаслом непримиримої боротьби проти буржуазної ідеології [2, 130; 45, 27; 15; 26; 37, 70-77]. Фактично у радянській історіографії 1970-х – 1980-х років результатом успішності інтернаціонального виховання стали оголошувати позитивне ставлення до країн соціалістичного табору і ворожість до капіталістичного світу [44; 7, 35; 10, 46; 25, 76; 8, 88-89]. Представники радянської історіографії вказували на необхідність поруч із економічною допомогою країнам третього світу активно здійснювати на їх території ідеологічну роботу, спрямовану на інтернаціональне виховання їх мешканців, що означало на практиці визнання за СРСР права на світову гегемонію та формування у політичній свідомості людей стійких негативних уявлень про "імперіалістичних агресорів", існування яких вимагало від СРСР додаткових витрат на потреби військової промисловості [31, 28; 36, 31; 22, 169-170; 24, 47-54].

Після початку перебудови висвітлення у радянській історіографії інтернаціонального виховання громадян країни отримало певною мірою інше забарвлення. Власне саме виховання перестали розглядати як один із елементів формування у політичній свідомості населення стереотипу ворога у образі західних капіталістів. Представники радянської історіографії наголошували на важливості використання війни з Німеччиною у якості прикладу спільної боротьби представників різних національностей [9, 59-63; 3, 72-80; 30, 98-106; 32, 81-86; 40, 107-112], визначали найбільш ефективні засоби інтернаціонального виховання у процесі спільної праці [4, 49-55; 14, 76-82; 21; 27, 3-10; 28, 113-118; 39, 87-97; 55-59], узагальнювали досвід партійних організацій різних рівнів по проведенню ідеологічної роботи відповідного спрямування [13, 63-68]. Загалом на прикладах спільної праці представників різних національностей СРСР вчені прагнули довести успішність національної політики радянської країни. У той же час підкреслювалося переважне значення російського народу у наданні різного роду допомоги іншим республікам, що підштовхувало до своєрідного "схилиння голови" перед "старшим братом" у формуванні політичної свідомості населення.

У працях сучасних вчених багато критичних зауважень адресується радянської інтернаціоналізмові, який по-суті був спрямований на нівелювання національних ознак у межах радянської країни. Пострадянська історіографія фактично ототожнює ідеологічну роботу партії по інтернаціональному вихованню трудящих із русифікацією, що проводилася з метою забезпечення уніфікації суспільно-політичного розвитку республік СРСР, відзначаючи велику роль у забезпеченні цього процесу працівників освіти, науки та культури. У той же час пострадянські вчені відзначають позитивні моменти інтернаціонального виховання, до яких відносяться виховання взаємоповаги між націями, трудового братерства та почуття взаємодопомоги. У колективній праці "Історія України" (1992) відзначалося, що повоєнна політика радянського керівництва тісно пов'язувалася із забезпеченням "злиття націй" [16, 457]. У дослідженнях

Ю.Шапавала в цілому проаналізовано інтернаціональне виховання, спрямоване на створення "радянської культури" із показом його згубного впливу на спрямування творчих пошуків української інтелігенції [42, 43]. В.Баран переконливо довів, що, незалежно від спрямування політики радянського уряду відповідно до рішень партійних лідерів, по відношенню до України всі вони стояли на позиції русифікації, як засобу збереження власної влади на території республіки [5, 113-114]. Аналіз інтернаціонального виховання з точки зору його ефективності як засобу русифікації в роки правління Л.Брежнєва подано у роботі В.Барана та В.Даниленка, які вказували, що затверджена на XXII з'їзді КПРС третя програма партії передбачала зближення націй, посилення їх соціальної однорідності і формування загальної для всіх націй інтернаціональної культури. Вчені зробили вірний висновок, що фактично єдино інтернаціональною, авангардистською у радянській історіографії визнавалася лише російська культура [6, 132-133]. Інтернаціональну русифікаторську роботу як одну із причин зростання напруженості в українському суспільстві розглядали Ю.Данилюк та О.Бажан, які піддали критиці тезу про розв'язання національного питання в СРСР, вказуючи, що наукові обґрунтування єдиної спільності "радянського народу" здійснювались на тлі розгулу російського великодержавного шовінізму, насильницької русифікації національних республік, штучного звуження сфер вжитку національних мов, ігнорування багатовікових традицій народів, які входили до складу СРСР [11, 16-42]. Роботу партійних органів по вихованню трудящих в дусі інтернаціоналізму та дружби народів у якості процесу денаціоналізації трактували В.А. Гриневич, В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.Є. Лисенко, які через розкриття перипетій політичної боротьби та поширення діяльності радянської репресивної системи показали механізм русифікації українства [38, 495-523].

Національна політика у період правління Л. Брежнєва певною мірою розглянута у роботі С.Семанова, який висвітлював її через опис життєвого шляху радянського лідера. Автор зупинився на ставленні Л.Брежнєва до проблем інтернаціонального виховання в цілому та до вирішення національних проблем на території радянських республік. У роботі детально описано значення виваженої кадрової політики з огляду на національні особливості окремих регіонів СРСР, коли на посаду Першого секретаря Компартії у республіках ставили представника "корінної" національності. Окремо автор зупинився на висвітленні обставин надання "інтернаціональної допомоги" Афганістану та реакції на цю подію вищого радянського керівництва та частини рядових виконавців "інтернаціональної місії" [35, 96]. Аналіз Конституції СРСР 1977 р. з точки зору його впливу на інтернаціоналізацію суспільства здійснив С.Кара-Мурза, який розглядав її у якості засобу одержавлення націй. Вчений висунув твердження, що результатом інтернаціонального виховання стало реальне формування "радянського народу", як продукту тривалого розвитку єдиної держави. Науковець зробив висновок, що єдине господарство, єдина школа та єдина армія зв'язали громадян СРСР у набагато більш згуртований народ, ніж національні відмінності [20, 120]. У дослідженні Г.Т.Чупіна негативно оцінюється формування інтернаціональних поглядів у радянському суспільстві з огляду на те, що завдяки їм, на думку автора, російський народ занадто дешево передавав союзним республікам, і в першу чергу Україні, сировинні ресурси та енергоносії. Дослідник наголошував, що політика правлячої в СРСР партії по відношенню до України не мала ознак колоніальної імперської. Він поспішно прагнув спростувати

твердження про заборону використання української мови. Кваліфікуючи теорію злиття всіх націй і народностей з єдиною мовою навчання як антинаукову, науковець справедливо вказував, що саме українці допомагали втілювати її в життя на території власної національної республіки [41, 702-703].

Російські вчені в основному схвально сприймають інтернаціоналізацію життя в радянській країні та принципи радянського інтернаціонального примирення націй, а українські вчені наголошують на невирішеності національного питання в Радянському Союзі та на наявності національної інтелігенції, робітників та селян, що були опозиційно налаштовані проти керівництва країни та принципів об'єднання радянської держави. Загалом подальшого вивчення потребує ідея інтернаціонального виховання в процесі спільної праці із можливістю примирення націй та вирішення суперечок між ними в умовах посилення сучасних міжнаціональних конфліктів. У той же час варто звернути увагу на визначення причин різкого загострення міжнаціональних суперечок у критичні періоди розвитку багатонаціональних держав, утворених за імперськими принципами. Причому це питання виглядає досить актуальним в умовах зіткнення на міжнаціональній політичній та економічній основі представників різних цивілізацій, які будуть свою поведінку та обґрунтовують національні інтереси в умовах реалізації кількох глобальних проєктів, в першу чергу американського, західноєвропейського та китайського.

1. Абдул П.З. Миграція як фактор інтернаціоналізації складу сільського населення // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. 2. Аніров П.М., Сульженко В.К. Під інтернаціональним прапором Комуністичної партії у братній сім'ї народів СРСР // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 17. – К., 1967. 3. Артемова В.Я. Воспитание молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях партии и народа (Из опыта учебных заведений Ленинского района г.Киева) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 140. – К., 1986. 4. Артыш И.Я., Валентиенко В.П., Цехмистро Н.Я. Деятельность Компартии Украины по патриотическому воспитанию молодежи (1971-1981 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 140. – К., 1986. 5. Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992. 6. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) // Україна кризь віки. – Т. 13. – К., 1999. 7. Білик Б.І. Комуністична партія – організатор всенародної допомоги українському народові у відбудові й дальшому розвитку сільського господарства республіки (1945-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 62. – К., 1973. 8. Виднянский С.В., Жеребченко И.П. Деятельность парторганизаций Донбасса по развитию производственных связей с трудовыми коллективами социалистических стран (1962-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 118. – К., 1982. 9. Гончаренко Н.И., Палферов В.В. Из опыта парторганизаций вузов Украины по патриотическому и интернациональному воспитанию студентов на героических традициях советского народа // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 140. – К., 1986. 10. Горелик А.Я., Прокопенко Л.Л. Деятельность партийных организаций Украины по развитию интернациональных связей рабочего класса республики (1959-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 93. – К., 1978. 11. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні. – К., 2000. 12. Демьянов Г.С. Повышение ведущей роли рабочего класса в интернационализации общественной жизни в условиях развитого социализма // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 74. – К., 1975. 13. Дубовиков И.К., Липовской А.Ф., Антипенко Г.Г. О работе вузовских комсомольских организаций по воспитанию студенческой молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях в процессе общественно полезного труда // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 140. – К., 1986. 14. Евселевский Л.И., Загоруй И.С. Деятельность партийных организаций Украины по повышению роли трудовых коллективов в интернациональном воспитании молодежи // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 141. – К., 1986. 15. Ігнатенко А.П. Соці-

алістична культура на службі трудящих. – Львів, 1976. 16. Історія України: Курс лекцій: у 2 кн. – Кн. 2: XX століття / Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко М.В. та ін. – К., 1992. 17. Калакура Я.С. Историко-партийная наука и актуальные вопросы современности. – К., 1974. 18. Калакура Я.С. Комуністична партія України в боротьбі за розв'язання завдань будівництва комунізму: Історіографічний нарис. – К., 1976. 19. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. 20. Кара-Мурза С. Советская цивилизация от великой победы до наших дней. – М., 2002. 21. Коба Н.Г., Санжаровский В.Н. О деятельности партийных организаций Украины по патриотическому и интернациональному воспитанию сельской молодежи на основе революционных, боевых и трудовых традиций партии и народа (1976-1981 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 140. – К., 1986. 22. Ковалев И.Я. Программа КПСС, XXIII съезд партии о защите социалистического Отечества // Науч. работы по истории КПСС. – Вип. 27. – К., 1968. 23. Кондратюк В.О., Бадак В.П. З досвіду роботи партійних організацій західних областей України по патріотичному вихованню молоді на героїчних традиціях і пам'ятках радянського народу (1966-1971 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 84. – К., 1976. 24. Литвиненко В.Ф., Банько И.Н. О работе парторганизаций Украины по воспитанию у молодежи классовой непримиримости к буржуазно-националистической идеологии (1959 – 1976 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 107. – К., 1980. 25. Маковская А.М., Якименко Л.А. О деятельности партийных организаций Донбасса по развитию производственно-технического сотрудничества со странами социалистического содружества // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 118. – К., 1982. 26. Михайлов В.А. Воспитание чувства интернационализма: Деятельность Коммунистической партии Украины по интернациональному воспитанию трудящихся в период развитого социалистического общества. – Львов, 1975. 27. Михайловский И.М., Дещинский Л.Е. Основны направления деятельности КПРС по патриотическому та интернациональному воспитанию радянського народу на сучасному етапі // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 84. – К., 1976. 28. Нагайцев О.Ю. З досвіду роботи партійних організацій України по вихованню працівників промисловості в дусі дружби народів СРСР // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. 29. Ожицька М.І., Серкіз Я.І. Роль народних музеїв у патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих (На матеріалах Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Ровенської і Тернопільської областей) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 84. – К., 1976. 30. Остафійчук В.Ф., Цілуйко В.П. Діяльність сільських партійних організацій по посиленню інтернаціонального виховання трудящих на основі рішень XXIV з'їзду КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. 31. Письменный Г.Г. Деятельность партийных организаций Украины по укреплению единства народа и армии на современном этапе (1956-1966 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 27. – К., 1968. 32. Плиско Л.Н., Овсянников А.А. Роль печати, радио, телевидения в воспитании молодежи на героических традициях партии и народа (1971-1975 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 140. – К., 1986. 33. Подсадная А.И., Радько П.Г. Историография партийного руководства патриотическим и интернациональным воспитанием молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 140. – К., 1986. 34. Санцевич А.В. Українська радянська історіографія (1945-1982 рр.). – К.: Вища шк, 1984. 35. Семанов С. Брежнев – правитель "Золотого века". – М., 2002. 36. Селецкий В.И. Интернациональный характер Советских Вооруженных Сил // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 27. – К., 1968. 37. Сульженко В.К. Діяльність партійних організацій по вихованню у студентів загальнонаціональної гордості радянської людини // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 84. – К., 1976. 38. Україна і Росія в історичній ретроспективі. – В 3 т. – Т. 2: Радянський проєкт для України / В.А.Гриневич, В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.Є.Лисенко. – К., 2004. 39. Хайнас В.В., Філь І.П. Пропаганда дружби народів засобами радіомовлення серед студентської молоді на сучасному етапі // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 84. – К., 1976. 40. Черненко Л.А. З досвіду роботи партійних організацій України по вихованню учнів професійно-технічних училищ на революційних, бойових і трудових традиціях Комуністичної партії і радянського народу // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. 41. Чупин Г.Т. Предистория и история Киевской Руси, Украины и Крыма. – Х.: Литера Нова, 2010. 42. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. 43. Шаповал Ю. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. 44. Шепета М.Т. Інтернаціональні зв'язки робітничого класу України (1951-1958 рр.). – Чернівці, 1972. 45. Юрчук В.І. Проти буржуазної фальсифікації історії Комуністичної партії України // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 35. – К., 1969.

Надійшла до редколегії 16.02.11

ОСОБЛИВОСТІ ДОРАДЯНСЬКОГО, РАДЯНСЬКОГО І ПОСТРАДЯНСЬКОГО ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ПЕРІОДІВ У ДОСЛІДЖЕННІ РОЛІ ЖІНОК В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Подано характеристику головних особливостей трьох історіографічних періодів у висвітленні ролі і місця жіноцтва у творенні історії України, особливий акцент зроблено на проблемах і перспективах сучасності.

The article characterizes the main specifics of three historiographical periods in discovering the role and place of women in the making of the history of Ukraine, with special emphasis on the problems and prospects of the present day.

Серед головних тенденцій розвитку вітчизняної історичної науки на сучасному етапі все помітнішим стає посилення позицій соціальної історії, до кола інтересів якої входять найрізноманітніші проблеми, зокрема, роль жіноцтва у творенні всіх сфер життєдіяльності народу. Від середини XIX ст. і донині накопичено величезний масив праць, у якому з тією чи іншою мірою глибини і всебічності висвітлено дану проблематику, що потребує комплексного історіографічного узагальнення. Аналіз виявляє: боротьбу традиціоналізму і модернізму, або прагнення зберегти існуюче і здійснити модернізаційний прорив; потужний вплив політики на всі сфери людського буття, у різновидах якої і відбивалися відмінні підходи до проблем модернізації; зростання прагнення до незалежності і до демократії як прояв потягу до оновлення. Всі ці тенденції сплелися і виявилися в історичних трансформаціях Російської держави і тих земель, які входили до її складу. Квінтесенція цієї взаємодії – зародження, встановлення і крах тоталітарного ладу, чий сутнісний характер визначили відмінності трьох періодів у розвитку історіографічного процесу другої половини XIX – початку XXI ст.: дорадянського, радянського і пострадянського.

Отже, перший період. Він має дещо умовну нижню межу. Якщо розглядати український варіант історичної фемінології, то її початок припадає на середину XIX ст. З іншого боку, в загальній періодизації української історіографії виділяється час останньої чверті XIX – початку XX ст. Має значення те, що тенденції, започатковані у минулому столітті, продовжували діяти на початку наступного, поки тому не покпала край репресивна ідеологія. Це був час зростання національної самосвідомості, насамперед серед інтелектуальної еліти нації, що формувалася за умов бездержавності і дискримінаційної національної політики російського, австро-угорського, польського урядів. Вітчизняні вчені відчували потребу відокремити українську історію від російської та польської і реалізували своє прагнення у наукових студіях. Почалася розробка загальної історії України, а певне висвітлення "жіночого питання" одержало в працях В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, М. Ганкевича, В. Гнатюка, М. Грушевського, М. Драгоманова, М. Зубрицького, В. Іконнікова, Н. Кобринської, І. Кокорудза, М. Костомарова, П. Куліша, О. Левицького, В. Охримовича, М. Павлика, М. Сумцова, Т. Тарнавського, І. Франка, П. Чубинського та інших. Слід відзначити, що в наш час їхня наукова спадщина стала предметом спеціальних історіографічних розвідок, серед яких варто виділити праці О. Маланчук-Рибак [7; 9] та Л. Буряк [4].

Науковцями першого періоду приділялася велика увага вивченню документальних архівних джерел а також збиранню і накопиченню етнографічного матеріалу. Власне, межа між історією та етнографією була дуже умовна: чимало істориків брали участь в етнографічних експедиціях або уважно вивчали їхні здобутки. На цій основі з'являлися деякі узагальнюючі розвідки, здебільшого присвячені сімейним відносинам, а отже, і визначенню статусу жінки у родині і громаді. Той матеріал був взятий за основу дослідниками більш пізніх

часів. Часто висновки "класиків", наприклад, Ореста Левицького, приймалися без будь-яких сумнівів і запитань. І досі трапляються ситуації, коли автори перебувають в полоні стереотипних уявлень стосовно традиційної української родини, ролі і місця і ній жінки. Вони наголошують на "особливому демократизмі" та "егалітарності" у взаєминах чоловіка та дружини, посилаючись на свідчення істориків минулих часів. З поля зору випадає та обставина, що раніше свої висновки науковці робили на матеріалах, зібраних шляхом опитування здебільшого чоловіків. Коли ж зверталися до жінок, їм вдавалося почути відверті відповіді, так картина змінювалася докорінно [5]. А молоді науковці, які вже не застали живих свідків старих часів і втратили можливість особисто спілкуватися з такими респондентами, часом посилаються на публікації попередників, введених в оману чоловічою "відвертістю". Саме в цей період відбулося дивне поєднання в українській історіографії позитивізму з його прагматизмом, прагненням зібрати якомога більше фактів і на них спиратися, і романтизму, який вилився в ідеалізацію української жінки та її становища у суспільстві, пізніше трансформовану у міфологеми новітніх часів.

Якщо спробувати скласти провідну тематику досліджень першого періоду, виразно видно домінування розвідок етнографічного плану, насамперед селянського ладу життя, в яких на першому місці – традиції та обряди родинного циклу, окремі сторони повсякдення; проте і ставлення громади до жінок, які порушували статусні вимоги (покривки, дітозгубниці); спадщина старовинних вірувань, що виразно виявилася у великій увазі до відом і судів над ними; правові проблеми становища жіноцтва, особливо майнові відносини. Висновки стосовно останнього часом робилися на підставі історій життя непересічних шляхтянок (хоча насправді вони увійшли до історії саме через те, що відрізнялися від загалу, тобто "відхилялися" від загальноприйнятих стандартів жіночої поведінки). Залишилося чимало публікацій, присвячених розвитку середньої і вищої освіти жінок того часу, що в наш час стало надійною опорою дослідниць.

Разом із тим увага до жіноцтва була виявом ліберальних, а отже, модернових підходів, адже саме прагненням до оновлення лібералізм відрізняється від консерватизму. Відомо, що інновація вважається за одну із найголовніших цінностей західноєвропейської цивілізації. Таким чином, йшло прилучення української історіографії до західноєвропейських цінностей. Однак не можна сказати, що консервативні настрої були слабкими на той час. Особливо це виявилось у дискусії навколо ідей фемінізму, які відстоювали своєю творчістю Наталія Кобринська, Ольга Кобилянська, Леся Українка та інші жінки у прагненні більших можливостей до самореалізації, ніж надавали тогочасні норми і канони. Провідні громадські діячі, серед яких було чимало істориків, відстоювали ідеї демократизації і конституціоналізму через підтримку жіночої преси, жіночих організацій, вимог надати жінкам доступ до вищої освіти, в цілому, розширення їх прав і можливостей, тобто ідей емансипації жіноцтва. Їхньою епістемологічною основою стала

концепція лібералізму із засадничими ідеями стосовно рівних прав і свобод громадян незалежно від статі, розвитку демократичних інститутів тощо. Таким чином серед інших об'єктів дослідження, які привертати увагу істориків, міцно утвердився новий, а саме: жіноцтво, а предметом стали трансформації його способу життя від епохи до епохи, особливості соціальних практик, місце жінки в історичному процесі, впливи на всі сфери життєдіяльності суспільства. Увага до видатних жінок стала свідченням визнання їхньої ролі в якості суб'єкта історії, а не тільки "мовчазної більшості".

Проголошення народу "творцем історії" на словах і перетворення його в реальності на "одностайну масу трудящих", які мали згуртуватися навколо комуністичної партії і працювати заради встановлення її влади на всій земній кулі – сутність радянської епохи – другого історіографічного періоду: від двадцятих до кінця 1980-х рр. Без підтримки і участі більшої частини населення колишньої Російської імперії здійснити грандіозну більшовицьку мету було неможливо. Ще до перемоги 1917 р. у програмних документах РСДРП(б) знайшли найбільш послідовний серед усіх інших політичних партій виклад головні принципи політики у жіночому питанні, які відразу почали впроваджуватися у життя після революції. Проголошені декрети, а потім прийняті Конституції формально ввели рівність прав статей, що надало жіноцтву набагато більше можливостей, ніж це було у минулому в Росії, а також на той час практично у всіх інших країнах. Це був варіант розв'язання одного із найскладніших соціальних питань, і він не був принципово антагоністичним емансипаційним ідеям загальносвітового рівня. Не можна також заперечувати той факт, що в Радянському Союзі соціальні відносини стали більш гендерно симетричними, що відбулися динамічні і позитивні зміни у самоідентифікації жінок, а також їхньому соціально-політичному та економічному становищі. Але не можна забувати про те, що йшов процес становлення і зміцнення тоталітарної системи, в якій проголошене звільнення виявилось новим уярмленням – на всіх рівнях і в усіх сферах.

Група історіографічних джерел "радянського походження" поки що за загальним обсягом є найбільшою. Не можна погодитися з твердженням деяких сучасних істориків, які вважають, що у цей період жіночі студії в Україні не велися. Вони здійснювалися, але це були "радянські" студії. Їх масив формувався понад три чверті століття, цілеспрямовано визначаючи роль і місце жінок, в тому числі і українських, у новому соціалістичному суспільстві. У досліджуваній галузі на першому місці – твори вождів різного рівня, починаючи від К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, настанови яких розглядалися в якості методологічної основи історичної науки. Історіографічне значення мають публікації вождів "другого ешелону", серед яких багато жінок, які обстоювали нове бачення жіночої участі в творенні історії, а також відслідковували результати її діяльності під керівництвом комуністичної партії. У домінуючій концепції історії і майбутнього СРСР проблеми жіноцтва були підпорядковані боротьбі за комунізм у глобальному масштабі. Протягом усього радянського періоду методологічно визначеним був показ діяльності жіноцтва у всіх сферах виключно під керівництвом комуністичної партії.

У довоєнний час переважали агітаційно-пропагандистські матеріали, спрямовані на виховання і організацію жіночих мас. Особлива увага приділялася суспільно-політичним аспектам життя. Протягом усього періоду радянська суспільствознавча література відрізнялася особливим урочисто-фальшивим тоном викладання інформації, хоча в останні десятиліття існування

СРСР він набув певного наукоподібного характеру. Після війни рівень публікацій підвищується. Історики стали більше працювати в архівах, звертатися до статистичних матеріалів, спиратися на мемуарну літературу, аналізувати матеріали преси тощо. Дехто із сучасних істориків закликає цінувати доробок радянських часів за накопичений фактологічний матеріал. Проте постає закономірне питання: чи можна його вважати за такий, що відповідає історичним реаліям, а не подає події і факти у світлі "соціалістичного реалізму": не так, як воно було, а так, як воно повинно було бути?

Всі сучасні фахівці, які вдаються до аналізу доробку радянських істориків, наголошують його методологічну обмеженість, однак заради об'єктивності не слід заперечувати, що у марксистській методології закладено принципи матеріалістичного розуміння історії, діалектичного бачення, історизму, системності та об'єктно-суб'єктного підходу до історичної реальності. Інша справа, що вони часто перекинувалися і не реалізовувалися у дослідницькій практиці, а домінував соціополітичний детермінізм.

Улюбленою темою тих часів була участь жінок в індустріалізації, колективізації, будівництві соціалізму і комунізму, в чому виявлялися надзвичайна активність і героїзм. Великі зусилля спрямовувалися на творення " нової радянської жінки", яка мала витримати всі ті обов'язки, які були покладені на неї після надання широких, проте часто формальних прав, не усвідомлюючи примарність свого рівноправ'я в безправ'ї тоталітарної системи. Головний гендерний конструкт радянської влади по відношенню до жінок – модель "працюючої матері", яка мала забезпечувати своєю працею функціонування суспільного виробництва, а також народжувати нових працівників і солдатів.

Поряд з цим продовжувалося збирання фольклорних матеріалів, зразків народного мистецтва, в якому перше місце завжди посідала створена жіночими руками вишивка. Про крашанки в радянський час не воліли згадувати, бо це суперечило загальній атеїстичній атмосфері. Деякого розвитку одержала фамілістика, в якій особливе місце займало з'ясування статусу жінки у сімейному житті. В цілому, праці етнографів накопичували значний емпіричний матеріал, що пізніше склав основу піднесення до рівня етнологічних узагальнень. Також значна дослідницька увага приділялася українським письменницям, насамперед Лесі Українці. Про її життя і творчість видано найбільше праць, перелік назв яких сягає кількох сотень. В тому українська інтелігенція намагалася виявити незгоду із офіційним інтернаціоналізмом, тобто нищенням національної ідентичності, а також показати світовий рівень українських талантів, що мало підтримувати національну гордість.

Прагнення до об'єктивності відчувалося у працях, що виходили в цей період за межами радянської України: спочатку в Галичині, а потім – у діаспорі. Проте обурення "совітською владою", яка нещадно експлуатувала жіноцтво, видаючи це за небачені в історії та світі переваги, тому заважало. Деякі автори не бачили позитивних зрушень в СРСР, зокрема, проголошення рівних прав жінок і чоловіків, відкритий доступ до освіти та кваліфікованої роботи, перспективи соціальної мобільності, зростання жіночої самоповаги тощо. Тільки окремі науковці, такі як Марта Богачевська-Хом'як, підходили зважено до аналізу ситуації, визнавали досягнення радянської системи, підкреслюючи її суперечливість і драматизм [1; 2].

Разом із тим цікавість до історії незалежного українського жіночого руху підтримувалася саме істориками діаспори, що знайшло висвітлення у доробку сучасних

вітчизняних дослідників [3; 8]. В діаспорі виходили монографії і збірки статей, присвячені жіночим організаціям, що діяли в нерадянській Україні, а потім були засновані за кордоном. У часописах, що видавалися для українських жінок, постійно друкувалися біографічні матеріали про достойниць, які боролися за Україну, завдяки цьому в українській історичній пам'яті збереглися їхні імена. Радянська історія їх повністю ігнорувала.

Третій період відкрився набуттям Україною незалежності і триває. Можна було б очікувати рішучу і швидку зміну методологічного монізму на концептуальний плюралізм. Частково це відбулося, але і досі спостерігається певна методологічна розгубленість, відданість звичним підходам, необізнаність із новаціями, які вже стали загальноновизнаними у західній історіографії, небажання прийняти нове. Це можна побачити в упередженому ставленні деяких істориків до жіночих студій як таких, а також незгоду із висновками, які ламають усталені уявлення про місце жіноцтва в українському суспільстві та його роль в історії.

Після початкового вакууму, який заповнювався переписуванням і переказуванням праць Ореста Субтельного і Наталії Полонської-Василенко (цей період можна умовно назвати "першою хвилиною творення нової української історії"), вітчизняні науковці рушили шляхом масштабного висвітлення історії країни. Не можна сказати, що в ньому адекватне місце було надано жіноцтву. Крім того у творенні модерної нації сильним виявився традиціоналістський напрям. Одним з його конструктів став міф про Берегиню як символ особливого призначення української жінки, поєднаний із впевненістю про її одвічну рівноправність з чоловіком, а отже самостійність, волелюбність, але й жертвність і самозречення. Жіноча постать виявилася оточеною цілою низкою інших міфів, але вже породжених сучасними реаліями. Всі вони віддзеркалювали феномен "чоловічого ренесансу на пострадянському просторі", а їх патріархатну основу показали дослідниці "другої хвилі творення нової української історії". Автори продемонстрували високий рівень наукового проникнення та аналізу, пристрасну увагу до деталей в прагненні розглядати явища всебічно, уникаючи однозначності, заново вивчили документи, виявили протиріччя буття, поглянули на речі не з чоловічої точки зору. Серед них – такі дослідниці, як В. Борисенко, О. Боряк, Л. Буряк, І. Грабовська, К. Діса, О. Луценко, О. Маланчук-Рибак, О. Кісь, Н. Старченко, О. Стяжкіна та ін. Треба підкреслити, що серед цієї групи дослідників – декілька істориків-чоловіків, таких як В. Горобець, О. Гуржій, В. Долгов, М. Красиков, В. Маслійчук та інші. Завдяки роботі науковців "другої хвилі" – і чоловіків, і жінок – відбувається зростання рівня аналітики у з'ясуванні місця жінки в українському суспільстві різних часів, а також її внеску у різні сфери життєдіяльності. Ще однією особливістю їхніх студій виступає посилення історико-антропологічних засад, на які вони спираються.

Основною тенденцією нинішнього етапу є не тільки "знищення білих плям" в історії України, а й пошуки нових концептуальних підходів і втілення їх в дослідницьку практику. Насамперед, йдеться про розуміння історичного процесу з гендерної точки зору. Дослідники намагаються "повернути жінку до історії" і "поглянути на історію очима жінки". Це найчастіше виявляється у підготовці монументальних монографій, кандидатських і докторських дисертацій, наукових статей, присвячених видатним історичним особам, а також існуванню звичайних людей, складностям їхнього повсякдення, того внеску, який вони зробили у політичне, економічне, соціальне, культурне, духовне буття українського народу.

Однак помітною тенденцією є "ідеологізація" і "політизація" на новий лад: у частині авторів українська жінка замальовується як свідомо хранителька національного духу і активна учасниця національно-визвольних змагань, незалежно від соціальної верстви, місця і часу життя. В частині публікацій присутня неоромантична ідеалізація історичного минулого із неадекватним оцінками статусу жінки в сім'ї та суспільстві. Реальну картину життя не просто скласти: часто автори обмежуються скупою констатацією його важкості, яка, за умов деталізації значною мірою зруйнувала б стереотипні уявлення. Як зазначила провідна дослідниця жіночих студій в Україні Оксана Кісь: "Жіночої історії ми не знаємо, але пізнати її часто жорстоку, болючу, неприємну правду просто необхідно. Знявши "рожеві окуляри" з погляду на минуле жіноцтва означатиме для нас увиразнення гендерних проблем сучасного українського суспільства. Їх визнання є чи не найважливішим кроком до їх розв'язання" [6].

В жіночих студіях на різних етапах вельми помітна гіпертрофованість у декількох напрямках, зокрема, якщо за радянських часів улюбленою темою була жіноча праця на комунізм, так на нинішньому етапі – освіта жінок (особливо вища) другої половини XIX – початку XX ст. Достатньо сказати, що із названої теми вже захищено понад десять кандидатських дисертацій. Кількість статей – величезна. Траплялося, що на одній науковій конференції виступи з цієї тематики йшли один за одним. Заперечувати важливість вищої жіночої освіти не можна. Але спадає на думку, що демонстрована захопленість дослідниць визначається насамперед нескладністю виконання дисертаційної роботи, оскільки існують стереотипні напрацювання попередниць, а також надруковані і ненадруковані архівні матеріали, як правило, сконцентровані в одному місці (переважна більшість праць присвячена певному регіону, місту або навіть окремому освітньому закладу).

Подібна ситуація простежується і в етнографії, де спостерігається масове захоплення весільною обрядовістю. Таке становище слід пояснювати не тільки притаманною жінкам захопленістю темою весілля, красивих ритуалів тощо. Інша причина – обмеженість джерельної бази для людей, які прагнуть займатися історією. Значна частина авторів не є столичними мешканцями, для кого відкриті потужні бібліотечні та архівні фонди. Тому вони змушені обирати теми, що спроможні виконати, наприклад, опис весільного звичаю, простежений у тому чи іншому сучасному селищі. Але ті науковці, у розпорядженні яких фонди великих міст, могли б виявити неординарний підхід у виборі теми подальших публікацій.

Українські історики разом із представниками інших гуманітарних наук могли б підготувати фундаментальні праці з, так би мовити, "наскрізних тем", а саме: жіноцтво України в політиці, економіці, соціосфері, духовній сфері (релігійній, освітній, науковій, мистецькій), причому не на окремому історичному етапі, а від стародавності до сучасності. Або більш вузьких, проте практично недосліджених тем, до яких відноситься, наприклад, девіантна поведінка жінок. По-новому можна було б підійти до тих тем, які, начебто, одержали значне у кількісному відношенні висвітлення, зокрема, жінка в революції або у соціалістичному будівництві, але були видані за радянських часів і не можуть вважатися дійсно об'єктивними.

Перспективними бачаться теми з кола соціальної історії, наприклад – історія повсякдення, що могла б базуватися на джерелах усної історії, періодичній пресі, творах мистецтва і масової культури тощо. Значні перспективи відкриває мікроісторія. Цікавими здаються студії, що межують із історичною психологією, напри-

клад, історія ментальностей. Найближчим варіантом могли б бути дослідження ментальності радянської жінки взагалі, або колгоспниці, робітниці, інтелігентки зокрема. Ще один варіант – вивчення ментальних зрушень жіноцтва, пов'язаний із трансформаціями українського суспільства останнього десятиліття минулого століття і першого десятиріччя нинішнього.

Як показує аналіз, нині у вітчизняній історичній науці, зокрема у жіночих студіях, співвідношення "новацій" і "традицій" – не на користь перших. Значна частина сучасних вітчизняних авторів не знайомі з новітніми тенденціями у світовій історичній науці, взагалі – у соціогуманістиці. Хоча дехто з науковців демонструє новації у своїх дослідженнях, що ставить їх на європейський рівень, в працях інших спостерігаються відставання і традиціоналізм. Насамперед переважають фактологічний матеріал або статистика без узагальнень і глибоких висновків. Особливо це стосується етнографічних розвідок і проблем сучасного становища жіноцтва України. В цілому, бракує широкого погляду на проблематику з урахуванням загальноісторичних тенденцій. Дуже рідко хто із авторів, подаючи свої матеріали, змальовує загальноісторичне тло, можливо, вважаючи це зайвим через обізнаність читачів. Насправді це є порушенням принципу історизму, коли явище виривається із контексту, і немає змоги скласти цілісну картину із врахуванням усіх зв'язків, причин і наслідків.

Трапляються випадки, коли про автора можна сказати, що він (вона) "випадає із сучасності", що є свідченням досить сильного традиціоналізму. Найбільш яскраво це виявляється в "практичних рекомендаціях" розв'язувати сучасні проблеми засобами, які діяли у далекому минулому. Тобто наочне нерозуміння того, що методи самоорганізації традиційного аграрного соціуму позаминулих століть не підходять до сучасних мегаполісів, а також спільнот та індивідуумів, які в них діють.

Якщо в деяких розвідках спостерігається перевантаженість подробицями, в інших – переважає бездоказова декларативність, часто надмірна натхненність. "Романтизм" входить у протиріччя із науковою об'єктивністю. Нерідко сучасні автори масовано посилаються на праці попередників, зокрема, істориків та етнографів XIX ст.,

не вдаючись до самостійної архівної роботи. Інколи в якості історичних джерел використовуються художні твори, або міфологеми літераторів, які наприкінці минулого століття вдалися до конструювання "споконвічних українських цінностей".

Треба наголосити, що жіноча тематика не є самозамкненою, самодостатньою. Між репрезентативною ролі жіноцтва в історіографії і суспільною свідомістю українства відбувається постійний взаємовплив. Роздуми над проблемами жіноцтва на всіх етапах історичного шляху України виводять вченого на нові рівні розуміння сутнісних процесів, що дійсно має величезне значення для перспектив розвитку країни. Для нашої держави найактуальнішою є модернізація, яку не можна здійснити на основі старого багажу. Проте чимало людей продовжують сповідувати породжені в далекому минулому стереотипи, зокрема, гендерні. Ці стереотипи, попри бажання бачити їх "егалітарними", навіть з преференціями для жіноцтва, насправді є патріархатними. Сенс же полягає у тому, що саме такі настанови унеможливають творення справді громадянського демократичного суспільства, яке торує свій шлях в бік постіндустріалізму. Роль науковців полягає в досягненні викликів часу і сприянні розумінню їх суспільством.

1. Богачевська М. Жінки в Радянській Україні // Україна. Наука. Культура. – 1991. – Вип. 25. – С. 67–69.
2. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України (1884–1939). – К.: Либідь, 1995. – 424 с.
3. Бойко І.С. Роль жінок української діаспори в збереженні етнічної самосвідомості українців в Австралії // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. – 1997. – Вип. 1 / 2. – С. 204–207.
4. Буряк Л. І. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи (друга половина XIX – перша третина XX ст.). – К., 2010. – 368 с.
5. Кісь О. Андроцентричний дискурс в історичних науках // Філософсько-антропологічні студії. 2001. Спецвипуск. – К., 2001. – С. 43–58.
6. Кісь О. Кого оберігає Берегиня, або Матріархат як чоловічий винахід // Західна Аналітична Група. 7.03.08. – Режим доступу: <http://www.zgroup.com/ua/article.php>
7. Маланчук-Рибак О. Українські жіночі студії: історіографія та історіософія. – Львів, 1999. – 53 с.
8. Раєвич Т. Українська діаспора 40–80-х рр. про український жіночий рух // Науковий вісник Волинського державного університету. – 1999. – № 5. – С. 46–50.
9. Рибак О. Проблема суспільного становища жінки у спадщині М.Грушевського – науковця і громадського діяча // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції (Львів, 26–28 жовтня р.). – Л., 1995. – С. 125–131.

Надійшла до редколегії 16.02.11

Н. Папенко, канд. іст. наук

ПОЛІТИКА УРЯДУ Г. БРЮНІНГА ТА ПОЗИЦІЯ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ ПРУССІЇ УПРОДОВЖ 30-х РОКІВ XX ст.

Розглянуто динаміку імперської політики уряду Г.Брюнінга часів Веймарської республіки в Німеччині та ставлення до неї коаліційного соціал-демократичного уряду Пруссії.

The author surveys the dynamics of the imperial policy of Bruening government and attitude to it by Social Democratic coalition government of Prussia during the period of Weimar Republic in Germany.

В історії Веймарської республіки канцлерство Генріха Брюнінга (1885–1970) було важливим етапом на шляху до встановлення націонал-соціалістичної диктатури в Німеччині. Саме за часи діяльності цього уряду були чітко визначені позиції усіх політичних партій країни щодо державного, економічного та національного розвитку, які згодом сприяли встановленню націонал-соціалістичної диктатури на чолі з А.Гітлером.

28 березня 1930 р. Генріх Брюнінг був проголошений канцлером Німеччини. Ним був сформований уряд, який в майбутньому досить широко використовував статтю 48 Веймарської конституції 1919 р. для прийняття надзвичайних антидемократичних законів. У своєму першому виступі в рейхстазі 1 квітня 1930 р. Г. Брюнінг наголосив на тому, що його імперський кабінет є першим кабінетом, сформованим за згодою президента

республіки Пауля фон Гінденбурга (1847–1934), і буде діяти виключно конституційними методами [18, с. 427].

На формування політичних поглядів Г. Брюнінга мали вплив події Першої світової війни (він добровольцем пішов на фронт), Листопадової революції в Німеччині (був активним борцем проти неї). Однак в очах німецького суспільства він не був контрреволюціонером та мілітаристом. Впродовж 1920–1930 рр. Г. Брюнінг займав відповідні посади в католицькому об'єднанні профспілок. В травні 1924 р. його було обрано до рейхстагу, де він займав провідні посади у фракції партії "Центру", а з 1929 р. став лідером цієї фракції. Мав ділові відносини з Ватиканом [4, с.115]. Прихильність до партії "Центру" надавала соціал-демократам можливість представляти Г. Брюнінга як республіканця, демократа, прибічника робітничого руху.

Ставши канцлером Німеччини в період світової економічної кризи, Г. Брюнінг намагався продемонструвати свої фінансові здібності, як експерта з податкових питань в інтересах фінансових кіл. Вихід із світової економічної кризи він бачив у консолідації усіх політичних, фінансових та військових структур. На його думку це сприяло створенню авторитарної, по можливості монархічної влади, що дуже імпонувало президенту країни та його оточенню. В політичних колах Німеччини канцлера вважали успішним стратегом та тактиком, який керувався девізом "мета виправдовує засоби" [8, с.140].

До складу першого його уряду ввійшли представники католицької партії "Центру", що дало сучасникам розглядати новий уряд як вотчину цієї партії. Керівництво партії бачило в діях нового уряду можливість створення "режиму сильної влади", бо загравання з демократією не влаштувало багатьох політичних лідерів, фінансові та військові структури. Західнонімецький дослідник Г. Леві визначав дії уряду як "надзвичайно відповідального не лише перед рейхстагом, а й перед усією нацією" [12, с.32]. Однак це було далеко не так.

В часи економічної кризи уряд Веймарської Німеччини намагався лавірувати між країнами Сходу та Заходу, тобто між СРСР і провідними капіталістичними державами, намагаючись завітритися підтримкою США. Тому уряд, в першу чергу, надавав велике значення розширенню та поглибленню економічних відносин з Росією. Власні запаси сировини могли задовольнити економіку Німеччини лише на 32%. Щорічно Німеччина ввозила із Росії 11-12 млн тонн хліба. Протягом 1930 р. німецькі фірми закупили 50% російського марганцю; 47,2% льону; 30% хутра та інших товарів. Такі фірми як "АЕГ", "Сіменс" закуповували в СРСР нафту, лісоматеріали, гумові та інші вироби. Фірма "Беккері Гааг" придбала 90% експортованого з Росії азбесту. Розширювався об'єм торгівлі між СРСР та Німеччиною. Якщо на 1929 р. об'єм торгівлі становив 321,3 млн крб, то в 1930 р. – 358 млн крб; в 1931р. – 423,4 млн крб; в 1932 р. – 335,8 млн крб [2, с.8-9]. Зростав відсоток німецького експорту до СРСР; він становив на 1928 р. – 3,3%, 1930 р. – 10,9% [10, с.67].

Упродовж 1929-1932 рр. торговельно-економічні відносини між Німеччиною та СРСР займали чільне місце при дипломатичних переговорах. Так, уряд Г. Брюнінга сприяв укладанню ряду міждержавних договорів у сфері розвитку промисловості та торгівлі. Однак діловий підхід уряду Німеччини до розвитку радянсько-німецьких відносин мав не лише прибічників, а й ворогів. Серед них були політики, військові, представники банківських та фінансових структур. Уряд Г. Брюнінга діяв в непростий для країни час, коли Німеччина виконувала другий репараційний план, прийнятий ще у 1929 р. Він отримав назву "плана Юнга", оскільки головою створеного Лігою Націй комітету експертів з вирішення репараційного питання був американський підприємець, президент електротехнічного тресту О. Юнг. "План Юнга" був затверджений 20 січня 1930 р. на конференції в Гаазі. За новим репараційним планом, розмір щорічних виплат для Німеччини був зменшений, визначений у розмірі 2 млрд марок на найближчі 37 років [6, с.58]. Відповідно до "плану Юнга", всі форми та види контролю над Німеччиною, її господарством та фінансами відмінялися. Для отримання й розподілу репарацій створювався банк міжнародних розрахунків, головною функцією якого було фінансування важкої та військової промисловості Німеччини. Одночасно було вирішене питання про виведення союзних військ з Рейнської області. План вступав в силу в червні 1930 р., але вже через рік президент республіки Пауль

фон Гінденбург звернувся до президента США Г. Гувера з проханням про допомогу у зв'язку з неможливістю сплати чергового внеску по репараціям. 20 червня 1931 року президент США Г. Гувер виступив з пропозицією про мораторій терміном на 1 рік усіх платежів по репараціям та військовим заборгованостям Німеччини. "Мораторій Гувера" був визнаний провідними країнами світу. Однак, коли в червні 1932 р. термін мораторію закінчувався, в Лозанні відкрилася остання конференція з репараційного питання. Рішення конференції скасовували систему репарацій [16, с.444-445]. Тому уряд Німеччини змінює своє ставлення, перш за все, до Росії. Саме цим пояснюються запити, звернення фінансово-промислових та військових кіл до рейхстагу "про заходи щодо митного захисту від СРСР". Мова йшла про активну політику протекціонізму, заборону на ввезення певних товарів з СРСР. У жовтні 1930 р. більшість акцій німецького товариства "Рейхс Крафт" по виробництву бензолу перейшла у власність фірми "Роял Дейтч Шелл", очолювану Дітердінгом, і "Стандарт Ойл" Рокфеллером. 31 жовтня 1930р. уряд Г. Брюнінга ввів в дію угоду про регулювання внутрішнього ринку для пального. Це означало обмеження російського експорту шляхом введення квот на пальне. Одночасно німецька преса, продовжуючи кампанію ворожих дій щодо радянського нафтоекспорту, закликала народні маси до проведення антирадянських акцій щодо ввозу нафтопродуктів, платини, марганцю та льону. З боку представників деревообробної промисловості також здійснювалися ворожі виступи проти експорту лісу з СРСР. Тому уряд мусив вжити рішучих заходів щодо обмеження ввозу до Німеччини виробів деревообробної промисловості. 15 лютого 1932 р. урядом було прийнято рішення на введення мита на ліс твердих порід. Вартість російських виробів з дерева різко зросла, майже вдвічі.

Однак серед частини промисловців існувала і зацікавленість у розширенні економічних відносин з СРСР. Саме під тиском цих кіл уряд змушений був вжити ряд заходів по сприянню розширення імпорту з Росії. У 1930 р. президент республіки видав закон, що надавав уряду право гарантувати експортні кредити на суму 350 млн марок. Експорт товарів з Німеччини до СРСР починає зростати і становить на 1930 р. 420,6 млн марок, 1931 р. – 762,2 млн марок, 1932 р. – 625,8 млн марок. [11, с.172]. Статтями експорту були товари рибної (ікра), м'ясо-молочної та легкої промисловості. Сприятливо розвивався і нафтоекспорт. Число поставок нафтопродуктів впродовж 1930 р. досягло 504, 7 тис тонн, 1932 – 629 тис тонн. СРСР купував у Німеччині до 90 % газових турбін, 70% станків, 70% локомотивів [3, с.21-23]. Представники важкої промисловості Німеччини постійно намагалися вплинути на уряд, щоб той не чинив перешкод радянському експорту.

У боротьбі з економічною кризою уряд Г. Брюнінга проводив антисоціальні заходи, що сприяли скороченню зарплатні державним службовцям та виплат по безробіттю, субсидій інвалідам війни. Водночас працюючі повинні були відшкодовувати значні внески до фонду соціального страхування. З метою створення бюджетного дефіциту почав зростати рівень загального оподаткування. Представники соціал-демократії та комуністи з трибуни рейхстагу наполягали на проведенні державних заходів, які б сприяли покращенню економічного становища народних мас. Їхні вимоги передбачали скорочення робочого дня до 8 годин та витрат на військові потреби, охорону праці, материнства, пільг для багатодітних родин, інвалідів війни, зниження цін на продукти харчування, зростання податків на високі прибутки. Внаслідок такого протистояння президент Веймарської

республіки 18 липня 1930 р. прийняв рішення про розпуск парламенту та призначення дострокових виборів до парламенту на 14 вересня 1930 р. За результатами виборів 14 вересня 1930 р. СДПН отримала 8 млн. 577 тис. 700 голосів; націонал-соціалістична робітничка партія – 6 млн 409 тис 600 голосів, комуністи – 4 млн 592 тис 100 голосів виборців. Найбільш значну та конструктивну підтримку уряду надавали соціал-демократи Пруссії, вважаючи, що саме уряд Г. Брюнінга стоїть на позиції парламентаризму, захищає та представляє інтереси буржуазних кіл.

Прем'єр-міністром в уряді Пруссії на той час був лідер СДПН Отто Браун (з переривами перебував на цій посаді до 1933 р.), посаду міністра внутрішніх справ займав "наглядач порядку" К. Зеверінг, культури та науки – А. Грімме [14, с.784-785]. В самій СДПН пруські соціал-демократи мали значний вплив, бо верхівка партії займала ключові посади не лише в уряді Пруссії [9, с.276], а й в різних державних установах. Все це говорило про спільні рішення і дії верхівки СДПН та соціал-демократів в Пруссії. Позиції пруської соціал-демократії підкріплювалися наявністю спільного адміністративного та поліцейського апарату (100 тис осіб). Партія "Центру", яка на той час входила до імперського та коаліційного уряду Пруссії, потребувала не лише підтримки, а й співробітництва з СДПН. В особі пруської соціал-демократії німецька торговельна та промислова буржуазія, аграрії знаходили надійних виконавців своєї політики. Лідери СДПН на чолі з прем'єр-міністром О. Брауном та міністром внутрішніх справ К. Зеверінгом створили в Пруссії міцний союз із функціонерами партії "Центру". Соціал-демократія часів Веймарської республіки дотримувалася політики "толерантності" і пристосовувалась до змін як в політиці, так і в економіці. За словами одного із діячів Веймарської республіки Г.Р. Тревірануса – "це був єдиний можливий курс для СДПН" [17, с.160].

Надзвичайні закони Г. Брюнінга передбачали допомогу і захист фінансовим олігархам, аграріям за рахунок державного бюджету та зведення нанівець політичних, соціальних прав німецького народу. І якщо соціал-демократична фракція в рейхстазі, з метою зростання свого авторитету, 18 липня 1930 р. проголосувала проти надзвичайних законів, то соціал-демократичний уряд Брауна – Зеверінга розпочав послідовно втілювати в життя надзвичайні закони. В жовтні 1930 р. пруський уряд не прийняв участі у голосуванні проти діяльності уряду Г. Брюнінга, боячись погіршення відносин з ним, мотивуючи свої дії як збереження позицій СДПН в Пруссії.

Восени 1930 р. після декількох нарад з членами уряду Г. Брюнінга, соціал-демократичний уряд Пруссії повністю перейшов на позиції політики "меншого лиха". Головна увага в його діях була направлена на підтримку імперського кабінету [7, с.173].

Липневі надзвичайні закони зменшили бюджет країни та земельних урядів, підвищили податок на громадян, тим самим погіршили матеріальне становище малозабезпечених сімей, зменшили заробітну платню робітникам, службовцям, чиновникам. В країні зростало безробіття. Воно становило 5 млн осіб. Тільки в Берліні безробітних нараховувалось 340 тис осіб, в провінції Пруссії – Бранденбург 438 тис осіб. За рахунок експлуатації народних мас збагачувалися фінансові кола, отримуючи великі прибутки. У винятковому положенні знаходилися жінки, середня зарплатня яких складала від 40% до 70% заробітної платні чоловіків. Праця жінок використовувалася як у важкій, так і в легкій промисловості. Уряд Пруссії прагнув за рахунок експлуатації народних мас вийти із економічної кризи, примушуючи їх

виконувати надзвичайні закони. В жовтні в Пруссії вийшов закон про додаткове оподаткування громадян. Згідно з ним, в Пруссії, 550 державних службовців у примусовому порядку оподатковували громадян. І коли в листопаді того ж року в рейхстазі почалося обговорення другого етапу здійснення надзвичайних законів, міністр фінансів пруського уряду Хенкер – Ашоф наголосив на тому, що уряд Пруссії докладатиме чимало зусиль для підтримки дій та рішень імперського уряду.

Намагаючись вийти з економічної кризи, уряд Пруссії скорочує бюджет, починає економити на усьому, крім поліції та рейсвера. На утримання поліції уряд лише упродовж 1931 р. виділив 10 млн 321 тис 040 марок. Протягом 1930-1931 рр. на соціальні потреби урядом було виділено 4 млн 750 тис 800 марок, а на рейхсвер – 40 млн марок. Згідно з матеріалами антифашистських акцій, уряд О. Брауна щомісяця витрачав на утримання коня для поліцейського 48,8 марки, на собаку – 54,45 марок, то на дитяче харчування – півфенінга [15, с.58].

Новий держбюджет на 1930 р. передбачав підвищення податків на населення і одночасно зниження податків на капітал. Наприклад, дотації промисловим фірмам та концернам у формі субсидій за півріччя 1930 р. оцінювалися у розмірі 684 млн марок. Акціонерне товариство "Манефельд А.Г." взагалі було звільнене від сплати податків. Заборгованість державі цим товариством становила 3 млн 435 тис 600 марок.

Уряд не сприяв оздоровленню економіки. Рівень промислового виробництва падав. Так, індекс об'єму промислової продукції на кінець року становив 67,6% по відношенню до 1929 р. Виплавка чавуну порівняно з 1928 р. скоротилася на 43,5%; продукція машинобудування на 40,5%. За офіційними даними кількість безробітних на 1931 р. становила 5 млн 668 тис осіб [5, с.591]. Крах великих банків влітку 1931р. наніс великий удар економіці країни. Збанкрутіли 10 тис 255 промислових, торговельних підприємств [5, с.414]. І як наслідок, зростання безробіття. Провідні політичні партії не виступали з альтернативними пропозиціями щодо виходу із кризи. 16 березня 1931 р. канцлер Г. Брюнінг проводить нараду з представником рейхсбанку Я. Шахтом, на якій приймається рішення про надання кредитів СРСР. 24 червня того ж року в Москві підписується договір "про розширення економічного співробітництва" між Німеччиною та СРСР. Однак з часом цей договір так і не був ратифікований. 18 серпня 1931 р. рейхсканцлер на зустрічі з фінансовими колами країни намагався пояснити свої дії щодо відмови від ратифікації договору з СРСР як такий, що "не сприяє інтересам Німеччини і, перш за все, військовим" [8, с.616]. Така думка стосовно договору існувала не лише серед політиків Німеччини. Вона була підтримана представниками провідних європейських країн, і насамперед Франції, в особі міністра закордонних справ А. Бріана. Він констатував, що у разі врахування німецьких інтересів по роззброєнню на Женевській конференції (лютий 1932 р.), то Німеччина однозначно повинна припинити співробітництво з Росією. Ці висловлювання були небезпідставними, бо один із представників пруського ландтагу від католицької партії "Центру" Франц фон Папен намагався довести необхідність союзу з Францією за рахунок СРСР [13, с.220-221].

Німецький уряд все більш схилявся до переорієнтації на Захід, одночасно сприяючи фашизації країни. В жовтні 1930 року лідером Німецькою народною партією став Г. Дітріх. Він входив до складу уряду Г. Брюнінга, займаючи посаду міністра фінансів. Згодом його змінив Е. Дінгельдей – прихильник зближення з націонал-соціалістами. Він погодився підтримати уряд Г. Брюнін-

га у тому разі, якщо канцлер включить до складу уряду членів націонал-соціалістичної партії. Г. Брюнінга погодився і став на шлях блокування з крайніми реакційними елементами. Тому було зрозумілим, що військовий міністр В. Гренер розпочав переговори з керівництвом націонал-соціалістичної робітничої партії, при цьому заявивши, що розглядатиме загони СС (охоронні) та СА (штурмові) як військово-спортивні об'єднання. Ряд функціонерів партії "Центру", а саме Келер, фон Папен, Каас наполегливо рекомендували рейхсканцлеру залучити до складу уряду членів НСРП. Ще на початку жовтня 1930 р. між Г. Брюнінгом та А. Гітлером відбулася таємна зустріч (принаймні їх було не менш шести) на якій канцлер намагався укласти "джентльменську угоду". Однак майбутній фюрер її відхилив. Вже тоді стало зрозумілим, що націонал-соціалісти є значною політичною силою, бо вибори 1930 р. яскраво показали їхню перевагу над комуністами. Вони отримали 107 місць у рейхстазі, натомість комуністи лише 77. Через деякий час канцлер знову робить кроки до встановлення ділових контактів з А. Гітлером, обіцяючи йому, у разі скасування репараційних платежів, свою відставку. Таким чином, звільнене місце канцлера передбачалося для А. Гітлера. Така ситуація не влаштовувала останнього, бо він мріяв про президентську посаду. Для цього від нього вимагалось німецьке громадянство, якого він тоді не мав. Натомість міністр внутрішніх справ Брауншвейга (член націонал-соціалістичної партії) надає А. Гітлеру громадянство та призначає його своїм представником в Берліні.

В першому уряді Г. Брюнінга проти співробітництва з А. Гітлером виступав міністр закордонних справ Й. Вірт, але лідери традиційних політичних партій намагалися порозумітися з націонал-соціалістами. Тому останні розгортають широку агітацію, турне по країні, з'являються плакати, тисячі листівок, звернень до різних верств німецького населення з метою залучення їх до партії. До партійної скарбниці почали надходити кошти від рейнських промисловців, які побачили в особі А. Гітлера надійну гарантію, захист від профспілок та комуністів. Новий лідер знаходить підтримку як з боку великих підприємців, так і незадоволених робітників, службовців. Він усім обіцяє захист від пограбувань з боку європейських фінансових магнатів. Відбувалося зростання чисельності загонів СС та СА, тому, побоюючись посилення націонал-соціалістів в країні, уряд Брюнінга не без тиску генерал-лейтенанта В. Гренера, приймає рішення про заборону діяльності штурмових та охоронних загонів. Ряд німецьких істориків, таких як К.Д. Брахер, наголошували, що цей захід був значним ударом по націонал-соціалістам. Однак це було перебільшенням. Хоч одним із ініціаторів цього рішення був генерал-лейтенант В. Гренер, який намагався закріпити позиції, перш за все, німецьких збройних сил на противагу СС та СА. Рішення про заборону не вплинули на зростання численності штурмових та охоронних загонів. Проти дій В. Гренера виступили генерали В. фон Бломберг, Ф. фон Бок, І. Горн, вимагаючи відміни закону. Згодом почалося переслідування В. Гренера, яке сприяло його відставці.

Весною 1931 р. в пресі з'явилося повідомлення про укладення митного союзу між Австрією та Німеччиною. Теоретично такий проект виглядав реально, але про угоду було заявлено без попередньої дипломатичної підготовки. Це була імпровізація і викликала негативну реакцію з боку європейських країн, і в першу чергу, Франції та Чехословаччини. У зверненні до Німеччини Франція вимагала повернення короткострокових кредитів у разі ратифікації угоди про митний союз з Австрією.

Кабінет Г. Брюнінга змушений був відмовитися від укладання митного союзу. Це була дипломатична поразка уряду і авторитет рейхсканцлера значно впав. Крім того, міністр закордонних справ Й. Вірт змушений був піти у відставку. У січні 1931 р. до влади у Франції прийшов П'єр Лаваль. Міністром закордонних справ залишався А. Бріан, однак головну скрипку у зовнішній політиці грав П. Лаваль, який намагався налагодити відносини з Німеччиною. Саме на ці моменти були спрямовані його переговори з канцлером Г. Брюнінгом в Парижі та Берліні, які відбувалися упродовж липня та вересня 1931 р. Мова йшла про укладання "політичного перемир'я", надання Німеччині значної фінансової допомоги для розвитку економіки, а не на військові витрати. Протягом 1931 р. французька дипломатія намагалася зашкодити розвитку військового співробітництва між рейхсвером та збройними силами СРСР. У своїх мемуарах канцлер Г. Брюнінг писав, що "з весни 1931 р. Франція постійно намагалася відколоти нас (Німеччину) від Росії" [8, с.616]. Дійовими були наступні висловлювання канцлера: "ми відпустимо мізинець Росії, за який тримаємося зараз, тільки тоді, коли будемо твердо тримати у своїх руках Францію" [8, с.616], але тієї "руки Франції" як раз і не було. Не випадково Брюнінг, жалкуючи про погіршення радянсько-німецьких відносин, наголошував, що "причина для повного відходу від СРСР існувала доволі давно" [1, с.277-278]. Франція домоглася того, що між Берліном та Москвою пролягла тінь недовіри.

Політична ситуація в країні створювалася не на користь уряду Г. Брюнінга. Після того, як 25 лютого 1932 р. до Німеччини був приєднаний Брауншвейг, А. Гітлер вирішив спробувати балотуватися у президенти країни. На президентських виборах 10 квітня 1932 р. були запропоновані три кандидатури, а саме: Пауль фон Гінденбург, за якого було віддано 53% голосів виборців, А. Гітлер – 36,8% голосів та Е. Тельман – лідер комуністів (10,2% голосів). Перемогою здобув Пауль фон Гінденбург, тому націонал-соціалісти розгорнули широку агітацію на свою підтримку і на виборах (липень 1932 р.) до рейхстагу вони завоювали 230 місць та стали значною політичною силою в країні.

Президент республіки Пауль фон Гінденбург все частіше висловлював своє незадоволення політикою кабінету Г. Брюнінга. І коли рейхсканцлер запропонував значну державну компенсацію націоналізувати декілька збанкрутілих юнкерських господарств та передати їх безземельним селянам, на адресу президента стали надходити від землевласників звернення зі скаргами на "аграрний більшовизм" чи "російський фанатизм" канцлера, вимагаючи від президента республіки відставки кабінету Г. Брюнінга. Тому 29 травня 1932 р. президент республіки П. фон Гінденбург пропонує рейхсканцлеру відставку. 30 травня 1932 р. Г. Брюнінг приймає цю пропозицію. На зміну його уряду приходить новий уряд на чолі з Францом фон Папеном (1879 – 1969 рр.), який сприяє зростанню позицій націонал-соціалістів. Генріх Брюнінг згодом відійшов від політики, перебував в еміграції (в США), і лише у 1951 р. повернувся до ФРН. Про його діяльність в Німеччині тоді майже ніхто не згадував, його швидко всі забули, тому у 1951 р. він повертається до США, де проходять останні роки його життя. Однак твердість його політики мала свої позитивні результати. Господарство Німеччини досить швидко, інтенсивно стало розвиватися, долаючи кризові явища.

1. Ахтамзян А. А. Рапалльська політика: советско-германские дипломатические отношения. 1922-1933. – М., 1974. 2. Внешняя торговля СССР. Статистический сборник – М., 1967. 3. Внешняя торговля СССР за 1918-1940 гг. Статистический обзор – М., 1960. 4. Ерин М. Генрих Брюнинг – клерикальный канцлер чрезвычайных распоряжений // Но-

вая и новейшая история, 1986 – №5. – с.114-132. 5. Мировые экономические кризисы 1848-1935 – М., 1937 – Т.1. 6. План Юнга и Гаагская конференция 1929-1930 гг. Документы и материалы. – М. 1931. 7. Braun O. Von Weimar zu Hitler. – N. York, 1940. 8. Brüning H. Memorien. 1918-1934. – Stuttgart, 1970. 9. Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. – Bd. IV – Berlin., 1966. 10. Kustynski J., Wittkowski G. Die deutsche-russischen Handelsbeziehungen in den letzten 150 Jahren. – Berlin, 1947. 11. Klein F. Die diplomatische Beziehungen Deutschlands zur Sowjetunion. 1917 – 1932. – Berlin., 1953. 12. Levi G. Die Katalische Kirche und das dritte Reich.

– Munchen., 1965. 13. Muller R. – D. Das Tor zur Weltmacht. Die Bedeutung der Sowjetunion für die deutsche Wirtschafts – und Rüstungspolitik zwischen den Weltkriegen. – Berlin., 1984. 14. Pieck W. Reden und Aufsätze. Bd.IV. – Berlin., 1955. 15. Referentmaterial für die Antifaschistische Aktion und die Reichstagswahlen. – Berlin., 1932. 16. Rosenfeld G. Sowjetunion und Deutschland. 1922-1932. – Berlin., 1984. 17. Trevisan G. R. Das Ende von Weimar. – Dusseldorf., 1968. 18. Verhandlungen der Reichstag. – Berlin., 1931

Надійшла до редколегії 17.02.11

А. Пижиж, канд. іст. наук, доц.

ІДЕОЛОГІЧНА ОСНОВА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ

В статті аналізуються ідеологічні засади запровадження та здійснення політики українізації в УСРР у 1920-х роках.

The article deals with analyses of ideological principles of introduction and realization of the policy of ukrainization in USSR in 1920th.

Револуційні події 1917-1921 років визначальною мірою вплинули на розвиток українського народу. Відновлення української державності і кількарічна боротьба за її утвердження сприяли пробудженню національної свідомості українців. Ще під час громадянської війни більшовицькі лідери усвідомили, що задекларований РКП(б) курс на першочергове розв'язання соціальних проблем має бути доповнений практичними кроками з розв'язання національного питання. Після здобуття перемоги на військових фронтах більшовицькій владі необхідно було заспокоїти розбурхане революцією суспільство. Запровадження нової економічної політики і політики коренізації стали засобами за допомогою яких влада намагалася знайти компроміс з селянством і національною інтелігенцією. В Українській СРР важливою складовою частиною політики коренізації стало проведення українізації.

Причини запровадження більшовиками політики українізації, основні напрями, форми та методи її здійснення, суспільно-політичні наслідки, ставлення влади до національно-культурного відродження, обставини згорання цієї політики викликають постійний інтерес у сучасних українських науковців. Опублікована низка ґрунтовних праць, захищені десятки дисертацій, які дають важливі орієнтири для дослідження національно-культурного життя українського народу в 1920–1930-х рр. і безпосередньо присвячені висвітленню політики українізації. Серед розмаїття наукової літератури привертають увагу праці В. Даниленка, Я. Верменич, Г. Васильчука, Л. Новохатька [9, 10, 13, 36, 37 та ін.]. Детальний аналіз історичного досвіду українізації, пошук адекватних сучасному стану історичної науки теоретико-методологічних засад дослідження проблематики здійснений у колективній праці науковців Інституту історії України НАНУ "Українізація" 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки" [46]. Українізація у викладі авторського колективу має вигляд внутрішньо суперечливого історичного процесу, який складався зі спроб влади запровадити ініційовану згори реформу і притаманного суспільству органічного потягу до самовдосконалення на засадах національного відродження.

З кінця 1990-х рр. з'явилася багато наукових досліджень, присвячених окремим проблемам проведення національної політики в Україні в 20 – на початку 30-х рр. XX ст. [3, 4, 20, 23, 45 та ін.]. У Росії було опубліковано кілька наукових праць в яких аналізувалися особливості національно-культурної політики більшовиків в УСРР [6, 31, 35, 49 та ін.]. Ідеологічний вплив більшовицької національної політики на українську культуру, деформації в її розвитку, уніфікаційні процеси, система контролю за діяльністю творчої, наукової, освітньої інтелігенції висвітлювалися в багатьох працях

істориків, культурологів, мистецтвознавців [1, 5, 17-19, 22, 32-34, 40 та ін.].

Короткий аналіз історіографії свідчить, що на сьогоднішній день не існує узагальнюючого неупередженого дослідження яке б розкривало ідеологічну складову політики українізації. Виходячи з цього головним завданням даної статті є постановка самої проблеми, визначення ідеологічних засад запровадження та здійснення більшовиками політики українізації.

Більшовицька українізація торкалася різних сторін життя українського суспільства. Саме в період здійснення цієї політики українська мова стала офіційною мовою державного життя, була створена фактично національна школа, розмаїттям форм вражали українська література та театр, розвивається кінематограф, музичне та образотворче мистецтво, які носять яскраво виражений національний характер. Однак, ці досягнення в національно-культурній сфері не мали вирішального значення для більшовиків. Найважливішим критерієм залишався ідеологічний зміст. Більшовики розглядали українську мову, літературу, поезію, систему освіти, театр, кіно, живопис, музичні твори лише як знаряддя для поширення комуністичної ідеології.

Щоб привернути на бік радянської влади місцеве населення більшовики надали тимчасово народам, об'єднаним у єдину державу, своєрідну "культурно-національну автономію". XII з'їзд РКП(б) (17–25 квітня 1923 р.) поклав початок новій національній політиці яка була спрямована на укорінення радянської влади на місцях. У резолюції з'їзду наголошувалося на необхідності залучати до роботи в органах радянської влади місцевих людей, які знають мову, побут і звичаї, республіканські органи влади мали видати спеціальні закони, які забезпечать уживання рідної мови в усіх державних органах і громадських установах [24, с. 206-209]. Передбачалося організувати мережі шкіл усіх ступенів, налагодити випуск газет і журналів, друкування книг мовами корінних національностей. Згодом ця політика отримала назву коренізації.

Коренізація і її український варіант українізація ніколи не були самоціллю. Цей тактичний маневр з боку правлячої партії мав розв'язати кілька надзвичайно важливих завдань.

Чотири роки Української революції сприяли пробудженню національної самосвідомості народних мас. Ще в жовтні 1919 р. на державній нараді Голова Директорії УНР С. Петлюра підкреслював: "Ми почали творити державу без народу. Колись приват-доценти, які будуть писати дисертації на тему "Відродження українського народу" оцінять наше святе безум'є. Воно оправдало себе. Ми з рештою доказали народу хто він є. І цього він вже ніколи не забуде. Наша праця не пішла марно, вона всосалась в народ..." [47, арк. 49].

Національно-визвольний рух існував у закритих формах і після закінчення війни, погрожуючи вирватися назовні. Видатний український вчений С. Єфремов, після поїздки в село в 1924 р., записав у своєму "Щоденнику": "Усі нарікають, ремствують, гризуться, клянуть і нишком ждуть... Петлюри! Справді, ця легенда найживучіша і я у всяких варіаціях чув, де тільки зійдеться два-три чоловіка. "Дурні були – не піддержали. Тепер каємося. Ну, та прийде таки!" [15, с. 135]. Таке становище змушувало більшовиків вжити практичних заходів для зміцнення свого впливу. Український національний рух, розбуджений революцією, необхідно було опанувати і спрямувати у потрібне для більшовиків русло. Один із секретарів ЦК КП(б)У М. Попов писав, що нова національна політика є засобом утягнення широких мас українців в орбіту комуністичних впливів [3, с. 26-27]. У квітні 1923 р., під час виступу на VII Всеукраїнській партійній конференції Л. Троцький наголошував, що національна психологія – це вибухова сила, яка може стати революційною чи контрреволюційною. "Уміти використати цей революційний динаміт – це завдання європейського пролетаріату," – робив висновок представник ЦК РКП(б) [11, 6 квітня].

Радянську владу і більшовицьку партію необхідно було наблизити до місцевого населення, і таким чином розширити власну соціальну базу в національних республіках, де нова влада часто сприймалася як окупаційна і ворожа. У 1923 р. серед членів КП(б)У, як обласної організації РКП(б), нараховувалося 23 % українців, 13 % євреїв, 57 % росіян. Тільки 11 % комуністів своєю розмовною мовою вважали українську [46, с. 62]. Заступник голови РНК УСРР М. Фрунзе, виступаючи на VII конференції КП(б)У, підкреслював, що зміни в національній політиці більшовиків мають створити таку обстановку, при якій більшовицька партія стала б близькою і зрозумілою широким масам українських селян [11, 14 квітня]. А. М. Бухарін відверто говорив про необхідність "купити собі справжню довіру колишніх пригноблених націй" через штучну постановку російського населення у "нижче становище порівняно з іншими" [35, с. 280].

Новий курс щодо розв'язання національного питання був елементом зовнішньополітичної тактики, й опосередковано мав сприяти розвитку революційних процесів у Європі. Політика коренізації мала продемонструвати докорінну відмінність ставлення держави диктатури пролетаріату до розвитку національних меншин і їхніх культур, порівняно з так званими буржуазними демократіями. У квітні 1923 р. Х. Раковський відверто говорив: "Україна стає центром радянської влади не лише для українського селянства, а на нього звертають свої погляди селяни українці, що живуть за рубіжом радянської України" [11, 12 квітня]. На V конгресі Комінтерну (17 червня – 8 липня 1924 р.) українське питання визначалося одним із найважливіших у Центральній Європі, розв'язання якого диктувалося інтересами революції в Польщі, Чехословаччині та Румунії. Населенню західноукраїнських земель потрібно було показати, що в умовах радянської влади українці мають значну політичну і культурну автономію, їхній зв'язок з Росією є добровільний і сприяє розвитку України.

Поряд із розв'язанням зазначених тактичних завдань коренізація ставала важливою складовою стратегії більшовиків щодо поширення комуністичної ідеології серед широких народних мас і мала відігравати особливу роль у процесі формування нової радянської людини. У партійному середовищі після завершення громадянської війни популярними були вислови про необхідність подолати ідеологічну спадщину старого ладу, духовно переробити людей, змінити свідомість,

завоювати селянина [27, с. 261; 43, с. 159; 8, с. 217]. В. Затонський порівнював значення українізації у будівництві соціалізму з індустріалізацією [16]. Він писав, що українську культуру необхідно використати для того: щоб зробити з неї пролетарське знаряддя; шляхом підвищення культури дати можливість українцям, як пролетарям, так і селянам, швидко зрозуміти ленінізм рідною мовою; без зайвих ускладнень будувати соціалізм.

Повсякденна "культурна" робота партії розглядалася як особлива форма класової боротьби пролетаріату за соціалізм. Поширення комуністичної ідеології – марксизму, пізніше марксизму-ленінізму, ставало обов'язком для всіх ланок державного та партійного апарату. Кожен, хто проживав в радянській державі, мав усвідомити основні положення комуністичної ідеології: 1) політичний розвиток людства визначає класова боротьба; 2) класова боротьба приводить до революційної зміни етапів розвитку суспільства (суспільно-економічних формацій); 3) комуністична суспільно-економічна формація складається з двох фаз – соціалізму і комунізму; 4) головною умовою перемоги революції і переходу до соціалізму є диктатура пролетаріату; 5) комуністична партія є авангард робітничого класу; 6) у комуністичному суспільстві не буде приватної власності, експлуатації людини людиною, держава і право поступово відмруть, поступившись громадянському самоуправлінню. Одночасно з поширенням комуністичної ідеології відбувалася боротьба з іншими ідеологіями та їх носіями. Нова політика в національному питанні на деякий час мала стати засобом ідеологічної боротьби.

Українська мова на шпальтах газет, в творах письменників і поетів, у школі, під час перегляду вистави чи кінофільму мала відігравати роль партійного пропагандиста і агітатора. В журналі "Шлях освіти", в статті М. Левітана, прямо говорилося, що "радянська влада надає великого значення рідній мові, як знаряддю комуністичного виховання трудящих" [26, с. 36]. Через українізацію державного та партійного апарату, освітніх закладів, преси, театру, кінематографу, музичного мистецтва нова влада розгорнула могутній наступ на культурному, значною мірою ідеологічному, фронті.

В ідеологічній боротьбі надзвичайна увага більшовиками приділялася підростаючому поколінню. Для виховання будівників комунізму необхідно було змінити всю систему освіти. Відповідно з настановами вождя партії, визначалася цілком конкретно і мета української радянської школи – "виховання нової людини, людини комуніста, се б то гармонійно-розвиненої людської особи, що почуває себе всією істотою зв'язаною з трудовим комуністичним суспільством та що здатна свідомо жити в ньому й працювати за для нього" [39, с. 24]. В "Кодексі законів про народну освіту УСРР" (1922 р.) закріплювалося завдання органів виховання і освіти: "бути знаряддям диктатури пролетаріату по знищенню класового суспільства і створенню нового, провідником принципів комунізму та ідейно-організаційного впливу пролетаріату на напівпролетарські та непролетарські верстви трудящих мас з метою виховання покоління будівників, нового комуністичного суспільства" [24, с. 155-156]. Школа повинна була давати певну суму знань і практичні навички випускникові, але власне освіта стояла на другому місці після виховання "людини нового суспільства".

На початку 1920-х рр. серед керівників Наркомату освіти УСРР була популярною ідея про поступове відмирання школи і заміну її дитячим будинком. На думку народного комісара освіти Г. Гринька виховати нове покоління людей будівників комуністичного суспільства можливо тільки в дитячому будинку [12, с. 17; 19, 23-

25]. В одній із тогочасних освітянських брошур автор, Е. Яновська, запевняла: "Пролетаріат через економічні умови не має змоги тримати в своїх руках виховання молодого покоління, і через суспільні, соціальні вимоги він примушений дати Державі піклуватися своїми майбутніми громадянами, що увійдуть до неї як справжні комуністи, як справжні члени трудової сім'ї" [51, с. 51-52]. Сім'я розглядалася як явище, що в умовах переходу до колективного суспільства неминуче занепадає. Турботу про виховання дітей повинна взяти на себе держава.

У 1923 р. Наркомос України змушений був відмовися від ідеї повної заміни школи дитячим будинком, керуючись у першу чергу фінансовими чинниками. Утримання одного вихованця у дитячому будинку коштувало удесятеро дорожче, ніж учня у загальноосвітній школі, а необхідних коштів для цього республіка не мала [29, с. 166]. Школа ставала основною формою виховання, трудової і освітньої роботи. З 1924 р. початкова освіта стає обов'язковою для всіх дітей віком від 8 до 11 років. Кожен майбутній громадянин радянської держави мав пройти через заклади соціального виховання.

В орбіту комуністичної ідеології необхідно було також втягнути покоління людей, світогляд яких формувалася в дореволюційний період. Впливати на дорослих, змінювати їх свідомість планувалося різними шляхами, активно використовувалися для цього засоби масової інформації, книги, театр, кіно, музичні твори, живопис.

Ще в роки революції преса, брошура, книга стали вагомими чинниками більшовицької агітації і пропаганди. Однак, в країні де переважна більшість населення не вміла читати вплив друкованого слова був обмежений. Усвідомлюючи це, більшовицька партія ще в 1919 р. у Росії, а з 1921 р. у радянській Україні, запровадила обов'язкове навчання грамоти для всіх громадян держави віком від 5 до 50 років [24, с. 120-121]. Всі, хто ухилився від виконання цієї повинності, могли бути притягнені до карної відповідальності.

Ліквідацію неписьменності партійні лідери розглядали як складання елементарних передумов соціалістичного будівництва, а в перспективі – формування комуністичного суспільства [28, с. 362; 43, с. 313]. В. Ленін у 1921 р. визнав: "Неписьменна людина стоїть поза політикою, її спочатку треба навчити азбуки. Без цього не може бути політики..." [27, с. 161]. Ліквідація неписьменності ставала одним із першочергових завдань державної політики. Поряд із навчанням читати й писати рідною мовою, школи письменності для дорослих мали забезпечувати ще й політичний вплив на свідомість людей. Політграмота ставала важливою частиною кампанії по боротьбі з неписьменністю. У передмові до букваря для дорослих "Червона Зоря" (1922 р.) зазначалося: "Політичне виховання дорослих настільки важливе в житті кожної людини, що відокремлювати його від звичайної грамоти було б рівнозначно тому, що відокремити письмо від читання і тому цей буквар має бути одночасно і букварем політичної грамоти" [48, с. І]. Наведені в цьому букварі слова і речення для читання несли в собі яскраво виражену ідеологічну спрямованість: "РАДА НАМ ПОРАДА", "РЕВОЛЮЦІЯ ЦЕ ПАРОВОЗ ІСТОРІЇ", "КАРЛ МАРКС ДРУГ БІДНОТИ", "ПОГРАБУЙ КУРКУЛЯ, НЕ СКРИВДЬ СЕРЕДНЯКА, ДАЙ БІДНЯКОВІ", "НА ШЛЯХ ЧЕРЕЗ РУІНУ СТАРОГО СВІТУ ДО ЦАРСТВА КОМУНІЗМУ" і т. д. [48, с. 5-14].

Поряд із друкованим словом важливим засобом впливу на людську свідомість розглядалося мистецтво, у всіх своїх виявах і формах. В тезах Агітпропу ЦК КП(б)У про мистецьку політику в 1921 р. зазначалося: "Наше завдання – довести бойову силу мистецтва до вищого соціального напруження, роблячи мистецтво

наймогутнішим засобом політосвітньої роботи, тобто, державною пропагандою комунізму..." [23, с. 11]. М. Скрипник, з цього приводу, говорив: "Театр, художня вистава, виставка, кіно є величезні знаряддя впливу. Коли ми книгу читаємо, це впливає на нашу свідомість, а театр, кіно, музика – мистецтво впливає і на свідомість і на почуття, а нам треба вигартовувати у трудящих комуністичну свідомість, нам треба переборювати рештки капіталістичних впливів і для цього треба використати всі засоби, всі методи, всі способи впливу..." [43, с. 524]. Театральна вистава, кінофільм, музичний твір, пісня, живопис ставали в руках більшовиків знаряддями поширення комуністичних ідей серед населення.

Для пропаганди комуністичних ідей більшовицька партія відводила надзвичайно важливу роль театральному мистецтву та кінематографу. В умовах диктатури пролетаріату, театр мав не тільки піднімати політичний і культурний рівень робітничих і селянських мас, а й виконувати функції важеля, що сприяє соціалістичному будівництву і перевихованню людей [25, с. 263]. Театральна критика в першій половині 1920-х рр. підносила театр Л. Курбаса "Березіль" як найбільш революційний з існуючих в Україні і найбільш "гідний з ідеологічного боку" [30, 1 червня]. Практично так і сприймалися молодшим поколінням вистави цього театру. А. Радченко, студентські роки якого припадають на 20-і рр. ХХ ст., після перегляду чергової вистави "Березіль" записав до "Щоденника": "...театр Курбаса наскрізь революційний. Він цілком прийняв Жовтень і йде під стягом Жовтневої революції. Зміст нових п'єс суто революційний, з чисто пролетарською ідеологією" [41, с. 7]. Згодом, змінилося партійне ставлення до режисера новатора Л. Курбаса, форма повинна чітко і зрозуміло передавати ідеологічний зміст, а естетика авангардизму цього не передбачала. Театральна критика відразу відреагувала на партійні вказівки. В критичних замітках оцінка театру "Березиль" його діяльності змінилася кардинально, з найреволюційнішого він перетворився на національно-буржуазний і ідеологічно непевний.

Особливе значення в поширенні комуністичних ідей більшовики надавали кінематографу. В. Ленін неодноразово підкреслював величезний вплив кіно на свідомість людей і необхідність його використання в цілях політичної пропаганди [42]. У 1924 р. ВУФКУ (Всеукраїнське фотокіноуправління), яке здійснювало безпосереднє керівництво розвитком українського радянського кінематографу, сформулювало ідеологічні вимоги до кіносценаріїв: 1) революція є закономірний процес; 2) революція є боротьба класів; 3) класова боротьба завжди організована і має певний порядок; 4) елементи інтриги мають зображатись на тлі класової боротьби; 5) елементи випадковості мусять бути, але вони не можуть змінювати ходу загальної боротьби і т.д. [30, 2 березня]. Відповідно до цих настанов, практично всі художні фільми, які були зняті на українських кінофабриках в Одесі та Києві в 1920 – 1930-х рр. мали ідеологічний, пропагандистський характер. Кінострічки високого мистецького рівня, що принесли міжнародне визнання і світову славу українському кінематографу (фільми режисера П. Чардиніна "Україна" (1925 р.), "Тарас Шевченко" (1926 р.), "Тарас Трясило" (1927 р.), фільми О. Довженка "Звенигора" (1927 р.), "Арсенал" (1929 р.), "Земля" (1930 р.), фільми І. Кавалерідзе "Злива" (1929 р.), "Перекоп" (1930 р.), "Коліївщина" (1933 р.)) у першу чергу розглядалися більшовицькою партією як засоби поширення комуністичної, класової ідеології. Академік ВУАН С. Єфремов, після перегляду фільму "Тарас Шевченко", занотував до свого "Щоденника": "Перед нами був не Тарас Шевченко, а поганого тону

совітський агітатор, дешевенький і незграбний..." [15, с. 396]. Кожен мистецький твір мав нести в собі чітко визначене "ідеологічне навантаження".

Для переборення залишків капіталізму у свідомості людей, поряд із кінематографом, передбачалося більш активно використовувати інші види мистецтва. Українські театри, об'єднання письменників, музикантів, художників ("Гарт", "Плуг", ВУСПП, ВУТОРМ, АГМУ, АХЧУ, АРМУ, ОММУ та ін.) були бойовими одиницями на більшовицькому культурному фронті і поширювали мистецькими засобами комуністичну ідеологію серед широких мас української людності. Діячі літератури і мистецтва визнавали свою роль як провідників нової ідеології, це знайшло відображення в численних деклараціях, статутах, заявах, маніфестах [50, с. 62; 38, с. 8-9; 19, с. 158]. Дискусії, які відбувалися в мистецькому середовищі (літературна, театральна, стосовно розвитку музичного мистецтва і живопису), торкалися питань тактики, який напрямок, стиль, форма найповніше відображають ідеї партії і найефективніше впливають на процес формування нової людини. Однак, із втручанням партії творчі дискусії набували політичного характеру, перетворювалися на частину ідеологічної боротьби в мистецтві.

На початок 1930-х рр. більшовицька політика українізації практично виконала поставлені перед нею завдання. На цей період радянська влада вкоренилася на українських землях, фактично в нових умовах сформувалося покоління людей, які вважали себе будівниками нового суспільства, а більшовицьку партію невід'ємною складовою світлого майбутнього. Саме представники цього покоління заміняють спочатку "стару" технічну інтелігенцію, згодом – національно-культурну, наукову, потім настане час змінити і партійну верхівку. Це покоління стане фундаментом тоталітарного радянського режиму. І надалі комуністична партія активно буде використовувати мову, освіту, літературу, мистецтво як засоби впливу на свідомість людей, і знаряддя для поширення серед населення комуністичних ідей.

1. Безклубенко С.Д. Українське кіно. Начерк історії. – К., 2004. – 192 с.
2. Білокінь С. Нарком. // Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди. – К., 1990. – С. 357-367.
3. Бондарчук П.М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років. – К., 1998. – 45 с.
4. Бондарчук П.М. Політика українізації і профспілки УСРР (1920-ті рр.). – К., 2002. – 162 с.
5. Борисенко М.В. Уніфікація літературного життя України в 1920–1932 роках. – К., 2001. – 126 с.
6. Борисенко Е.Ю. Феномен советской украинизации. 1920-1930-е годы. – М., 2006. – 245 с.
7. Бухарин Н.И. Ленинизм и проблема культурной революции. // Бухарин Н.И. Избранные труды. – М., 1988. – С. 368-390.
8. Бухарин Н.И. О поэзии, поэтике и задачах поэтического творчества в СССР. // Бухарин Н.И. Избранные труды. – Ленинград, 1988. – С. 234-304.
9. Васильчук Г.М. Українізація вищих органів державної влади та управління УСРР (1920-ті рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – 23 с.
10. Верменич Я.В. Здійснення українізації у 1920–30-х рр.: політичний і культурні аспекти: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993. – 24 с.
11. Вісти ВУЦВК. – Харків. – 1923.
12. Гринько Г. Социальное воспитание

детей. // Путь просвещения. – 1922. – №1. – С. 2-38.
13. Даниленко В. До витоків політики "українізації". // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 53-67 та ін.
14. Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) / П.П. Бачинський (ред.-упоряд.). – К., 1999. – 640 с.
15. Єфремов С.О. Щоденники. 1923–1929 / О.С. Путро (упоряд.). – К., 1997. – 834 с.
16. Затонський В.П. Національна проблема на Україні. – Харків, 1927. – 99 с.
17. Ілляшенко В. Історія українського кіномистецтва. – К., 2004. – 386 с.
18. Історія української літератури ХХ ст.: Підруч. у 2 кн. / В.Г. Дончик (ред.). – К., 1998. – Кн. 1: Перша половина ХХ ст. – 464 с.
19. Історія української музики: У 6 т. / Г.А. Скрипник (голова ред. кол.). – К., 1992. – Т. 4 (1917–1941 рр.). – 420 с.
20. Колястук О. Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – 20 с.
21. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. – К., 1997. – 266 с.
22. Красильникова О.В. Історія українського театру ХХ сторіччя. – К., 1999. – 208 с.
23. Кручек О.А. Становлення державної політики УСРР у галузі національної культури (1920–1923 рр.). – К., 1996. – 49 с.
24. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші документи Комуністичної партії і Радянського уряду. (1917–1959): У 2 т. / О.В. Килимник (ред. кол.). – К., 1960. – Т. 1. – 884 с.
25. Культурное строительство в СССР. Разработка единой государственной политики в области культуры. Документы и материалы. – М., 1989. – 381 с.
26. Левітан М. Освіта національних меншостей. // Шлях освіти. – 1927. – №10. – С. 27-43.
27. Ленін В.І. Про ідеологічну роботу. – К., 1966. – 423 с.
28. Ленін В.І. Вибрані твори. – К., 1983. – Т. III. – 746 с.
29. Липинський В.В. Принцип безкоштовності навчання в системі освіти радянської України у 1920-ті рр. // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 4. – К., 2001. – С. 164-173.
30. Література, наука, мистецтво. Щотижневий додаток газети "Вісти ВУЦВК". – Харків. – 1924.
31. Марчук А.В. Украинское национальное движение: УССР. 1920-1930-е годы: цели, методы, результаты. – М., 2006. – 599 с.
32. Мельникова У.П. Мистецькі об'єднання в Україні 1920-х – початку 1930-х років (теоретичні засади та творча практика): Автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. – Х., 2007. – 23 с.
33. Нариси з історії образотворчого мистецтва України ХХ ст.: У 2 кн. / В.Д. Сидоренко (голова ред. кол.). – К., 2006. – Кн. 1. – 544 с.
34. Нариси з історії театального мистецтва України ХХ століття. / В. Сидоренко (голова ред. кол.). – К., 2006. – 1054 с.
35. Национальная политика России: история и современность. / Руководитель авт. кол. С.В. Кулешов. – М., 1997. – 680 с.
36. Новохатько Л.М. Национальный аспект доктрины "социалистической реконструкции" (Спроба історико-теоретичного переосмислення). – К., 1997. – 110 с.
37. Новохатько Л.М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті роки ХХ ст.). – К., 1998. – 320 с.
38. Павлов В.П. Українське радянське мистецтво 1920-х-1930-х рр. – К., 1983. – 191 с.
39. Порадник по соціальному вихованню дітей. Вип. 1. – Х., 1921. – 136 с.
40. Процик Л.Л. Театр імені Івана Франка: становлення та тенденції розвитку (20-ті рр. ХХ століття): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 20 с.
41. Радченко А.Я. Свідчення ровесника віку: Вибрані місця з щоденників 1923–1960 рр. / В.В. Стецюк (ред.). – Кривий Ріг, 1999. – 159 с.
42. Самое важное из всех искусств. Ленин о кино. Сборник документов и материалов. – М., 1973. – 243 с.
43. Скрипник М.О. Вибрані твори. – К., 1991. – 616 с.
44. Смоленський С., Федорівський К. Нариси з педагогіки колективу. – Х., 1929. – 246 с.
45. Стоян Т.А. Система політичної цензури в УРСР у 1920-1930 рр. – К., 2010. – 480 с.
46. "Українізація" 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. / За ред. В.А. Смоляка. – К., 2003. – 392 с.
47. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1113 Міністерство преси і пропаганди УНР. – Оп.1. – Спр.10. – 116 арк.
48. Червона Зоря. Буквар і читанка для дорослих. / Зложили М.Байрак і О.Кравченко. – Харків-Полтава, 1922. – 112 с.
49. Шаститко П.М. Обреченные догмы: Большевизм и национальный вопрос. – М., 2002. – 272 с.
50. Шевченко Й. Сучасний український театр. – Х., 1929. – 104 с.
51. Яновська Е.В. Соціальне виховання як неминуча історична потреба. – К., 1922. – 81 с.

Надійшла до редколегії 21.02.11

Ю. Полова, асп.

ЛІКВІДАЦІЯ ДУНАЄВЕЦЬКОГО НАДРАЙОННОГО ПРОВОДУ ОУН(Б) (1951 р.)

За документами ГДА СБ України висвітлюються оперативні заходи, проведені УМДБ Кам'янець-Подільської області, результатами реалізації яких стала ліквідація Дунаєвецького надрайонного проводу ОУН(Б) у серпні-жовтні 1951 року.

In the article, based on the documents of Security service of Ukraine Branch-wise state archive, opened operational measures of the UMGB Kamianets'-Podolsk region consequent of what was the elimination of Dunayevets'kyi nadrayonnoho provodu OUN(b) in August-October 1951.

У дослідженні історії України ХХ століття значне місце займає вивчення діяльності Організації Українських Націоналістів (далі – ОУН) та Української Повстанської Армії (далі – УПА). Все ж географія більшості наукових праць обмежується територією західних областей, тоді як у напруженій боротьбі за самостійність брало участь

населення всієї України. Протягом 1941-1945 років обидві фракції ОУН спромоглися поширити свою мережу далеко за межі Галичини та Волині на землі Центральної, Південної та Східної України. У кожній області ОУН має власну історію та своїх лідерів, що тільки останнім часом стали відкриватися українському суспільству.

© Полова Ю., 2011

У даній статті мова піде про діяльність та останній склад Дунаєвецького надрайонного проводу ОУН(б). Особлива увага присвячена оперативним заходам Управління МДБ Кам'янець-Подільської області (нині – Хмельницька область) з ліквідації членів Дунаєвецького надрайону реалізованих у серпні-жовтні 1951 року, внаслідок яких він припинив своє існування.

Окремі матеріали, що висвітлюють характер та методи діяльності Дунаєвецького надрайонного проводу ОУН(б), опубліковані у збірнику документів за редакцією В. Сергіючука "Український зблиз: Поділля. 1939-1955" [8].

Багатий фактологічний матеріал про діяльність підпілля ОУН(б) зібраний у книзі Н. Мизака і В. Горбатюка "За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА" [7]. Автори рельєфно відображають співпрацю населення із підпіллям, хоча не виокремлюють працю Дунаєвецького надрайонного проводу ОУН(б) із загального контексту. Варто відзначити, що дослідники встановили членів надрайону, хоча їм не вдалося ідентифікувати прізвища окремих підпільників, зокрема "Назара" (С. Свободний) та "Гриця" (Д. Снігур). У книзі вперше надруковано акт Кам'янець-Подільського управління МДБ про затримання Х. Мартюка у с. Балин Смотрицького району 30 вересня 1951 року. Окремий розділ присвячений його творчій спадщині, опубліковано кілька поезій. З іншого боку, слабо висвітлений комплекс оперативних заходів УМДБ Кам'янець-Подільської області з ліквідації Дунаєвецького надрайонного проводу ОУН(б), не окреслені територіальні межі його діяльності.

Аналіз згаданої літератури показав, що комплекс заходів із ліквідації Дунаєвецького надрайонного проводу ОУН(б) досі не став темою окремого дослідження. Крім того, документи, виявлені у Галузевому державному архіві Служби безпеки України, дозволяють повністю відтворити оперативні заходи з ліквідації членів надрайону.

Детальну інформацію про реалізацію агентурної справи "Останні" на членів Дунаєвецького надрайонного проводу ОУН(б) містять доповідні записки Управління Міністерства державної безпеки (далі – УМДБ) УРСР у Кам'янець-Подільській області. Саме на них спирається автор, висвітлюючи тему статті. Велику цінність мають акти затримання підпільників. Архівно-кримінальні справи на І. Гаргата та Й. Демчука показують діяльність підпілля ОУН(б) на Кам'яничині очима його учасників. Тут також вміщені протоколи допитів останнього керівника надрайону Х. Мартюка, що висвітлюють територію діяльності та останній склад проводу. Важливим доповненням до цих матеріалів стали загальні інструкції та вказівки керівництва ОУН(б).

Метою публікації є дослідження оперативних заходів, проведених УМДБ Кам'янець-Подільської області, внаслідок яких припинив свою діяльність Дунаєвецький надрайонний провід ОУН(б).

Дунаєвецький надрайон входив до складу Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН(б), що поширював свою діяльність на центральні та східні райони області. Початково Дунаєвецький надрайонний провід ОУН(б) охоплював території Дунаєвецького, Миньковецького, Віньковецького, Солобковецького та частину сіл Смотрицького районів Кам'янець-Подільської області (використовується адміністративно-територіальний поділ того часу). У 1949 році Кам'янець-Подільський окружний провідник "Гомін" (прізвище не ідентифіковане) провів реорганізацію надрайону, виділивши із його складу Віньковецький надрайон. Подальші зміни провів новий керівник Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН(б) "Скоб" (М. Качановський), переглянувши

територіальні межі надрайону. Таким чином, на початку 1950-х років Дунаєвецький надрайонний провід діяв у Дунаєвецькому, Солобковецькому (нині – Ярмолинецький район), Ярмолинецькому, Городецькому та частині Гвардійського (нині – переважно Хмельницький район) районів.

За свідченнями останнього керівника надрайону "Алкіда" (він же "Охрім" – Мартюк Хома), у 1950–1951 роках йому підпорядковувалися підпільники "Олег" (П. Гречух), "Олесь" (Є. Довгань), "Назар" (С. Свободний), "Гриць" (Д. Снігур), і "Лесь" (І. Гаргат) [2, арк. 110–111]. Як бачимо, увесь провід надрайону складався з 5–6 підпільників, нижчих ланок взагалі не існувало. Важкі умови не дозволяли створити осередки підпілля ОУН(б) на місцях, тому структурного поділу надрайон не мав. Функції, що зазвичай розподілялися між відповідними референтами проводу, в основному зосереджувалися в руках провідника та кількох підпорядкованих йому підпільників. Члени проводу були поділені на малі групи, що постійно рейдували територію надрайону. Не проводилось належним чином господарське забезпечення, базою якого в основному було місцеве населення. За свідченнями члена Дунаєвецького надрайонного проводу І. Гаргата: "окрім націоналістичної роботи, підпільники займалися заготівлею для себе продуктів харчування, одягу, взуття і грошей, адже фактично знаходились на самозабезпеченні, грошей на свої потреби від вищого проводу отримували дуже мало. Заготівля усього необхідного в основному здійснювалося шляхом пограбувань сільських кооперацій, колгоспів і окремих громадян" [1, арк. 117]. З іншого боку, ОУН(б) забороняла своїм членам зайвий раз привертати увагу органів МДБ до підпілля, тому терористичні акти зводились до мінімуму.

На початку 1950-х років основна діяльність ОУН(б) зводилася до посиленої пропаганди націоналістичних ідей серед східних українців. Перед підпільниками на СУЗ стояло подвійне завдання: виховати нові кадри для підпілля, підвищити загальний рівень свідомості громадян. В інструкціях проводу від червня 1950 року щодо пропаганди серед східних українців наголошувалося: "В політично-пропагандистській роботі серед населення вести рішучу боротьбу проти вищості росіян і почуття власної меншовартості. Рівно ж усіма засобами підносити національно-політичну свідомість населення, розв'язку усіх соціальних питань якнайтісніше пов'язувати із існуванням УССД" [5, арк. 387]. Тут же визначалися основні завдання роботи на СУЗ: "підшукувати кандидатів і вести працю над ними; основне завдання – вишкіл і виховання члена; основні кадри – молодь" [5, арк. 387]. У вказівках проводу ОУН(б) щодо пропагандистської роботи на 1951 рік зазначалося: "глибока зневіра у власні сили, брак почуття національної гордості, незнання правдивої української історії, особливо періоду Визвольних змагань 1917–1920 рр. є ознакою сьогодення. Тому потрібно популярної, приступної літератури, яка підносила б елементарну національну свідомість, розбуджувала б український патріотизм та українську національну гордість. Прагнення до економічного та соціального покращення становища завжди якнайтісніше пов'язувати з потребою відокремлення Росії від України" [6, арк. 317]. Виконуючи вказівки проводу, члени Дунаєвецького надрайону постійно рейдували територією, ширячи ідеї українського націоналізму серед місцевого населення. Пропаганда проводилася в основному шляхом особистих бесід. Літературу давали читати людям, яких готували для підпілля, утримувачам конспіративних квартир. Дунаєвецький надрайонний провід мав конспіративні квартири у селах Зеленче, Нестерівці, Гірчична, Руда Гірчична, Іванківці, Кривчик, Чаньків, Ганівка Дунаєвецького району, селах Стріхівці,

Глушківці, Томашівка Солобокецького району, селах Кадіївці, Сказинці Ярмолинецького району та ін.

Не зважаючи на роки виснажливої боротьби і значні кадрові втрати підпілля ОУН(б) продовжувало свою діяльність на теренах Кам'янець-Подільської області, залучаючи нових прихильників до своїх лав. Хоча на початку 1950-х років чисельність активних учасників підпілля складала лише кілька десятків, все ж сам факт їх існування і діяльності становив серйозну загрозу для радянської влади. Крім того, керівництво МДБ УРСР раз за разом журило місцевих колег за неефективну роботу у даному напрямку. 25 липня 1951 року відбулася нарада оперативного складу обласного управління, районних та міських органів МДБ Кам'янець-Подільської області, де в черговий раз обговорювалися питання щодо посилення практичної боротьби, викриття та ліквідації діючого на теренах області підпілля ОУН(б). Учасники наради відмічали: "В наслідок непослідовної роботи область сильно уражена оунівським підпіллям, що діє у 16 районах. Цьому також сприяє та обставина, що МДБ УРСР вважає область східною не даючи необхідних штатів та військ". За результатами наради, з метою посилення боротьби з підпіллям ОУН(б), 27 липня 1951 року начальник УМДБ по Кам'янець-Подільській області полковник М.Л. Руденко підписує наказ № 0038. У документі йшлося про комплекс заходів з ліквідації надрайонних проводів Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН(б). Згідно положень наказу, для виявлення і ліквідації оунівського підпілля на території області створювалися оперативнотчекістські групи, які закріплювались окремо за кожним надрайонним проводом. Зокрема, для розшуку підпілля Дунаєвського надрайону, створювалась оперативно-чекістська група на чолі з майором Трегубенком. Начальник оперативної групи до 10 серпня 1951 року мав вивчити оперативну обстановку і розробити план агентурно-оперативних заходів. Обов'язковою умовою також був підбір та вербування агентів з числа виявлених оунівських зв'язків.

За роки боротьби з націоналістичним підпіллям чекісти нагромадили чимало документів та свідчень учасників та симпатиків ОУН(б), які широко використовували у своїй роботі члени оперативної групи. Зокрема, 26 грудня 1949 року у с. П'ятничани Ориненського району Кам'янець-Подільської області було викрито техзвено Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН(б). З криївки, де знаходилася типографія "імені Ярослава Старуха", було вилучено цінні документи: "велику кількість фотографій підпільників, автобіографії членів окружного проводу, звіти з роботи рейдових груп ОУН(б) на території Кам'янець-Подільської та Вінницької областей". У травні 1950 року на хуторі Козак Кам'янець-Подільського району у господарстві одного із місцевих мешканців чекісти виявили криївку, звідки вилучили документи Кам'янець-Подільського надрайонного проводу ОУН(б). У доповідній записці про результати роботи 2-го відділу УМДБ Кам'янець-Подільської області по лінії боротьби з ОУН(б) за липень-серпень 1951 року читаємо "В результаті аналізу документів вилучених у грудні 1949 року в с. П'ятничани Ориненського району Кам'янець-Подільської області, що належали Кам'янець-Подільському окружному проводу ОУН(б), та у травні 1950 року документів Кам'янець-Подільського надрайонного провідника "Матюшенка" було встановлено, що на території Дунаєвського, Солобокецького, Смотрицького і Ярмолинецького районів Кам'янець-Подільської області діє провідник "А-9" він же "Алкід" [3, арк. 7]. Та найбільшою вдачею оперативних працівників було захоплення 8 лютого 1951 року у

м. Вінниця одного з керівників підпілля ОУН(б) на Поділлі "Лугового" (Й. Демчука). Протягом 1946-1949 років "Луговий" очолював Дунаєвський надрайонний провід ОУН(б). Він добре знав територію діяльності та більшість членів надрайону, особисто знав "Алкіда" та чимало конспіративних квартир, якими користувався провідник та його підлеглі. Після тривалих допитів чекістам вдалося вибрати із "Лугового" цінні свідчення, які незабаром використали для ліквідації Дунаєвського надрайонного проводу ОУН(б). На основі зібраних матеріалів 8 серпня 1951 року була заведена агентурна справа № 395 під назвою "Останні" [3, арк. 7].

Оперативний план ліквідації Дунаєвського надрайонного проводу ОУН(б) начальник МДБ Кам'янець-Подільської області полковник М.Л. Руденко затвердив 16 серпня 1951 року. В його основу були покладені свідчення "Лугового" щодо наявних конспіративних квартир у районах діяльності Дунаєвського надрайонного проводу ОУН(б). Мета плану – перевірити усі конспіративні квартири на яких з'являвся "Алкід" та його підлеглі, вивчити їх утримувачів та можливості їх залучення до співпраці з УМДБ. Зокрема, передбачалося їх перевірка у селах Зеленче, Нестерівці, Кривчик, Ганівка, Вихрівка, Руда Гірчичнянська Дунаєвського району, селах Балин, Рудки Смотрицького району, селах Проскурівка, Маліївці, Підлісний Мукарів, Стріхівці Солобокецького району Кам'янець-Подільської області.

У ході проведення агентурно-оперативних заходів було встановлено, що Дунаєвському надрайонному проводу ОУН(б) належить близько 100 конспіративних квартир на території Дунаєвського, Солобокецького, Смотрицького, Ярмолинецького районів Кам'янець-Подільської області. Упродовж серпня-вересня 1951 року було завербовано близько 40 утримувачів конспіративних квартир, якими користувалися члени Дунаєвського надрайону [3, арк.9]. Члени оперативної групи розробили плани захоплення підпільників у місцях їх найбільш вірогідної появи, підготували засідки і тепер чекали, коли до їх рук потрапить перша жертва.

Одну з засідок було організовано у жителя с. Покутинці Віньковецького району, квартиру якого періодично відвідували провідник Дунаєвського надрайону "Алкід" та його підлеглі "Лесь" і "Олег". Агента забезпечили снодійним препаратом, який останній мав підсипати у їжу підпільників [4, арк.21]. Виконуючи завдання провідника наприкінці вересня 1951 року підпільники "Лесь" та "Олег" проводили пропагандистський рейд у селах Кадіївці, Шарівка, Сутківці, Глушківці, Покутинці [1, арк. 35]. В ніч з 26 на 27 вересня 1951 підпільники зайшли на квартиру агента у с. Покутинці, де й були затримані оперативною групою УМДБ. Приготування чекістів дали перші результати. Затриманими виявилися Іван Гаргат ("Лесь", "Липкевич"), 1924 року народження, родом із с. Іванківка Лисецького району Івано-Франківської області та Петро Гречух ("Олег", "Береза"), 1925 року народження, виходець с. Іванківці Скала-Подільського району Тернопільської області. Дуже цікавою, на нашу думку, є постать Івана Гаргата. Він був фотографом, дякуючи його таланту та хисту до сьогодні збереглися світлини учасників підпілля Івано-Франківщини та Кам'яниччини, фотографії з закордонного рейду УПА до Румунії у 1949 році, учасником якого він був. Зазначимо що серед відомих чекістам членів Дунаєвського надрайону "Лесь" не значився, адже на теренах Кам'янець-Подільської області він з'явився наприкінці 1950 року. І. Гаргат мав завдання налагодити підпільну мережу у Дніпропетровській області, але внаслідок порушення ліній зв'язку із східними областями, змушений був залишитися на Кам'яниччині.

Провідник Дунаєвського надрайону "Алгід" був схоплений чекістами 30 вересня 1951 року на конспіративній квартирі у с. Балин Смотрицького району Кам'янець-Подільської області. Для його затримання був використаний спеціальний препарат № 47, завдяки якому чекісти взяли живими чимало учасників націоналістичного підпілля. В акті затримання записано: "30 вересня цього року за даними опергрупи УМДБ була проведена чекістсько-військова операція під керівництвом начальника УМДБ Кам'янець-Подільської області полковника М.Л. Руденка по захопленню живим бандита ОУН у господарстві жителя с. Балин Смотрицького району Кам'янець-Подільської області. В результаті операції був захоплений живим бандит ОУН на горіщі будинку "Ю". У захопленого бандита вилучено: німецький автомат, револьвер системи "Наган", пістолет "Парабелум", граната, 4 магазини до німецького автомата, 180 різних патронів, сумка з оунівськими документами. При огляді господарства виявлено схрон в коморі будинку... Захоплений бандит упізнаний, є керівником Дунаєвського надрайонного проводу ОУН "Охрім", він же "Алгід" – "А-9", поштова адреса "22" – Мартюк Хома Петрович" [7, арк. 246].

"Алгіду" судилося стати останнім керівником Дунаєвського надрайону, тому коротко зупинимося на його біографії. Мартюк Хома Петрович, 1923 року народження, родом із містечка Скала-Подільська Тернопільської області. До 1941 року навчався у Чортківській гімназії, пізніше у Львівському політехнікумі. Наприкінці 1943 року вступив добровольцем у дивізію СС "Галичина", після розгрому останньої під Бродами перейшов у підпілля. З 1945 по 1948 роки Х. Мартюк діяв у складі Чортківського надрайонного проводу ОУН(б), пізніше був переведений для роботи на Схід. Перейшовши у Кам'янець-Подільську область, "Охрім" увійшов до складу Дунаєвського надрайонного проводу ОУН(б), де працював під керівництвом "Лугового". Влітку 1949 року "Луговий" отримав завдання відновити діяльність ОУН(б) у Вінницькій області, його місце заступив "Алгід". Х. Мартюк був не лише вправним конспіратором та одним із керівників оунівського підпілля, він також мав хист поета. "Алгід" писав для підпільників вірші та оповідання на повстанські теми. Його літературні праці у підпіллі відомі під псевдонімами "Денис Гафійчин", "Д. Гафійчин", "Д.Г." (на честь матері Гафії). Його перу належать оповідання "Юні бандерівці", "Вірні сини", "Помста", "Дружність", поезії "Над Збручем", "На шляху до волі" та багато інших творів, де прославлялася героїка визвольної боротьби ОУН, УПА за свободу і незалежність України. Частина творчого доробку Х. Мартюка знайдено серед документів та матеріалів Архіву Крайового проводу ОУН(б) "Поділля" в с. Озерна Зборівського району Тернопільської області у 2004 році [7, арк. 244-245].

Після захоплення провідника ліквідація решти учасників надрайону стала справою часу. В першу чергу чекістів цікавили найближчі обумовленні зустрічі та явочні квартири, на яких вони мали відбуватися. За свідченнями "Алгіда" підпорядковані йому "Гриць" та "Олес" перебували на завданні у Гвардійському районі. Тут провідник планував провести заготовку продуктів на зиму, куди й направив "Гриця" та "Олеса" [2, арк. 104]. На початку жовтня вони мали зустрітися з ним у с. Данюки або Москалівка Гвардійського району. Для перевірки даних у с. Данюки під виглядом підпільників направили агентурно-бойову групу з трьох осіб, до складу якої увійшов один із нещодавно затриманих членів Дунаєвського надрайонного проводу ОУН(б). Оскільки один із членів агентурно-бойової групи був

знайомий господарю, він, не підозрюючи про небезпеку, повідомив, що "Гриць" та "Олес" перебували у нього кілька днів і незабаром мають повернутися із сусіднього села. Таким чином, була влаштована засідка. Чекісти намагалися не надавати розголосу попереднім арештам, адже підпільники змінювали паролі і явки щоразу після затримання одного з членів. 8 жовтня 1951 року "Гриць" та "Олес" повернулися до с. Данюки, але до конспіративної квартири "Гриць" пішов самотужки. У перестрілці він був убитий, "Олеса" ж вдалося втекти. Убитий підпільник "Гриць" виявився Снігур Дмитро Іванович, 1920 року народження, родом із с. Тудорів Копичинського району Тернопільської області, користувався також псевдонімами "Жук", "Липко", "Дуб" [4, арк. 26].

Для затримання "Олеса" УМДБ розгорнуло оперативну гру з виводом підпільника на зручне для чекістів місце. Зокрема, на запасній явці у с. Москалівка Гвардійського району агентурно-бойова група залишила для "Олеса" грипс, за яким "Алгід" начебто призначав йому зустріч у с. Чаньків Дунаєвського району. Розрахунок оперативників був вірний, вже наступного дня "Олес" ознайомився з грипсом і попрямував до місця зустрічі. У с. Чаньків на УМДБ працював утримувач явочної квартири, якою часто користувалися підпільники, здогадуючись про зраду господаря. Крім того, відстань між с. Москалівкою та с. Чаньків складала кілька десятків кілометрів, що виснажило фізичні сили підпільника. 12 жовтня 1951 року "Олес" потрапив у приготовану для нього пастку. Чекісти використали увесь арсенал допоміжних засобів аби схопити підпільника живим. В господарстві агента був встановлений апарат "Тривога" для швидкого виклику оперативної групи, агент забезпечений снодійним препаратом № 47. Захоплений "Олес", він же "Руслан", "Гострий", виявився Довгань Євген, 1927 року народження, родом із с. Базаринці Збаразького району Тернопільської області. Протягом 1948-1951 років "Олес" працював під керівництвом Кам'янець-Подільського надрайонного провідника "Матюшенка" (І. Ліщинського), у підпорядкування "Алгіда" був переведений за вказівкою "Скоба" у вересні 1951 року [4, арк. 26-27].

Затримання "Олеса" було останньою акцією у проведеної агентурної справи "Останні", протягом вересня – жовтня 1951 року усі діючі на території області члени Дунаєвського надрайонного проводу ОУН(б) були затримані. На волі залишився тільки підпільник "Назар", що за свідченнями "Алгіда" у травні 1951 року відійшов разом із провідником Крайового проводу ОУН(б) "Поділля" "Уласом" (В. Бей) на Захід. Життя "Назара" обірвалося у листопаді 1951 року на хуторі Тури Велико-Дедеркальського району Тернопільської області під час облоги на організаційного референта Крайового проводу ОУН(б) "Поділля" "Бурлана". Під псевдонімами "Назар", "Крига" своє життя боротьби за незалежну українську державу присвятив Свободний Семен Петрович, 1919 року народження, родом із с. Лапшин Борщівського району Тернопільської області.

У доповідній записці УМДБ Кам'янець-Подільської області за вересень-грудень 1951 року підсумовується: "В результаті у вересні-жовтні 1951 року Дунаєвський надрайонний провід ОУН(б), що проходив по агентурній справі "Останні" ліквідований повністю" [4, арк. 29].

Отже, у 1950-1951 роках Дунаєвський надрайонний провід ОУН(б) продовжував активну націоналістичну роботу на теренах Кам'янець-Подільської області. На території його діяльності існувало більше ста конспіративних квартир підпілля, що свідчить про підтримку руху місцевим населенням. Останній керівник Дунаєвського надрайону "Алгід" (Х. Мартюк) напередодні затримання мав у своєму підпорядкуванні підпільників "Олега"

(П. Гречух), "Олеся" (Є. Довгань), "Назара" (С. Свободний), "Гриця" (Д. Снігур) і "Леся" (І. Гаргат), обставини затримання та загибелі кожного з яких ми з'ясували вище. Більшість з них поплавилися життям за свої переконання та діяльність, отримавши від радянської влади смертні вирoki. Відмічаємо, що прізвища підпільників "Назара" та "Гриця" досі не було ідентифіковано.

Незважаючи на те, що протягом десятиліття протистояння підпілля ОУН(б) та органів радянської держбезпеки йшло з перемінним успіхом, 1951 рік виявився для УМДБ Кам'янець-Подільської області переломним. Розглянувши матеріали агентурної справи "Останні", ми з'ясували, що внаслідок її реалізації Дунаєвецький надрайонний провід ОУН(б) припинив своє існування у жовтні 1951 року. Значною мірою успіху оперативних заходів сприяла вдало підібрана агентура з числа утримувачів конспіративних квартир підпілля. Варто відзначити, що

жоден член Дунаєвецького надрайону не був арештований без застосування снодійного препарату. Паралельно з агентурною справою "Останні" були реалізовані агентурні справи "Вороги" та "Схід" відповідно на Вінківський та Кам'янець-Подільський надрайонні проводи ОУН(б). Такий масовий наступ мав незворотну дію, підпілля Кам'янецьчини майже припинило свою діяльність і було повністю знищене протягом наступного 1952 року.

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Ф. 5. – Спр. 67580. – Т. 1. 2. ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 67580. – Т. 2. 3. ГДА СБ України. – Ф. 2(управління 2-Н). – Оп. 42 (2010) – Спр.18. 4. ГДА СБ України. – Ф. 2(управління 2-Н). – Оп. 42 (2010) – Спр.19. 5. ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 29. 6. ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 10. 7. Мизак Н.С., Горбатюк В.І. За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА: Кн.5 / За ред. Н.С. Мизака. – Чернівці, 2006. 8. Сергійчук В. Український звид: Поділля. 1939-1955. – К., 2005.

Надайшла до редколегії 21.02.11

С. Таборанський, асп.

МІЖНАРОДНІ КОНГРЕСИ ІСТОРИЧНИХ НАУК: ЗМІНИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ТА СТРУКТУРІ РОБОТИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

У статті розглянуто особливості реформування організації та структури роботи міжнародних конгресів історичних наук другої половини ХХ ст.

The article in examined features of organization and structure of work of international congresses of historical sciences of the second half of the 20th century.

Із здобуттям Україною незалежності, розширилися зв'язки вітчизняних істориків зі світовими організаціями та установами, активізувалася їх участь в міжнародних конференціях, конгресах, симпозиумах. Особливий авторитет здобули міжнародні конгреси істориків, які від початку ХХ ст. проводяться кожні п'ять років під керівництвом Міжнародного комітету історичних наук (далі – МКІН). В 1995 р. в Монреалі було прийнято ухвалу про відновлення членства України у МКІН, що спровокувало інтерес українського читача до історії цієї організації та минулого міжнародних конгресів. Перш за все, увагу привертає друга половина ХХ ст., коли формувалися особливості структури роботи конгресів.

Як не парадоксально, але на сьогоднішній день вітчизняна історіографія означеної теми обмежується лише енциклопедичною статтею голови Українського національного комітету істориків Я. Ісаєвича [7]. Не великі набутки і зарубіжної історіографії, де окремі аспекти проблеми знайшли місце у монографії німецького історика К.-Д. Ердмана [19], а також у історичному огляді участі російських істориків у міжнародних конгресах ХХ ст. [10]. На заповнення наявної прогалини спрямоване дане дослідження, у якому ми проаналізуємо організаційні особливості та секційний поділ міжнародних конгресів історичних наук другої половини ХХ ст.

Відразу зауважимо, що перегляд принципів організації конгресів спровокував перший повоєнний конгрес істориків, який проходив з 28 серпня по 2 вересня 1950 р. в Парижі. За існуючою на той час традицією, всі питання, пов'язані з проведенням конгресу, були в компетенції національного комітету країни-організатора: він визначав секційний поділ, тематику та доповідачів майбутнього з'їзду. Але враховуючи місце проведення форуму та пов'язаний з цим інтелектуальний клімат Франції, вся наукова робота Паризького конгресу стала відображенням домінування соціально-економічної тематики та популярності Школи "Анналів". Останнє яскраво проявилось у назві секцій, які вперше було поділено за галузями історичної науки: "Антропологія та демографія", "Ідеї та історія ментальностей", "Економічна історія", "Соціальна історія", "Історія культури", "Історія сус-

пільного устрою" та "Історія політичних фактів". У програмі майже не залишилося місця для презентації традиційної наративної історії, за що на адресу організаційного комітету посипалося багато критичних зауважень.

Виникла ситуація змусила МКІН перед проведенням Римського конгресу 1955 р. прийняти два важливих рішення. Перше з них надавало першочергове право у формуванні програми конгресів самим учасникам: передбачалося, що відтепер національні комітети та афілійовані організації будуть надсилати свої пропозиції на розгляд Бюро МКІН і після відповідних коректив їх затверджуватиме Генеральна асамблея та організаційний комітет країни-господаря [18, с. 21]. Друга кардинальна зміна стосувалася принципу секційного поділу роботи конгресу. Якщо в Парижі, у відповідності з підходами Школи "Анналів", за критерій було взято основні галузі історичної науки – економічна історія, соціальна історія тощо, – то в Римі організатори повернулися до хронологічної класифікації: стародавній світ, середні віки, нова та новітня історія. За словами дослідника конгресів К.-Д. Ердмана: "Час знову з'являвся як основна історична категорія, який природно був схемою антично-західної цивілізації" [19, с. 299]. Повернення до старої класифікації забезпечило більш можливості для представлення "історії-події", яка на конгресі в Парижі практично була відсутня.

Саме Риму ми завдячуємо поверненню до хронологічних секцій: "Стародавній світ", "Середні віки", "Нова історія" (з XVI по XVIII ст.) та "Новітня історія" (XIX – XX ст.), які зберігали своє значення протягом всього періоду "холодної війни". Робота в кожній секції проходила навколо декількох основних проблем. До кожної доповіді долучалися короткі повідомлення, які обговорювалися після обідньої перерви. Власне, на наступному конгресі в Стокгольмі 1960 р. принцип роботи хронологічних секцій був ідентичним: знову виділялося 6 – 7 тем, навколо яких точилася дискусія. Перші ж зміни відбулися при підготовці Московського конгресу історичних наук (1970), коли для більшої цілеспрямованості роботи секцій в кожній з них було виділено по одній "головній темі": у секції "Стародавній світ" – "Проблема

політичної рівноваги в країнах Середземного моря", "Середні віки" – "Феодалізм як історичне явище, як соціальне явище і як спосіб виробництва", "Нова історія" – "Проблеми Європи в XVII ст.", "Новітня історія" – "Світ у період між двома світовими війнами" [8, с. 163-165]. Також вперше на Московському конгресі по кожній з цих тем хронологічної секції було введено роботу експертів, яка до того не практикувалася. До "головних" тем долучалися окремі доповіді, які обговорювалися без експертів.

Практика виділення "головних тем" в хронологічній секції була продовжена на конгресі у Сан-Франциско 1975 р. В секціях "Стародавній світ" та "Середні віки" було виокремлено по дві великі теми [2], а в "Новій історії" та "Новітній історії" – дві підсекції по дві теми кожна [15]. В подальшому, на конгресах у Бухаресті (1980), Штутгарті (1985) та Мадриді (1990) ця традиція зберігалася. Але по тому, у зв'язку з тенденціями розвитку історичної науки у бік проблемності, роль хронологічних секцій почала знижуватися. На засіданні Генеральної асамблеї у Бухаресті тодішній президент К.-Д. Ердман змушений був визнати, що при складанні програми роботи хронологічних секцій Бюро МКІН не вдалося повністю згрупувати окремі розрізнені доповіді навколо спільних тем [12, с. 143]. В роботі керівних органів МКІН все частіше почали звучати заклики до формулювання більш широких тем для обговорення [16, с. 157]. Щоб надати роботі хронологічних секцій більш цілеспрямований характер, Бюро МКІН на засіданні у Штутгарті 1983 р. прийняло рішення призначити відповідальних за підготовку хронологічних тем [14, с. 138]. Їх роль зводилася до планування роботи засідання та встановлення контактів з доповідачами. На 1990-ті роки хронологічна секція практично вичерпала себе, свідченням чого стало проведення в Мадриді спільних засідань секції стародавнього світу та середніх віків, або останньої з секцією нової історії. В практику роботи конгресів почали вводити так звані "наскрізні" теми, на яких обговорювалися проблеми, що охоплювали декілька хронологічних періодів. Тому на XVIII Міжнародному конгресі історичних наук в Монреалі (1995) хронологічні секції було скасовано. Їм на зміну запроваджено т. зв. "спеціальні теми", в основі яких лежав порівняльний аналіз послідовних змін у різних сферах людської діяльності протягом всієї історії. Серед них: "Дитинство в історичній перспективі", "Загибель імперій в порівняльній перспективі", "Війна та культура" тощо.

Важливим моментом Римського конгресу стала увага учасників на методологічних проблемах історії та створення окремої секції під назвою "Методологія та генеральні проблеми". Секції судилося довге життя, адже з деякими змінами (для загальних проблем всесвітньої історії пізніше було створено окрему секцію) вона проіснувала протягом всього періоду "холодної війни" аж до сьогоднішнього дня. В Римі та Стокгольмі в секції було заслухано по шість доповідей, навколо яких зорієнтовано по 4-5 коротких повідомлень. Інколи короткі повідомлення не зовсім відповідали основній доповіді, а часто й самій секції. За приклад можна взяти коротке повідомлення ямайського історика Дж. Перрі щодо адміністративної служби Вест-Індії в XVII ст. [22]. На Віденському конгресі істориків 1965 р. методологічна секція була тимчасово включена в секцію по хронологічним періодам, а в Москві методологічні проблеми були інтегровані у "велику тему" "Історик та соціальні науки". Слід сказати, що від Римського конгресу доповіді у методологічній секції були не завжди пов'язаними між собою. Тому з метою більшої концентрації уваги на певних проблемах, від XV Міжнародного конгресу істориків в Бухаресті (1980) в методологічній секції виділили ли-

ше чотири теми, навколо яких проходила дискусія. Завдяки тому, що крім основної доповіді були представлені також виступи співдоповідачів з різних країн світу, дискусія отримувала спрямованість та високий фаховий рівень. В методологічній секції відбувалися дискусії щодо специфіки історичного пізнання, можливостей об'єктивного дослідження історичної дійсності тощо.

Після Римського конгресу (1955) важливе місце в зміні структури роботи конгресів відіграв Відень (1965), де було започатковано низку організаційних елементів, які діяли протягом всього періоду "холодної війни". Так, виходячи з досвіду проведення конгресу в Стокгольмі (1960), що яскраво засвідчив ідеологічну конфронтацію істориків двох блоків, для послаблення протистояння та підвищення наукового рівня дискусії, на Віденському конгресі вперше було запроваджено систему експертів. Всім національним комітетам було запропоновано завчасно назвати вчених своїх країн, які в якості експертів візьмуть участь в обговоренні з тієї чи іншої доповіді. Заявленим національними комітетами спеціалістам трибуна надавалася в першу чергу і лише потім в дискусію включалися всі бажаючі учасники засідань. Виступи експертів повинні були сприяти більш поглибленій дискусії.

Одним з важливих елементів роботи конгресів став також вихід на обговорення широких історичних проблем. Тенденції розвитку історичної науки до глобалізації історичного знання отримали вияв у прагненні до обговорення на конгресах наскрізних тем, які охоплювали б не тільки певний хронологічний період чи регіон, а стосувалися загальних проблем всесвітньої історії. Ці прагнення виявили себе вже після Римського конгресу на засіданні Бюро МКІН 26 – 27 травня 1956 р. у Мадриді, де норвезький історик Г. Кут висунув пропозицію виносити на обговорення конгресу якусь одну важливу тему, наприклад, питання про колоніальну політику держав [6, с. 222]. Напередодні Віденського конгресу прагнення до оновлення роботи конгресів уособлював чинний президент МКІН проф. Г. Шмідт, котрий закликав до максимального скорочення доповідей та виділення декількох проблем, навколо яких і повинна будуватися вся робота конгресу та дискусії учасників.

Виходячи з цих тенденцій, на Віденському конгресі 1965 р. організатори скасували короткі доповіді (повідомлення), які практикувалися у Римі та Стокгольмі. Основну роль відіграло те, що на попередніх конгресах повідомлення, як правило, були мало пов'язані з проблемами основних доповідей та часто були присвячені вузьким темам, які не представляли інтересу для більшості учасників. Крім того, відміна коротких повідомлень вивільняла час для дискусій з головних проблем та робила обговорення більш предметними та цілеспрямованими.

По-друге, було утворено так звані "великі теми", які представляли інтерес не тільки для спеціалістів по тому чи іншому історичному періоду, але і для широкого кола істориків. Вперше на Віденському конгресі їх було виділено шість: "Акультурація", "Релігійна віротерпимість та ересі у новий час", "Націоналізм та інтернаціоналізм в XIX – XX ст.", "Правлячі класи від античності до нового часу", "Соціальні структури і література в XIX – XX ст.", "Результати світового розвитку на 1815 р." [11, с. 175-176]. Дискусії по "великим темам" спеціально проходили щодня на ранкових засіданнях, що дозволяло історикам, які були зацікавлені в їх обговоренні, після перерви брати участь в роботі методологічної та хронологічної секцій. Практика виділення "великих тем" була збережена на наступних конгресах, і хоча їх кількість варіювала від 2 до 6, вони існують до сьогоднішнього дня. Вони, як правило, відкривали конгрес та були приурочені до ювілейних дат приймаючої країни. Напри-

клад, у зв'язку зі святкування 200-ліття війни за незалежність у США, одна з "великих тем" була присвячена обговоренню історії революцій, а основну доповідь "Історіографія американської революції" прочитав американський дослідник Б. Бейлін [17]. Одна з "великих тем" конгресу істориків у Мадриді 1990 р. була приурочена до 500-ліття відкриття Америки Христофором Колумбом.

Із Віденським конгресом також пов'язане ще одне важливе нововведення МКІН, а саме – запровадження колективності у написання доповідей. Для цього організаційним комітетом по кожній з "великих тем" до основного доповідача призначалися співдоповідачі, які зробили свої заявки по близьким темам, але тексти яких не увійшли в обмежену кількість затверджених доповідей. Відповідальні за доповіді повинні були встановити зв'язки зі своїми співавторами та використати їх розділи в загальних доповідях. Перший досвід виявився не досить вдалим. Можна повністю погодитися з думкою радянського історика О. Губера, що основною причиною невдачі даної практики стали труднощі в об'єднанні в одній доповіді діаметрально протилежних методологічних та ідейних концепцій [3, с. 5]. Тому на конгресі істориків в Москві та Сан-Франциско від цієї практики тимчасово відмовились. В подальшому, при підготовці XV Міжнародного конгресу історичних наук у Бухаресті (1980) до колективної підготовки доповідей МКІН повернувся і відтоді даний механізм поширюється не тільки на "великі теми", а й на методологічну секцію. Не в останню чергу цьому сприяло і послаблення ідеологічних протиріч між істориками обох блоків.

Нові суспільно-політичні умови в світі, пов'язані з деколонізацією країн Азії, Африки та Латинської Америки, поставили МКІН перед необхідністю включення історії цих регіонів у програму міжнародних конгресів. До 1960-х років проблематика з історії країн "третього світу" повністю ігнорувалася. На Паризькому конгресі істориків (1950) обговорювалася виключно європейська історія. У Римі були зачитані лише дві великі доповіді з неєвропейської історії: американський історик Дж. Фейєрбанк охарактеризував вплив сучасної науки та техніки Заходу на Японію та Китай [20], а італійський історик Ф. Габріелі зупинився на новій історії арабських народів [21]. Через п'ять років ситуація не змінилась – знову лише дві великі доповіді: американського історика Н. Брауна про західний вплив на традиційну культуру Індії, та японського історика Т. Ямамото про перехідний період в історії Східної Азії – від імперії Тан до імперії Сун [9, с. 219, 221].

За наявну ситуацію МКІН часто звинувачували у "європоцентризмі" та ігноруванні історії країн Африки та Азії. Як вихід з даного положення, спеціально для XII Міжнародного конгресу історичних наук у Відні (1965) організаційним комітетом було створено окрему секцію під назвою "Історія континентів". Вона включала проблеми, пов'язані з історією країн Азії, Африки та Латинської Америки. В секції було виділено шість тем: "Релігійні відносини Європи з Азією та Африкою у пізньосередньовіччя", "Далекий Схід", "Деколонізація", "Проблема джерел з історії Чорної Африки до епохи колонізації", "Гене́за та розвиток давніх американських цивілізацій" та "Іспанська політико-адміністративна структура як база американських національностей" [11, с. 176-177]. На наступному, Московському конгресі істориків (1970), секція "Історія континентів" була збережена. У ній виділено одну "велику тему" під назвою "Націоналізм та класова боротьба в процесі модернізації в Азії та Африці", а також дві невеликі теми: "Місце Латинської Америки у світовому історичному процесі в XIX і XX ст." та "Роль вільних земель в історії континентів" [8,

с. 162-163]. На думку радянського історика О. Губера, хоча в самому виділенні окремої секції все ще звучало відлуння європоцентризму при вивченні всесвітньої історії, але її створення акцентувало увагу учасників на історії країн Азії, Африки та Латинської Америки та забезпечило чільне місце цієї проблематики в програмах наступних конгресів істориків, зробивши їх дійсно міжнародними [4, с. 8]. Після Віденського та Московського конгресів історія країн третього світу була інтегрована в загальні програми міжнародних конгресів.

Також МКІН повинен був реагувати на зміни в самій історичній науці, викликані інституціоналізацією та утворенням різних комітетів, союзів, асоціацій тощо. Засновані на членські внески та гранти різних установ, у післявоєнний період вони ініціювали ґрунтовні дослідження з історичної проблематики, збирали конференції і колоквиуми, видавали часописи та солідні колективні монографії. Ігнорувати їх напрацювання та роль у міжнародній кооперації істориків МКІН не міг. На перших повоєнних конгресах актуальні та цікаві проблеми цих комісій ще перебували поза увагою учасників. І пов'язано це було з тим, що всі комісії та комітети проводили свої засідання за декілька днів до початку конгресу, або на протязі декількох днів по його закінченні. Наприклад, напередодні конгресу істориків у Стокгольмі з 16 по 21 серпня свої засідання провели 12 міжнародних комісій та асоціацій, в тому числі дві, які ще знаходилися на стадії організації [5, с. 16]. Робота Комісії з економічної історії взагалі розпочалася 12 серпня [1, с. 24]. Подібна практика розтягувала строки роботи конгресів за межі офіційного тижня та позбавляла основну масу учасників можливості ознайомитися з цікавими та актуальними напрацюваннями комісій. Тому важливою новацією Віденського конгресу (1965) стало введення в рамки його загальної програми засідання різних афілійованих комісій МКІН, для яких було створено окрему секцію. На Московському конгресі (1970) ця практика була продовжена, хоча в основну програму була включена робота лише двох афілійованих з МКІН організацій: Комісії з історії соціальних рухів та соціальних структур і Комітету з історії Другої світової війни. Їх паралельним засіданням був повністю присвячений останній день роботи конгресу [8, с. 166]. На конгресі в Сан-Франциско (1975) всі внутрішні та афілійовані комісії знову проводили свої засідання паралельно з секцією по хронологічним періодам. Після отримання на Генеральній асамблеї МКІН в Пуерто де ла Крус в 1977 р. рівноправного статусу з національними комітетами, в програмі XV Міжнародного конгресу істориків в Бухаресті (1980) на засідання внутрішніх та афілійованих комісій МКІН було виділено перші два дні [12, с. 143]. Протягом наступних років значення афілійованих комісій посилювалося і на сьогоднішній день вони відіграють чи не основну роль у роботі конгресів.

На конгресі істориків в Штутгарті (1985) в доповнення до традиційної структури з'їзду, яка передбачала поділ їх роботи на 4 секції: "Великі теми", "Методологія", "Хронологічна секція", "Міжнародні афілійовані і внутрішні комісії", було створено п'яту секцію – "круглі столи". Фактично, це було організаційною відповіддю МКІН на фрагментацію та диференціацію в історичній науці. "Круглі столи" організовувались за певною тематикою та дозволяли акцентувати увагу на нових напрямках та підходах історіописання. Наприклад, в Штутгарті були проведені засідання на теми: "Історичні журнали і нова техніка", "Психісторія: межі методу", "Сім'я в історії" тощо.

Отже, протягом другої половини XX ст. в організації та структурі роботи міжнародних конгресів історичних наук відбулися суттєві зміни, зумовлені зовнішніми фа-

кторами розвитку міжнародної кооперації та тенденціями в самій історичній науці. Після Паризького конгресу (1950) було відновлено роботу хронологічних секцій та секції методології. Від Віденського конгресу (1965) у структуру з'їздів впроваджено обговорення "великих тем" та засідання афілійованих міжнародних організацій. Пізніше у практику ввійшли "круглі столи" (від Штутгартського конгресу (1985) та обговорення "спеціальних тем" (від конгресу в Монреалі 1995 р.). Означені новації забезпечили місце на з'їздах теоретико-методологічним проблемам історії та різноманітній тематиці у хронологічному та географічному розрізі, створили можливості для презентації нових напрямів історичних досліджень. Висока популярність конгресів серед фахового товариства в період "холодної війни" та їх престиж в сучасній інтернаціональній співпраці істориків дає підстави говорити про позитивні наслідки реформування другої половини ХХ ст.

1. XI міжнародний конгрес історических наук в Стокгольме // Вопросы истории. – 1960. – №12. – С. 3-29. 2. Голубцова Е. С. О работе секции античной истории на XIV Международном конгрессе исторических наук (Сан-Франциско, 1975 г.) // Вестник древней истории. – 1976. – № 4. – С. 169-175. 3. Губер А. А. XII Международный конгресс исторических наук // Вопросы истории. – 1966. – № 3. – С. 3-14. 4. Губер А. А. XIII Международный конгресс исторических наук в Москве: Некоторые итоги и перспективы // Вопросы истории. – 1971. – № 6. – С. 3-16. 5. Губер А. А. Некоторые проблемы новой и новейшей истории на XI Международном конгрессе историков в Стокгольме // Новая и новейшая история. – 1961. – № 1. – С. 15-24. 6. Заседание бюро Международного комитета исторических наук в Мадриде // Вопросы истории. – 1956. – №9. – С. 221-222. 7. Ісаєвич Я. Д. Міжнародні конгреси істориків

// Энциклопедия истории Украины: Т. 6. Ла – Ми / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2009. – С. 714-726. 8. К XIII Международному конгрессу исторических наук (из циркуляра №2 Организационного комитета) // Вопросы истории. – 1970. – №3. – С. 162-166. 9. К предстоящему XI Международному конгрессу исторических наук [Предварительный список докладов и сообщений] // Вопросы истории. – 1960. – №3. – С. 218-222. 10. Российские историки на международных конгрессах исторических наук (1900 – 2000 гг). Исторический обзор. – М., 2005. – 202 с. 11. Тематика докладов XII Международного конгресса исторических наук в Вене в 1965 году // Вопросы истории. – 1964. – №5. – С. 175-179. 12. Тихвинский С. Л. Генеральная ассамблея Международного комитета исторических наук в Бухаресте // Вопросы истории. – 1980. – №12. – С. 142-144. 13. Тихвинский С. Л. Генеральная Ассамблея Международного комитета исторических наук в Сан-Франциско // Вопросы истории. – 1975. – №12. – С. 173-174. 14. Тихвинский С. Л. О заседании Бюро МКИН // Вопросы истории. – 1983. – №8. – С. 136-140. 15. Тихвинский С. Л., Тишков В. А. Проблемы новой и новейшей истории на XIV Международном конгрессе исторических наук // Новая и новейшая история. – 1976. – № 1. – С. 62-78. 16. Тихвинский С. Л. Чубарьян А. О. В Бюро и на Генеральной ассамблее Международного комитета исторических наук // Вопросы истории. – 1983. – №1. – С. 156-159. 17. Bailyn B. Lines of force: In Recent Writings on the American Revolution // Congrès international des sciences historiques (14; 1975; San Francisco). Vol. 1. – 1977. – С. 172-219. 18. Bulletin d'information. 1953. №1. – С. 5-21. 19. Erdmann K.-D. Die Ökumene der Historiker. Geschichte der International Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques. – Göttingen, 1987. – 492 p. 20. Fairbank J. K. The influence of modern western science and technology on Japan and China // Congresso internazionale di scienze storiche, 10. Roma. 1955. Relazioni. Vol. 5. Storia contemporanea. – S. 241-270. 21. Gabrieli F. La storia moderna dei popoli Arabi // Congresso internazionale di scienze storiche, 10. Roma. 1955. Relazioni. Vol. 5. Storia contemporanea. – S. 271-302. 22. Parry J. H. The administrative service in the spanish Indies in the seventeenth century // Congresso internazionale di scienze storiche, 10. Roma. 1955. Relazioni. Vol. 7. Riassunti delle comunicazioni. – S. 39-40.

Надійшла до редколегії 22.02.11

А. Фільваркова, асп.

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ РЕЖИМ І УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО (1928-1933 рр.)

У статті розглядаються основні засоби та методи роботи радянського керівництва під час колективізації та голодомору в Україні (1928-1933 рр.). Роль і діяльність політичної еліти у проведенні хлібозаготівельної кампанії в українському селі. Наслідки роботи уповноважених та активістів.

The article considers basic means and work methods of soviet guidance during period of collectivization and holodomor in Ukraine (1928 – 1933). A role and activity of leadthrough political elite and khlibozagotivelnoy campaign in Ukrainian village. Consequences of upovnovazhenikh and activists work.

Основними проявами більшовицької політики в українському селі стали колективізація та розкуркулення, які в свою чергу призвели до катастрофічних наслідків – голодування мільйонів людей. Штучний голод 1932 – 1933 років – злочин більшовицького режиму, від котрого загинули мільйони українців. У світовій історії знайдеться не так вже й багато аналогів, які за масштабом, жорстокістю, цинізмом методів здійснення і наслідками дорівнювали б українській трагедії.

У вітчизняній історіографії ця проблема висвітлена у працях Ю. Шаповала, В. Пристайка, В. Золотарьова [17], В. Петренка [12], Г.Костюка [9], В. Сергійчука [16] та інших істориків. У своїх публікаціях дослідники аналізують репресивну діяльність сталінського уряду в проведенні реформування українського села. Вчені поставили за мету виявити глибинні причини голодомору, вказати на винуватців трагедії, оцінити її наслідки. Однак незважаючи на вище сказане, й надалі залишається велика кількість білих плям у вивченні цієї проблеми, які в силу появи нових архівних документів потрібно вивчати.

Питання опозиційності українського руху курсу Москви неодноразово протягом 20-х років ставали предметом обговорення конгресів Комінтерну чи засідань його виконкомів. Про актуальність української проблеми говорив і Л.Троцький. Все це спонукало Кремль до пошуку шляхів нейтралізації потенційних загроз з боку УСРР.

Наприкінці 20-х років більшовицький режим вдався до колективізації та розкуркулення в надії, що контроль

за колгоспом буде здійснити набагато простіше, ніж за селянською стихією. 1928 рік став роком повернення до примусових хлібозаготівель. Розкуркулення лишило Україну кращих селянських господарств, значна частина тих, хто потрапив під визнання куркулів була розстріляна. Колективізація призвела до ліквідації економічної самостійності селянства, зробила умови його життя гіршими, ніж за кріпосного права.

У липні 1929 р., не маючи для цього соціально-економічних підстав, ВУЦВК (Всеукраїнський Центральний виконавчий Комітет) та РНК (Рада Народних Комісарів) ухвалили постанову "Про заходи щодо розкуркулення селян", яку підписали Петровський, Чубар і секретар ВУЦВК Василенко. До "ухильників" від хлібозаготівель застосовували статті 57 та 58 Карного кодексу УСРР, що означало конфіскацію майна та ув'язнення до таборів [10, с.17].

Для вирішення питань і координації заходів, пов'язаних із розкуркуленням 23 січня 1930 р., була створена комісія у складі секретаря ЦК КП(б)У С.Косіора (голова), голови ДПУ (Державне політичне управління при НКВС) В.Балицького, Порайка, Демченка, Постишева [6, с.18]. На початку 1931 року лише в 112 районах УСРР для терору справжніх хліборобів було організовано 248 комісій і 7273 ініціативних груп для проведення розкуркулення [16, с.44].

План ревізій на 1931-1932 рр. був неспівмірно великим порівняно із зібраним урожаєм. Не всі госпо-

дарства і не всі селяни могли виконати накладені на них рознарядки по реквізиції, бо часто вони виявлялися більшими, ніж валовий збір зерна. Таких селян називали "злісними нездатчиками та куркулями". Їхнє майно конфісковували і прилучали до колгоспного або продавали за безцінь сільській компартійній адміністрації чи "активістам", що проводили конфіскації. Селянина разом із сім'єю, де часто були малолітні діти, виганяли на поневіряння [8, с.158].

Порядок розкуркулення на місцях проводився досить жорстокими методами: уповноважений з району і голова сільради з групою активістів, в яку входили найбідніші селяни та комсомольці, приходили у двір, занесений до чорного списку, і приступали до "операції". Вигнавши сім'ю з двору, розкуркулювачі виводили з хлівів худобу і коней, з комор і сараїв витягували печений хліб, зерно, борошно, вози, інвентар, з хат – одяг, меблі, різне хатнє начиння, вантажили все те на вози і везли його до сільради. Господаря і його сім'ю викидали на вулицю, хату замикали або вселяли в неї одного з комнезамівців [7, с.88].

Відомий письменник-публіцист Федір Моргун, розповів у своїй книзі про важливу розмову з Богданом Васильовичем Різуном батьком відомого у світі письменника Віктора Суворова (Різуна), який пройшов усю Вітчизняну війну і закінчив її у чині капітана. У 1931 році, проживаючи в селі в Запорізькій області, він вступив до комсомолу. Прийшов додому, поділився новиною в сім'ї. Батько покликав його до хати й сказав так: "Ти вже дорослий і маєш право вибору своїх дій, але хочу дати пораду – не користуйся своїм комсомольством на лихо людям, як це вже роблять твої ровесники в селі, коли відбирають у голодних сімей останній клунок зерна". А подумавши додав: "Знай, що нами зараз керують бандити й босяки, не опинися одним із них". На запитання, а де ж бандити, а де босяки, батько упевнено відповів: бандити в Москві й Києві, а босяки тут, у нашому селі й скрізь по інших селах [11, с.81].

У розпал найжахливішого в історії країни голоду 1932-1933 років біолог Джуліан Хакслі стверджував, що в Росії "рівень фізичного стану й здоров'я людей кращий, ніж в Англії" [11, с.85]. Що змусило розумну людину написати таку неправду? Можливо, банальне незнання справжнього життя людей СРСР, часто люди бачать те, що хочуть бачити, напевно, більшість авторів, які писали статті подібного характеру дотримувались саме таких позицій.

Останнім важелем впливу і знищення була віра. Радянське керівництво добре розуміло, якщо забрати в селян землю – вони будуть боротись, а якщо силою знищити духовність народу – він втратить віру і опустить руки. Церква є одним із механізмів збереження і передачі духовних цінностей української нації. Глибока релігійність – основна складова української культури. 1930 рік стає роком масового знищення церков й арештів священників. Основний удар спрямовується на Українську автокефальну православну церкву. Ще Ленін говорив, про те, що чим більше представників духовенства буде знищено, тим краще. Большевицький режим насильно насаджує нову комуністичну ідеологію. Українцям забороняють відзначати традиційні українські свята: Різдво, Великдень, Трійцю. Режим нав'язує нові свята: 8 березня, 1 травня, 7 листопада. Режим зневажає духовні цінності народу, нав'язуючи нові, нігілістичні цінності. Влада руйнує основу суспільства – сім'ю. Терор стає всеосяжним. Від майнового безправ'я до заборони свят, звичаїв, суджень. Як наслідок розвиваються злочинність, практика доносів, безкарність, невігластво.

Внаслідок політики ліквідації куркуля й колективізації по деяких селах України, приміром на Уманщині, не лишилося жодної місцевої селянської родини, і села були наново заселені переселенцями з-під Вінниці та інших місць Поділля. Також, по деяких селах Київщини, за розпорядженням влади, там, де місцеве населення частково лишилося, жоден господар не був залишений в своїй хаті і на землі своєї садиби. Основна ідея такої політики влади полягала в тому, що селянин не повинен був жити в своїй з діда-прадіда власній хаті. Почуття власності, родинний зв'язок викорінювалися послідовно і вщент [13, с.27-28].

Основними інструментами впливу більшовицької влади на фабриках і заводах були ради робітників. Так, наприклад, на Кубані на фабриках зводили владу робітників, але не місцевого походження. Ці люди не були пов'язані з місцевим населенням і не відали ніяких місцевих звичаїв. Поволі, але безупинно вони все руйнували, розтягуючи майно, зібране працею десятків років.

Що стосується селян, то більшовики ставилися до них як споживачі харчових продуктів, і тільки. Загальновідомо Марксова думка про "ідіотизм сільського життя". Він його не знав, не розумів і зневажав. Сприймаючи селян як просто людський матеріал, на них не заводили таких докладних обліків, як на міське населення. До косягінської реформи 28 серпня 1974 р. їх навіть не паспортизували. Їх виморювали голодом без заведення жодних справ, просто так – десятками тисяч і мільйонами [1, с.247].

У боротьбі влади проти селянства можна простежити певну закономірність. Підхід до селянства був диференційований: спочатку вибирали й нищили кращих. Це були так звані куркулі. Вони були не тільки найбагатші, а також найенергійніші, найактивніші, найздібніші, найпрацьовитіші, найздоровіші фізично й морально. Роботу по виявленню куркулів проводила радвлада, яку на селі називали: "властю конокрадів", а основним інструментом здійснення цієї політики були так звані активісти (в більшій мірі ідейні більшовики). Вони визначали кому призначити прогресуючий натуральний податок і кого відправити на висилку [1, с.249].

В 1929 р. тоталітарним режимом були запроваджені нові методи хлібозаготівель, які передбачали реалізацію хлібозаготівельних планових завдань. Саме в травні-червні 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У відрядило для прискорення хлібозаготівель: до Полтавського округу – Чубаря, до Білоцерківського, Шевченківського та Уманського округів – самого Косіора, до Лубенського, Роменського й Прилуцького округів – Любченка [10, с.17].

Хлібозаготівельна кампанія 1932 р. супроводжувалася грубими порушеннями закону. Всілякі насильства, знущання над селянами мали масовий характер. Прикладом роботи активістів можуть бути свідчення очевидців. Так, наприклад, жительки села Шрубків Летичівського району Березницької Дарії Лазарівни: "...А по хатах шастала група активістів. Так, заходять в хату Байда з Гончаром (решта – пішли в школу, на город), а я заховала у піч горня гороху. Байда витягнув горщик і каже: "Ми будемо забирати". Що скажу? Беріть... Свої сільські активісти морили людей голодом...". [3, с.16].

Цікавим є свідчення жителя с. Горошків, Тетіївського району Зрайківського Гната: "Коли прочитали в газетах постанову Центрального Комітету ВКП(б) від 26 березня 1932 р., що корова і всяка дрібна худоба примусово не усуспільнюється, а тільки добровільно, то пішли забирати всяк свою корову. Правління колгоспу забрали дрючки і не дають корів, почали бити бабів..., арештовувати і відправляти в район, в міліцію... Хто взяв корову, то уповноважений РВК приходив з бригадою і роз-

бивають замки, вікна, двері і забирають корову і що мається в хаті – різне майно, і навіть останній буханець хліба 5 – 6 фунтів, сало, що людина держала на посівну кампанію, щоб вийти в поле на роботу, то бригада забрала і поїла, а людина зосталася голодною і не виходить на роботу, а після ходять бригадири, штрафують і говорять, що ви зриваєте посівну кампанію..." [8, с.162].

Бюро київського обкому КП(б)У на своєму засіданні 27 листопада 1932 р. ухвалило проведення "штурмового декадника" з метою "завершення хлібозаготівель і повернення насіннєвих позичок" в період з 1 по 10 грудня 1932 р. На декадник було мобілізовано 500 чол. "кращого міського активу" та 60 комсомольських бригад. У людей відбирали не тільки хліб, але й усе їстівне, забирали худобу, гроші, одяг, хатнє начиння – все, що мало якусь цінність. Бригади ходили як по своїх селах, так і по сусідніх. Вони були озброєні лопатами й довгими залізними щупами, загостреними з одного боку, за допомогою яких шукали схованки в землі. За ними їхали вози, куди активісти складали награвовані продукти й речі. У хатах вони перекопували долівки, розвалювали печі, нищили по всіх закутках і на горищах, шукаючи збіжжя. Потрібно сказати, що далеко не всі активісти погоджувались брати участь у роботі бригад. Коли 17-річного комсомольця Василя Рубана призначили в буксирну заготівельну бригаду, він вийшов з комсомолу. Про відмову комсомольця П.Щербака з Карані (Переяславщина) та кандидата в члени партії В.Чорногора з Великої Каратулі працювати в бригадах повідомляє районна газета. Інші, хоч і ходили з бригадами, але вели себе пасивно або й прямо допомагали людям сховати харчі під час обшуку [2, с.33-35].

Окремі керівники й спеціалісти господарств також наважувалися різко критикувати план хлібоздачі: кваліфікували його як нереальний, застерігали, що він призведе до поганих наслідків. Так, у Водолазькому районі Харківської області голова колгоспу, член партії, у присутності керівників району дістав наган і погрожував, що краще застрелить себе, бо так працювати більше не може. Його швидко виключили з партії і з роботи зняли [18, с.36].

Хлібозаготівельна кампанія 1932 р. з самого початку викликала незадоволення серед знаної частини молоді. Навіть багато комсомольців розуміло, що виконати хлібозаготівельні плани неможливо. Так, центральний орган ЦК ЛКСМУ "Комсомолец України" інформував, що ряд комсомольських організацій Артемівського району Донецької області "правоопортуністично" поставилися до хлібозаготівельної кампанії. В одному з найбільших сіл району – Покровиці частина комсомольців проголосувала проти прийняття плану хлібозаготівель, мотивуючи це тим, що він нереальний [14, с.299].

Ще 29 грудня 1931 р. під грифом "цілком таємно", народний комісаріат ухвалив документ "Про постачання керівного складу районів". Ця постанова забезпечувала спецпайками місцеве партійне керівництво (хлібом, крупами, маслом, консервами, рибою, цукром). Влада була забезпечена харчами, а колгоспникам взагалі перестали видавати зароблений хліб. Так, уряд Москви скасував постанову маріонеткового Харківського уряду про видачу зерна колгоспникам на зароблені трудовні. Москва наказала 20 листопада 1932 р. припинити видачу хліба на трудовні до того часу, поки колгоспи України не виконають, неможливої до виконання, надмірної норми здачі. Крім того, наказала відібрати в українських селян видане їм зерно та інші харчі. Щоб цей наказ привести в життя, Москва прислала в Україну своїх людей, так званих тисячників. Сталін надіслав в Україну "для проведення порядку" Постишева з його

прибічниками. Постишев прямо заявив, що не дасть ні кілограма зерна, ніякої допомоги селянам [5, с.16-17].

Виконання плану хлібозаготівель зовсім не уберігало господарства від наступних реквізицій та розорення таємною постановою від 11 січня 1932 р. ЦК ВКП(б) зобов'язував райкоми і обкоми виконувати план хлібозаготівлі надпланово [4, с.112]. Фактично це означало, що плани реквізицій були лише умовною межею, встановленою так, щоб відібрати у селян якомога більше хліба. До чого це призводило, видно із заяви селянина І.Вольвача до сільради с. Черемушної Вальувського району Харківської області: "Бригадою по хлібозаготівлях 20 січня 1932 р. у мене забрано: хліба – зерна різного – пудів біля дев'яти, посліду – пудів з п'ять, віконного скла – на сім вікон, підшовної шкіри – пар на дві підшов... Прохаю сільраду повернути мені згадане, так як я хліб свій увесь здав державі і завдання по хлібозаготівлі виконав..." [15, с.55].

Поширеними були випадки, коли активісти забирали все зерно у бідняків, незважаючи на те, що селяни навіть перевиконали свій план хлібоздачі, не стримувало й те, що деякі мали синів, які перебували у військах ДПУ. Бригади, які найбільше збирали хліба, навіть отримували премію. Так, на Валківський район для преміювання ударників хлібозаготівель було виділено 5000 крб. Без сумніву, це стимулювало їхню діяльність [18, с.36]. Однак, були випадки, коли частину конфіскованого зерна повертали власнику [7, с.30].

7 серпня 1932 р. ЦВК та РНК СРСР видають постанову "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності". Згідно з цією постановою майно колгоспів та кооперативів, яке було складене самими селянами при вступі до них (приміщення, худоба, сільгоспінвентар тощо), а також вирощений селянами врожай, прирівнювалися до державного майна, розкрадання якого каралося розстрілом, а за пом'якшуючих обставин – позбавленням волі на термін не менше 10 років. Цією постановою вихід селян із колгоспів або агітація за вихід прирівнювалися до державних злочинів [8, с.180]. Щоб керівників районної ланки надійніше прикріпити до окупаційної адміністрації та зробити слухнянішими, постановою політбюро ЦК КП(б)У від 1 листопада 1932 р. їм підвищуються ставки заробітної плати. Для покращеного обласних їх прикріплюють до закритих обласних розподільників, де у певній кількості продовольчі та промислові товари видавалися безкоштовно або за символічну плату. Спеціалізованим постачанням було охоплено 23 тис. 900 чол. [15, с.99].

Насильницька колективізація і розкуркулення породили справжній хаос сільського господарства. Тоталітарна система, безжально пограбувавши колгоспників і одноосібників в час хлібозаготівельної кампанії 1932/1933 р., залишила їх без належної продовольчої допомоги і тим самим приречила селян на вимирання. Україні "великий перелом" коштував до десяти мільйонів демографічних втрат населення.

1. Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження / Сергій Іванович Білокінь / НАН України, Інститут історії України – К., 1999. (Україна у ХХ ст.; Том 1). – 688 с. 2. Голодовка: 1932-1933 рр. на Переяславщині: Свідчення / Ю.В. Авраменко, В.М. Гнатюк (упоряд.); О.М. Веселова, В.С. Недбайло (ред.); Асоціація дослідників голодоморів в Укр., Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав". – Переяслав-Хмельницький та ін.: Вид-во М.П. Коць, 2000. – 444 с. 3. Голод на Поділлі: Книга свідчень / Ред.-упоряд. – В. Мацько; Вступ. ст. Л. Коваленко-Маняк. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 97 с. 4. Голод 1932-1933 рр. на Укр.: очима істориків, мовою документів / Інститут історії партії при ЦК Компартії Укр. та ін.; Ред. кол.: Ф.М. Рудич (голова) та ін.; Упоряд. Р.Я. Пиріг (керівник) та ін. – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с. 5. Дорош М. Запланований мор. Публіцистика. Документи / Микола

Дорош. – Вінниця: О.Власюк, 2008. – 316 с. 6. Злочин / П.Кардаш (упоряд.). – Мельбурн; К.: Фортуна, 2003. – 555 с. 7. Злочин століття. Голодомор 1932-1933 років в Обухівському районі на Київщині / [упоряд. О.В. Артюшенко, В.В. Дзюба]. – К.: Видавництво "Задруга", 2008. – 240 с. 8. Кіндратенко А.М. Етнічні війни проти українців / Міжрегіональна академія управління персоналом. / Анатолій Миколайович Кіндратенко – К.: МАУП, 2006. – 280 с. 9. Костюк Г.О. Сталінізм в Україні (Гене́за і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. / Григорій Костюк – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с. 10. Марочко В. Геноцид в Україні (1932-1933 роки): Хроніка злочину / Василь Марочко / Найбільший злочин імперії: Матеріали наук.-практич. конф. "Слобожанщина. Голодомор 132-1933 рр." / Упоряд. Ю.В. Бадзьо, І.П. Юшук. – К.: Всеукр. т-во "Просвіта", 1993. – С.17. 11. Моргун Ф.Т. Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу. Факти і наслідки / Федір Трохимович Моргун. – Вид. четверте, перероблене і доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – 424 с. 12. Петренко В.І. Тоталітарні ревізії продовольства в українських селах впродовж 1928-1933 рр. / Володимир Іванович Петренко / Третя Могилів – Подільська науково – краєзнавча конференція. – Могилів – Подільський, Кам'янець – Подільський: Оіом, 2009. – 428 с. 13. Петров В. Діячі української культури (1920-1940рр.). Жертви большевицького терору / Віктор Петров. – К.: Воскресіння, 1992. 14. Прилу-

цький В. Молодь УСРР в період голодомору (1932-1933 рр.) / Віктор Прилуцький / Голод-геноцид 1933 р. в Україні: історико-політичний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук. – теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали / С. Кульчицький (відп. ред.); Асоціація дослідників голодоморів в Україні. Інститут історії Укр. НАН України. – К.; Нью-Йорк: вид-во М.П. Коць, 2000. – С.299. 15. Поліщук Т. Чорні жнива. Голод 1932-1933 рр. у Валківському та Коломацькому районах Харківщини (Документи, спогади, списки померлих) / Т.Поліщук. – Київ – Харків – Нью-Йорк – Філадельфія, 1997. – 332 с. 16. Сергійчук В.І. Як нас морили голодом: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 / Володимир Іванович Сергійчук / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства. – 2. вид., доп. – К.: Українська Видавнича спілка, 2003. – 251 с. 17. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. – К.: Абрис, 2007. – 608 с. 18. Яценко Є. Голод на Харківщині в 1932-1933 рр. / Єлизавета Яценко / Найбільший злочин імперії: Матеріали наук.-практич. конф. "Слобожанщина. Голодомор 132-1933 рр." / Упоряд. Ю.В. Бадзьо, І.П. Юшук. – К.: Всеукр. т-во "Просвіта", 1993. – С.36.

Надійшла до редколегії 23.02.11

А. Хомутенко, історик II кат., що проводить НТР

ВПЛИВ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА НА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

В статті розглядається вплив творчості Тараса Григоровича Шевченка на формування світогляду молодого Бориса Грінченка.

Influence of creation of Tarasa Grigory Shevchenko on forming of world view young Boris Grinchenko is examined in the article.

Поки прийде час, що народ зможе сам правити своїм життям і своєю долею, уже кують цю долю і прокладають їй шлях окремі видатні, сильні люди, які люблять свій рідний край і віддають йому силу та працю. Таких людей немало було в історії нашого народу. До них можна віднести й видатного українського письменника і громадського діяча Бориса Дмитровича Грінченка.

Дитячі роки Бориса Дмитровича Грінченка, пройшли на хуторі Вільховий Яр, Харківського повіту, Харківської губернії, – тут він і народився 9 грудня 1863 року [5], а також на хуторі Кути (Долбина) тієї ж губернії, куди родина переїхала у середині 70-х років. Приховують досить непросту загадку: як міг він, син відставного штабс-капітана, дворянина, у власності якого було кілька десятин землі та водяний млин, так рано перейнятися турботами простого люду та зрозуміти свою з ним спільність? Відомо, що виховні заходи, які здійснював у сім'ї Дмитро Якович Грінченко, мали спрямовувати сина виключно на "панську" стежу – так наполегливо батько намагався запроваджувати панське життя в домі [7], так категорично наказував дітям не вживати "музицького наріччя". Як свого часу й у батька С.Руданського, вимога тут була принципова: розмовляти виключно "по-благородному".

Навряд чи додавало демократизму і виховання з боку матері – Поліксенії Миколаївни, дочки полковника Літарьова (походила з російської сім'ї). Отже, підкреслював у автобіографії письменник, "в сім'ї у Грінченків ніколи не говорено по-українському" [1]. Недивно, що виростав Борис Грінченко у прихильності, як сам згадував, "до московських патріотичних тенденцій шовіністичного кольору" [4].

Що стосується усвідомлення юнаком своєї національної приналежності, то цьому процесові сприяли, в першу чергу, постійні й близькі його контакти з простими селянами. Всупереч батьковій забороні, Грінченко вже змалку знав українську мову, знайомий був зі світом народної поетичної творчості та обрядовості.

Читати й писати навчився майже в 5 років, хлопець із запалом читав усе, що потрапляло до рук. Першими літературними вчителями, після кількох дитячих книжок, були Вальтер Скотт, Байрон, Альфред де Вінья, Еркман Шатріан, Гюго, Гоголь, Пушкін, Некрасов, Кольцов.

З дитячих років виявляв нахил до писання: дитиною шести років складав вірші, оповідання, навіть цілі "журнали". Все це було написано російською мовою.

Читати українською мовою хлопець розпочав ще дома: байки Гребінки ("Борода та чуприна", "Думитрашка") а у "Вістнику Європи" розвідку доктора Рудченка про чумаків з уривками українських пісень, а в Харкові, будучи в першому класі – "Енеїду" І.Котляревського. Ці твори не мали на нього суттєвого впливу, він вважав їх за комедійні жарти. Ось чому рядки прочитаного ним на тринадцятому році "Кобзаря" Т.Шевченка лягли вже на попередньо підготовлену для його засвоєння душу, хоч враження від цієї книги, що випадково потрапила до батькової скрині, можна було порівняти хіба що з потужним електричним розрядом. "Трупи встали і очі розкрили", – згадував Борис Грінченко про пережиті тоді потрясіння. З того часу для майбутнього письменника "Кобзар" став його особистим "євангелієм" (так він і підкреслив в автобіографії), а сам Шевченко "зробив мені і до цього дня зостається пророком", адже "я не шукуючи кажу, що й досі я не можу думати про нього, як про людину, він і досі стоїть перед мене на такому високому п'єдесталі, що торкається головою до неба" [4].

Головним у цих зізнаннях є те, що під впливом Шевченкового слова Борис Грінченко, як, до речі, й десятки інших літераторів, від І.Нечуя-Левицького та Панаса Мирного до С.Васильченка та А.Тесленка, став писати українською мовою. Для товаришів школярів починає "видавати", крім російського, також український журнал, виявляючи вже в ці роки, закріплене у зрілій творчості розмаїття літературних зацікавлень. Вірші, повісті, драми, критичні розвідки, навіть "словар український" – такою різноманітною була літературна робота автора. Зверну увагу, що вибухає це захоплення якраз у 1876 році, пам'ятному для українського письменства лихозвісним Емським циркуляром.

Школярська аудиторія, на якій випробував свою початкову творчість Борис Грінченко складалася з учнів Харківської реальної середньої школи. Саме тут, починаючи з 11-и років, і вчився майбутній літератор, причому доля розпорядилася так, що став цей навчальний заклад єдиним, куди зміг потрапити Борис Грінченко.

Однак, він так і не закінчив її: на 5-му році навчання був виключений і припроваджений до в'язниці.

Однокласник Б.Грінченка Д.Ткаченко (Пісочинець) обмовляється на допитах про знайомих, які підтримували його зацікавленість "підпільною літературою", – він брав книжки "у двох студентів з якими жив на квартирі". Драматичний фінал недозвільної діяльності не забарився: як згадувала дружина – Марія Загірня, "з атестатом не пощастило, і всі причетні мусили рятуватися, тікаючи за кордон" [3]. Що ж до Бориса Грінченка, то виявився він особою, з котрою найбільше і пов'язували жандарми своє натраплення на слід цього гуртка – досить було лише домогтися від нього будь-якими засобами адреси нелегальної квартири К.Філіппова.

В архівних сховищах зберігся "Журнал входящих и исходящих документов" Харківського губернского жандармського управління, який з січня по квітень 1880 року вщерть рясніє донесеннями про розшуки К.Філіппова. Можливим його місцезнаходженням по черзі називаються Катеринослав, Бахмут, Алупку, Сабурову дачу в Харкові. Невдовзі він був заарештований у Києві, де переховувався під іншим прізвищем. Тут же, в "Журналі...", зустрічаються і записки, де згаданий учень Борис Грінченко. В одному з них майор Сазонов інформує, що в дорученій йому для розслідування справі є 7 екземплярів фотокарток "бывшего ученика Харьковского реального училища Бориса Гринченка", в іншому – цим же слідчим повідомлено, що, "по показанию ученика Бориса Гринченка, учитель Николай Зимборский является близким соучастником в делах революции с студентом Константином Филипповым" [6].

Один з кращих дослідників Грінченкової біографії М.Плевако свідчить, що до харківської в'язниці юнак був кинутий 29 грудня 1879 року й перебував там упродовж півтора місяця. Умови ув'язнення відзначалися особливою жорстокістю: холодна й мокра підвальна камера, за "найтепліший" одяг – арештантський халат, а їжа, зумисне пересолена – на той випадок, що коли в'язень попросить води, йому начальник скаже: "Одержите воду тільки тоді, коли зізнаєтесь".

З цього, фактично вже почалася діяльність Бориса Грінченка, як культурника-народника та критика.

Надзвичайна емоційність притаманна стилеві Грінченка-критика і тоді, коли він щось засуджує, і тоді, коли виражає своє захоплення, що яскраво видно у його Шевченкознавчих розвідках, написаних ніби на одному подиху, та тих висловлюваннях про Великого Кобзаря, що містяться в полемічних виступах, "Автобіографії", листах тощо. "Його "Кобзар" зробивсь моєю Євангелією", – писав він в "Автобіографії", опублікованій у "Зорі" 1892 р. У статті "Шевченків "Кобзар" на селі" Б. Грінченко спростовує уявлення про Шевченка як нібито "мужицького поета", чиє художнє мислення не сягнуло вершин світової культури. Проблема народності і художньої оригінальності поезії Великого Кобзаря тут уперше розглядається в історико-функціональному аспекті. Зокрема, Б.Грінченко відзначає, що не все у творчості Шевченка доступне сприйняттю малоосвіченого селянства, – і це закономірно, бо "великий поет іде завсідги

поперед мас, показуючи їм такі далекі перспективи, яких вони досі не знали".

Особливий інтерес становить стаття "Двоє рідних", де Б.Грінченко здійснив спробу поєднання соціологічного методу дослідження з компаративним. Співставляючи Шевченка і Гейне, автор спочатку підкреслює їхню несхожість, а далі визначає суспільний резонанс творчості двох поетів: обидва запалюють до "боротьби зі злом", "за світ і волю" – і саме це ріднить їх та зумовлює спільність їхньої посмертної долі: "Вони живі, обидва живі й досі. Через те їх так люблять, через те їх так ненавидять" [2].

Звичайно, не політиком – тією або іншою мірою – Б. Грінченко не може бути. Його життя також змусило займатися, крім літератури, політикою. Однак, досить, допустившись аберації в підході до письменника, зігнорувати його фахову своєрідність й "автономність" та виставити на передній план те в його діяльності, що є насправді підпорядкованим, не основним, – і "несподівано" він, письменник, почне нас "не влаштовувати". Тоді і з'являться сакраментальні звинувачення: "не побачив", "не дійшов", "не зрозумів"(згадаймо, як "сипали" все це свого часу навіть І.Франка, которого деякі затяті вульгаризатори вперто кваліфікували як "опортуніста").

У випадку з Б.Грінченком, характеризуючи світогляд якого як діяча загальнодемократичного напрямку, вкрай важливо позбутися уже за давньої упередженості. Незмірно більше важать тут довіра до письменника, рахування з тим, що всі його помисли і дії були підпорядковані самовідданий і чесній праці для народу, його визвольним прагненням.

Суспільно-політичні переконання Бориса Дмитровича Грінченка значною мірою обумовили його погляди на літературу, визначили його позиції як активного учасника літературної боротьби України кінця XIX – початку XX ст.

Таким чином у літературній громадській діяльності Б.Грінченка дуже складно перепліталися ліберальні, з одного боку, й демократичні та революційно-демократичні елементи з іншого, з наростаючим переважанням останніх.

1. Грінченко Б. Твори: В 2 т. – К., 1963. – Т.1. – С.598. 2. Грінченко Б. Твори: В 2 т. – К., 1963. – Т.2. – С.565. 3. Дещо про Бориса Грінченка // Прапор. – 1967. – №10. – С.102. 4. Інститут рукописів національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, – ф.ІІІ., – Спр. 41016, лист до І.Липи від 9 лютого 1892 року. 5. У виданому в 1869 році "Списке населенных мест по сведениям 1864 года... Харьковская губерния" місцезнаходження неіснуючого нині хутора Вільховий Яр визначено так: "біля ставка Вільхового Яру", між "Курсько-Харківським шосе і колишнім Московським поштовим трактом", за 28 верст від повітового міста – тобто від Харкова, та 8 верст від станової квартири в с. Липцях. У 1864 році в хуторі нараховувалося 6 дворів та 12 жителів. 6. Центральний державний історичний архів України, ф. 336, – оп. 1, – од. зб. ІІ, – арк. 15263. 7. Як засвідчувала М.Загірня, намагання представити себе багатшим, було слабиною Грінченкового батька. В дійсності, "сім'я дуже бідувала, грудочка цукру чи бублик були дітям великими розкошами. Так само й цілі чоботи. (Інститут рукописів національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, ф.І., № 32293) Порівняймо зізнання письменника, зроблене ним у 18-річному віці, про відрядну подію, що збігалася з одержанням дозволу на вчителювання: "одна щира душа дала мені добренні довгохалавні чоботи – і я тепер аж підскакую з радощів" (Інститут рукописів національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, – ф.ІІІ., – Спр.40903. Лист до І.Зозулі від 17 листопада 1881 року.)

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 104

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Підписано до друку 22.06.11. Формат 60x84^{1/8}. Вид. № 1 2. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 300. Ум. друк. арк. 10,0. Обл.-вид. арк. 7,8. Зам. № 211-5731.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"

01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; (38044) 239 31 58; факс (38044) 239 31 28

e-mail: vpc_div.chief@univ.kiev.ua

<http://vpc.univ.kiev.ua>